

GĀDĀDHARĪ-PĀNCHALAKṢHĀNĪ

CONTAINING THE FIVE NYAYH WORKS.

Chintāmani, Dīdhiti, Gādādhari, Krishṇambhattiya,
and Nyāyaratna.

WITH AN APPENDIX,
SĀRVABHAUMA-PĀRISHKĀRA,

EDITED BY

TARKA-VĀCHASPATI BHIMĀCHĀRYA OTTANGĀDKAR.

Saini
GAD/OTT

PUBLISHED BY

PĀNDURANG JĀWĀJĪ,
PROPRIETOR OF "NIRNAYA-SĀGAR" PRESS,
BOMBAY.

1919.

Price 17 Rupees.

॥ श्रीः ॥

गादाधरीपञ्चलक्षणी ।

चिन्तामणि-दीधिति-गादाधरी-कृष्णभट्टीय-
न्यायरत्नेति न्यायपञ्चग्रन्थीसंग्रहः ।

मिहव्याघ्रलक्षणमार्वर्मापपरिष्कारोपेतः ।

अयं

तर्कनाचस्पतिरिण्दमण्डितविद्वद्भर-
भीमाचार्यओट्टुंगाडकरइत्येतैः
संशोधितः ।

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

सा.सं. १८४९, स.सं. १९१९

मूल्यं १॥ साधो रूष्यकः ।

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

विज्ञप्तिः—

अधोपरुन्वते—रघुनाथभट्टाचार्यतार्किकशिरोमणिरुवशिरोमण्य-
परनामरुदीधितेष्ट्रीकां गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिप्रणीतां संगतिनाम्नीं
गादाधरीं मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । इयं हि वाराणस्यां द्वैसुरनगरे
एव भन्धे कैश्चिदेकैकमेव पुस्तकमालम्ब्य मुद्रितेति । यतस्तदीय-
टिप्पणीकृष्णंभट्टीयादिषु गृहीतवाक्यानां कुत्रचिदभावः पाठान्तरा-
भावश्च पूर्वोक्तशङ्कां द्रव्यतः । किंच तत्रतत्र केवलं गादाधरी
कुत्रचित् एकविधा टिप्पणी अन्यत्र च भिन्नेति विशकलस्य मुद्रि-
तासि । तदेतदालोच्याध्यापकाध्येष्टसौर्याय नानादेशस्य बहुल-
पुस्तकावलम्बनेन सुपरिशुद्धपुस्तकप्रकाशनकामैर्निर्णयसागरमुद्रणा-
लयप्रधानचिद्धर्ष्यः पणशीकरोपाह—वासुदेवशास्त्रिमहोदयैरेत-
न्मुद्रापणाय सन्नियुक्तः तैरेव महाशयैः प्रदत्तं मुद्रणालयग्रन्थभा-
ण्डागारस्थमेकं पुस्तकमलभे । तपुस्तकान्ते च काश्यां लिखितमिति
वर्तते । परंतु तत्र लेखकानवधानजनितानुपयुक्तासमतार्थपाठभेद-
प्रदर्शनं विद्वद्वायासफलकं मन्यमानेन मया तदेव न सर्वत्रोपयोजितम् ।
तदनु प्रवृत्ते परिशुद्धपुस्तकान्येषणे 'सातारा'नगरनिवासिनां चिद्धर-
गजेन्द्रगडकरोपाह—शास्त्राचार्याणां परंपरागतं परिशुद्धं संपूर्णं
जीर्णं चैकं पुस्तकमासादितम् । यत्प्रतिलिपिर्मुद्रणार्थमुपायोच्यत ।
अपरंच 'नडियाद' नगरपुस्तकभाण्डागारस्थं तनसुखराममहाशयै-
रानाप्य दत्तं नातिशुद्धं प्राचीनं सिंहव्याघ्रलक्षणान्तं च । अन्यभा-
स्मदीयं परम्परागतं परिशुद्धं चतुर्थादशपुस्तकम् । किंच मुद्रितपुस्त-
कद्वयं । एवं सदीधित्तिगदाधर्याः पडादर्शपुस्तकान्यासादितानि ।
अथ च तट्टीकान्वेषणकाले तैरेव गजेन्द्रगडकरोपाह—शास्त्राचार्य-
महाशयैः पञ्चलक्षण्याः कृष्णंभट्टी, तथा आसार्वभौमपरिष्कारं
न्यायरत्नटीका च दत्ता । तथास्मदीयं शुद्धं टीकापुस्तकद्वयं च
मुद्रणायोपयुक्तम् । किंच तनसुखराममहाशयदत्ता सिंहव्याघ्रलक्षण-
पर्यन्ता न्यायरत्नटीका च । जपरा मुद्रित-कृष्णंभट्टीटीका, तथा

मुद्रित-न्यायरत्नटीकाद्वय चेति टीकायाः पञ्चादर्शपुस्तकानि
 लब्धानि । तत्र अस्मदीयपुस्तकखण्डस्य बाळाचार्यपुस्तकपाठस्य च
 परस्पर भेदः प्रायशो न दृष्टः । अन्यान्यपुस्तकपाठान्तराणि तु
 तत्रतत्र दत्तान्येव ।

महासागरायमाणगादाधरीप्रवेशनौकायमानपञ्चलक्षणी-सिंह-
 व्याघ्रादिमन्थरानामनेकवार तत्रतत्र प्रयुक्तानां विषमपदानां
 परिष्कारकरणे व्याकरणनिष्णातमजेन्द्रगठकरोपाहसेतुमाधवाचार्य-
 महाशयैः प्रेरितेन तथा तैरेव विरचितानुशूल्येन सशोधनादिकर्मणि
 बद्धपरिष्कैः एणशीरुवासुदेवमहाशयैः मनेधितोस्ताहेन गया
 विषमपदानां तत्तत्खलानुशूलतया बुत्रचित्सर्वसाधारणतया च परि-
 ष्काराः शृतास्ते चान्ते सयोजिताः सन्ति । निवेशितश्च विषय-
 सूचीक्रमः प्रारम्भे ।

इत्थं सर्वसाहित्यसमेलनपुरस्तर ममारब्ध मुद्रणमस्यात्माभिः ।
 अत्रान्तरे च ससृष्टवभापोद्धरणरत्नकलाः निर्णयसागरमुद्रणालया-
 ध्यम्भाः श्रीमन्तः तुकारामश्रेष्ठिश्रेष्ठाः निष्कारणवैरिणा प्रश्रुति-
 मुद्रितेन दैवदत्तं परालयात्परिपात्रप्रसूतमरण्याधिना स्वर्णकर्मितो
 नीनाः । न जाने विमिति या निष्कारणमेतदकारणमावित्रियते
 भारतवर्षे विधात्रेति । यदनेन प्रत्यहमेव परालयात्प्रवदन्तुहरे
 ममर्षन्ते तांति तानि भारतवर्षीयाणि जगदुपश्रुतिपराणि मद्रत्नानि ।
 शोचामश्रेया निषेनेन भगवत्या. शोफतमोन्मृगिणमात्रानिष्टनी-
 दिनाया गौर्वीण्या माण्या दुर्भागधेयविलितानि । योनयनात्सानु-
 रितेन पदेन श्रीमनुस्मृत्यामश्रेष्ठिमहाभाग गदर्भीष्टा देवतेति
 मप्रार्थतेऽन्माभिः । अनन्तर च मस्थानादश्रमद्वयनयोग्यतापै-
 र्मदनुषैः श्रीपाण्डुरङ्गश्रेष्ठिर्गः पुन प्रेरित पापमकरधम । गद्वेव
 मद्रत्नमायामनुभूय मपरितर्गगन्वार्य गादाधरीदुम्हनायाः
 मुत्रसिद्धतया मन्तरेत्पात्रेन सीमकाशरयोत्करोपेन च मुग्धाति
 मरन्तिश्री श्राम्यन्तो मुग्धेन शास्वतिद्या नान्यायन्तु मारी-
 ननाश्रमिपात्रर्नीमनागेपनमनुभ प्रमोद प्रसीदन्तु च मर्षा-
 न्नापार्सी जगदीधरो भगवानांन व्यापारन्ति मम् ॥

पिद्वदनुचरो श्रीमाचार्यः

शोधनसंकेतदिग्दर्शनम्—

अत्र सर्वत्र वाङ्मार्च्यमहाशयपुस्तकपाठ एवाहृत इति तदी-
यपाठान्तर प्रायशो न दत्तं, परंतु यत्र कचिदत्तं तत्र “घ. पु.”
अथवा केवलं “ब. पा.” इति वर्तते । अनन्तरं ह्यसूरदेशादानीतस्य
मदीयपुस्तकस्य पाठप्रभेदाः “मै. पु.” इति दत्ताः । अथ च
तनसुरराममहाशयपुस्तकपाठाः “त. पा.” इति निवेशिताः ।
निर्णयसागरीयग्रन्थभाण्डागारपुस्तकरूपाठान्तराणि “का. पा.” इत्यु-
द्धितानि सन्ति ॥

श्रीमद्भादाधरीपञ्चलक्षणीविषयानुक्रमणिका ॥

विषयाः	पृ०
अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनम्	५
अव्यभिचारपदार्थस्यानुमितिज्ञानाजनकलक्षणम्	१५
पञ्चलक्षणानामपि दोषरूपनम्	२१
पञ्चलक्षणीप्रथमलक्षणम्	२६
पञ्चलक्षणीद्वितीयलक्षम्	३०
द्वितीयलक्षणे केचित्कारमतनिरूपणम्	४८
सामनेन द्वितीयलक्षणपरिष्कार	६४
द्वितीयलक्षणस्य दूषणरूपनम्	६९
तृतीयलक्षणपरिष्कारस्य रूपनम्	६९
पञ्चलक्षणीतृतीयलक्षणम्	७०
तृतीयलक्षणदूषणरूपनम्	७१
पञ्चलक्षणीचतुर्थलक्षणम्	७१
चतुर्थलक्षणदोषरूपनम्	८५
मतान्तरेण चतुर्थलक्षणदूषणम्	८७
लक्षणान्तरावतारबीजरूपनम्	९१
पञ्चलक्षणीपञ्चमलक्षणम्	९८
पञ्चमलक्षणपटवपदानां शाब्दबोधरूपनम्	९९
सिद्ध्यप्राप्तलक्षणे प्रथमलक्षणम्	१०६
प्रथमलक्षणशाब्दबोधरूपनम्	१०९
सिद्ध्यप्राप्तलक्षणे द्वितीयलक्षणम्	१२०
लक्षणद्वयसाप्येकरूपलक्षणम्	१२१
लक्षणद्वयस्य दूषणदानम्	१२६
शाब्दमीमांस्य प्रथमलक्षणपरिष्कार	१२०
तृतीयलक्षणेऽप्यप्रतिद्विषमर्थनम्	१६२

समाप्ता चेपं विषयानुक्रमणी ।

तत्रतिव्याप्तेर्वाणायामावद्वये प्रतियोगिवैयधिकरण्यं बोध्यम् ।
 हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिक-
 रणो बोध्यः । तत्रप्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बो-
 ध्यम् । तत्र द्रव्यत्वादाौ साध्ये विशिष्टसत्त्वादाौ नाव्याप्तिः ।
 न वा विशिष्टसत्त्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्त्वादा-
 वतिप्रसङ्गः । यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा, तत्र निर्धूम-
 त्वव्याप्ये, तत्त्वेन साध्ये, निर्वहित्वादाौ चाव्याप्तिः । तत्र हेत्व-
 भावस्य बह्व्यादः प्रत्येकं यानद्विपक्षावृत्तित्वादेत आह—
 साध्यवदिति । अन्यान्योभ्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिरललभ्यम् । नहि भवति नीलो घटो
 घटादन्य इति ॥ इति दीधितौ पञ्चलक्षणी समाप्ता ॥

धीहयग्रीवाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सिंहव्याघ्रलक्षणदीधितिसहितः

नापि साध्यासामानाधिकरणानधिकरणत्वं,
साध्यवैयधिकरणानधिकरणत्वं वा । तदुभयम-
पि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम् । तच्च तत्र य-
त्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसि-
द्धम् ॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य, यदधिकरणान-
धिकरणं साध्यं तत्त्वं, साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगि-
त्वम्, साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् ।
तदनधिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकत्वात्तद्दृष्टौ नातिप्रसंगः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्व-
मिति निष्कर्षः । तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्वादी न दोषः ।
साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणत्वं चरमाधिकरण-
त्वांशस्वानतिप्रयोजनकतया तमपहाय स्वयमेकोक्त्यानूद्य दूष-
यति—तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः, साध्यं यदधिकरणा-
नधिकरणं तत्याभावः, साध्यस्य यदनधिकरणं तद्दृत्तित्वाभा-
वश्चार्थः । तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-
धिकरणाप्रसिध्या, नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्वेत्यव्याप्तिः ।
कचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चाद्ये । द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये
यदि साध्यवच्चाप्रच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधो विवक्षितः तदा
केवलान्वयिनि यदिच यत्किञ्चित्साध्यव्यक्तिभेदः तदा नाना-
धिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ॥ इति दीधितौ सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

चावतिव्याप्तेर्षारणायाभावद्वये प्रतियोगिवैयधिकरूप्य बोध्यम् ।
 हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिक-
 रणो बोध्यः । तत्प्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बो-
 ध्यम् । तेन द्रव्यत्वाद्दौ साध्ये विशिष्टसत्त्वाद्दौ नाव्याप्तिः ।
 न वा विशिष्टसत्त्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्त्वादा-
 वतिप्रसङ्गः । यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा, तत्र निर्धूम-
 त्वव्याप्यं, तत्त्वेन साध्ये, निर्बद्धित्वाद्दौ चाव्याप्तिः । तत्र हेत्व-
 भावस्य बह्वथादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादेत आह—
 साध्यवदिति । अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिरललभ्यम् । नहि भवति नीलो घटो
 घटादन्य इति ॥ इति दीधितौ पञ्चलक्षणी समाप्ता ॥

धीहयग्रीवाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सिंहव्याघ्रलक्षणदीधितिसहितः

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं,
साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा । तदुभयम-
पि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम् । तच्च तत्र य-
त्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसि-
द्धम् ॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य, यदधिकरणान-
धिकरणं साध्यं तत्त्वं, साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगि-
त्वम्, साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् ।
तदनधिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकत्वाच्चतुर्धौ नातिप्रसंगः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकाधिकरणत्वव्यापकाभारप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्व-
मिति निष्कर्षः । तेन सचावान् द्रव्यत्वादित्यादीं न दोषः ।
साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणत्वं चरमाधिकरण-
त्वांशस्वानतिप्रयोजनकतया तमपहाय स्वयमेकोक्त्यानूद्य दूष-
यति—तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः, साध्यं यदधिकरणा-
नधिकरणं तत्त्वाभावः, साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभा-
वश्चार्थः । तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-
धिकरणाप्रसिध्या, नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः ।
कचिन्नभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चाद्ये । द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये
यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधो विवक्षितः तदा
केवलान्वयिनि यदिच यत्किञ्चित्साध्यव्यक्तिभेदः तदा नाना-
धिकरणसाध्येन सर्वत्राप्यपीति ॥ इति दीधितिसिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सिंहव्याघ्रलक्षणदीधितिसहितः १३

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं,
साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा । तद्बुभयम-
पि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम् । तच्च तत्र य-
त्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाग्नि-
च्छम् ॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापीति । साध्यमसामानाधिकरणं यस्य, यदधिकरणान-
धिकरणं साध्यं तत्त्वं, साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगि-
त्वम्, साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् ।
तदनधिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकत्वात्तद्दृत्ता नातिप्रसंगः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्व-
मिति निष्कर्षः । तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।
साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणत्वं चरमाधिकरण-
त्वांशस्वानतिप्रयोजनकतया तमपहाय स्वयमेकोक्त्यानुग्रह दूष-
यति—तद्बुभयमपीति । साध्येत्यादेः, साध्यं यदधिकरणा-
नधिकरणं तत्त्वाभावः, साध्यस्य यदनधिकरणं तद्दृत्तित्वाभा-
वश्चार्थः । तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-
धिकरणाश्रयिभ्या, नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं साधनाधिकरणव्यवयन्तरस्येत्यव्याप्तिः ।
कचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चाद्ये । द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये
यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधो विवक्षितः तदा
केवलान्वयिनि यदिच यत्किञ्चित्साध्यवद्भक्तिभेदः तदा नाना-
धिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिर्नास्तीति दीधितौ सिंहव्याघ्रलक्षणौ ॥

अथ दीधितौ सार्वभौमपरिष्कारः ।

केचित्तु । साधयेति । साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुत्व-
च्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणे, तेनैव संबन्धेन साध्यवद्दृत्तित्वा-
(स्या)भास्वदधिकरणभिन्नत्वमर्थः । तेन धूमस्य स्यावयने सं-
योगेन वह्निमतिश्च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः । तादृशा-
भावश्च तत्रैव संबन्धान्तरेण वर्तमाने सुलभः । व्यभिचारिण-
(स्तु)श्च व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभास्व-
वत्वम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्र-
तीतिः । नचैवं विशिष्टमत्वेऽप्याप्तिः । विशिष्टस्यातिरिक्त-
त्वात् । अनतिरेके तु विशेषणविशेष्यमंबन्धस्यैव परंपरया व्या-
(प्त)प्यत्वात् । केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्ष-
णाभिप्रायेणेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्व-
सामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्स-
सामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिरस्सत्तानिष्टद्रव्यत्वसामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वस्य परंपरासंबन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा
अभावं गुणेऽवगाहते, नतु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं ।
सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभावरती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृ-
त्तिरित्यादिमर्जनप्र(सिद्ध)प्रतीतिबाधितत्वात् । बाधकाभा-
वात्तु संयोगतदभास्वोरवच्छेदकमेदेन एकत्र प्रतीत्या तदुभ-
योरेकत्र प्रसिद्धिः । अतीन्द्रियमाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारि-
ण्यतिप्रमंगात् । तत्र सामानाधिकरण्याभास्वस्य प्रत्यक्षासंभवं-
नासिद्धेः । नच तदभास्वदृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं तद्दृत्तिभि-
न्नन्यस्योपाधिन्वात् । किंचेदमिदानीमिति प्रतीतिनियामकविशे-
षणनाविशेषेण हेतुतायां सद्देताप्रव्याप्तिः । तेन संबन्धेनाधिक-
रणे काले तेन संबन्धने माध्यवद्दृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः ॥

इति श्रीमद्रघुनाथमठ्ठाचार्यशिरोमणित्रिरचिनाया शिरोमण्याख्यतत्त्व-
चिन्तामणिव्याख्याया दीधित्यागम्यायां सार्वभौमपरिष्कारः

समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

गदाधरीपञ्चलक्षणी ।

चिन्तामणि-दीधिति-गदाधरी-कृष्णभट्टीय-
न्यायरत्नेति न्यायपञ्चग्रन्थीसंग्रहः

सिंहव्याघ्रलक्षणसार्यभौमपरिष्कारोपेतः ।

सर्वमिदं सति व्याप्तिनिश्चये स्यात् । स एव न संभवति
उपायाभावादित्यत आह—व्याप्तीति ।

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ सर्वमिदम् । अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापक-
युक्तिप्रदर्शनम् । व्याप्तिनिश्चये सतीलान्वयः ॥ स एव व्याप्ति-
निश्चय एव । न संभवति नोत्पत्तुमर्हति । उपायाभावात्
कृष्णभट्टीयं ।

श्रीः ॥ चार्वाकेण धूमत्वावच्छेदेनैवाप्रामाण्यं साधनीयं नतु तस्मान्ना-
धिकरण्येन सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । एवं च नैवापिकैस्त्वापराजपार्थं तस्मान्ना-
धिकरण्येनैव प्रामाण्यसाधनेनापि अवच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यानुमिति-
संभवाद्दुर्भावोरन्वैकमेव धूमज्ञानं पक्षः । तत्र नैवाविकार्यां प्रमितितजनकता-
वच्छेदकरूपार्थं हेतुः । तत्र व्याप्तिनिश्चयत्वमेव भवति । तत्रासिद्धिर्वाङ्-
शङ्कते—सर्वमिदमिति । गदाधर्याम् । अनुमानं धूमज्ञानं । युक्तिः
न्यायरत्नं ।

श्रीः ॥ न संभवति नोत्पत्तुमर्हतीति । अत्र संपूर्वकभूपातोत्पत्तिचोद्य-
त्वरूपमयमभिसंधायोक्तमुत्पत्त्यर्हत्वं नास्तीति । व्याप्तिनिश्चयश्च निषेद्धमशक्यः
शिव्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् । नचोत्पत्तियोग्यत्वाभावोऽपि बहुमशक्यत्वात्
वभते धन्वप्रसिद्धेरिति पाञ्चमम् । व्याप्तिनिश्चयत्वं संशयान्वयज्ञानत्वानां
प्रत्येकं प्रसिद्धानामेकजन्यतावच्छेदकरवाभावस्यैव निवृत्तितात्वात् । व्याप्ति-
निश्चयत्वं संशयान्वयज्ञानत्वप्रतिमुदायत्वं जन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छे-
दकमिति परमार्थः । नच सामान्यतो जन्यतावच्छेदके संशयान्वयस्य बहुम-
शक्यत्वाद्यात्यंशे संशयान्वयत्वं वक्तव्यं । तत्र व्याप्त्यभावनिष्ठप्रकारत्वातिरिक्त-

निश्चायकाभावात् । अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिप्रहोपायस्यै-
कृष्णंभटीयं ।

व्याप्तिनिश्चयस्वरूपहेतुः । निश्चायकाभावादिति । सामग्र्या दुर्बलत्वा-
दिति भावः । एवं च व्याप्तिनिश्चयस्य बोधोत्पत्तमहंतया सुतरां नैयायिकोक्तहेत्व-
प्रतिद्विरिति भावः । केचित्तु नन्यवच्छेदक [कं] रूपमन्तरेण न प्रमाकरण-
प्रसंभवः । तत्र व्याप्तिनिश्चयत्वमप्रतिद्वम् । अन्यथा नतिमत्तं दुर्बलम् ।
तथाचानुमानप्रामाण्यं दुरपपादम् । प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं स्वनायत्या स्वतोप्राप्तं
स्वीकार्यम् । अनभ्यासदत्तापन्नज्ञाने दोषादिवशात्तदप्रमद इत्यत्र आह—
व्याप्तिरिति मूलमवतारयन्ति । केचित्तु व्याप्तिस्वरूपे विशिष्टपरामर्शनिर्वा-
हकार्येन व्याप्तिविशिष्टत्वादिलक्षणोपोद्घातः संगतिः । अनुमितिहेतुज्ञान
इति मूलतोऽपि तथैव एवाभावः । न च वा कांचिदनुमिन्लक्षणै व्याप्ति-
स्वरूपत्वापठकतया न सदवतार इति पाठ्यम् । मणिकारुणिरूप्ये व्याप्ति-
स्वरूपे तद्विरूपितार्थसंगत्यपेक्षणादित्याहुः । एवं गति पक्षधर्मता (विशेषण-
ता) पक्षहेतुर्देतु अनुमितिजनकज्ञानविरपरूपे व्याप्तिपदार्थे दोषरूपप्रत्ययेन
यथाभुतमूलार्थोन्वयानुपपत्तिः । प्रामाण्यनिरूपणाद्यवहितोत्तरनिरूपणोपपत्ति-
कमगत्यलामध्येन समारम्भेत्वादिकमुपमम् । तथाचानुमानप्रामाण्योपोद्घात-
संगत्या व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति भावः । एतेनानुमितिहेतुज्ञान इति मूल-
ार्थोऽपि ज्ञा[वि]तः । तथाहि—अनुमितिः अनुमाने प्रामाण्यव्यवृत्तिरिति ।
तादर्थ्योत्तरजनकज्ञानस्यैवयोगः । परीक्षापदार्थभूतः । तत्र हेतुः—प्रयोजकं
जनकजनकं ज्ञानं करणपुत्राया निरूपणं । शिष्यस्यै सप्तम्वयं । तथाच
निरूपणपरीक्षाजननीभूतोपाधनिरूपणजनकनिरूपणशिष्य इत्यर्थः । केचित्तु
हेतुज्ञानो जनकपर एव । तथाच निरूपणपरीक्षाजननीभूतोपाधनिरूपण इत्ये-
वार्थः । एव चोपाधनिरूपण एवोपोद्घात[रूप]संगतिः गृह्यते । व्याप्तिस्वरू-
पनिरूपणे तु न प्रामाण्यसंगत्यपेक्षा । किंतु उपपत्तिपादनार्थतया तत्राप-
र्यमात्रम् । अतएव तद्विरूपितनिरूपणप्रकारार्थिज्ञा सप्तमी । तथाच व्याप्ति-
स्वरूपनिरूपणपूर्वोपाधनिरूपण एवोपोद्घात इत्याहुः । नेतु तन्नास्येना-
दिनिदानसिद्धयः हीयन्तिदृष्टान्तविशेषणं विमर्शम् । व्याप्तिस्वरूपनिरूपण-
मारमत्र एवोपाधनार्थस्य सप्तम्यादिशब्द आह—अनुमानेति । न-

व्यापत्तः ।

व्याप्तिहेतुप्रकारानिश्चयमित्येवज्ञानस्य चाबाधमहेतुप्रतिद्वयेति वाच्यम् ।
व्याप्तिप्रकारानिश्चयमित्येवज्ञानस्य चाबाधमहेतुप्रतिद्वयेति वाच्यम् ।

तदप्रकारं पञ्चमोऽप्येवमिति, तदर्थं देह व्याप्तिहेतुप्रकारानिश्चयमित्येवज्ञानस्य
चाबाधमहेतुप्रतिद्वयेति वाच्यम् । तत्र चतुर्थादौ प्रतिद्वयेति न च विशेषः ।

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रति-

वेदानीमभिधानुचितत्वात्, वक्ष्यत इत्यनेन तत्प्रतीक्षा विधाय व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्क्य परिनिर्हीर्षुस्तत्प्राथम्ये तस्य व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्व (रूप) बीज दर्शयन्नन्वित्यादिपन्धमवतारयति—समारब्धेति । व्याप्तिग्रहोपायाकथनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनस्य अनिष्पन्नत्वात्समारब्धेति परीक्षाविशेषणम् । परीक्षा च कृष्णमहीय ।

वृत्त यदनुमानप्रामाण्यहेतवसिद्धिनिरासद्वारा तत्साध्यकत्वरूपप्रकृतोपपादकरवामपाश्वेत्यर्थ । नचानुमानप्रामाण्यसिद्ध्युपयोगिपरामर्शस्वरूपनिर्वाहकत्वेन तदुपोद्गत कुतो न दर्शित इति पाष्यम् । उपायाभिधानप्रतीक्षाया निर्वाहत्वापत्ते । इदानीं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणाप्राक् । उचितत्वादिति । उपोद्गतज्ञानादेव मिज्ञासासभनात् । तत्प्रतीक्षां च पायनिरूपयत्य प्रारब्धप्रामाण्यनिरूपणाव्यवहितोत्तरत्वव्यागम् । तत्प्राथम्ये व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य उपायनिरूपणापि तद्वर्णनवृत्तिभ्यसप्रतियोगिने । अत्रमात्रसाधर्म्येणेत्यादिग्रन्थेन अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनेन चादिनिरासात् व्याप्तिस्वरूपनिरूपण व्यर्थमित्याशङ्कानिराकरणार्थं समारब्धेति विशेषणमित्याह—व्याप्तीति । अनिष्पन्नत्वादिति । निष्पन्नत्वमतीतकृतिविन्यासरत् ।

प्रतीक्षां विधायेति । प्रतीक्षा भविष्यत्कालवर्तमानप्रकाररक्षणानुसृतव्यापार । स च व्याप्तिग्रहोपायस्य वक्ष्यत इत्येव रूप । तत्प्राथम्य इति । तस्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य । प्राथम्ये प्रथमतः कर्तव्यत्वे इत्यर्थ । तस्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य । व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वमिति । औपयिकत्वं व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वम् । प्रतिपत्तिश्च व्याप्तिग्रहपनकव्यभिचारज्ञानाभावसहचारज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहजनकत्वप्रकारिका । प्रबोधकारश्च जनब्रह्मणे जनवत्तापटकीभूतजन्यतावच्छेदनविनिर्मुक्तस्य हेतुतया जन्यतावच्छेदकीभूताव्यभिचारनिश्चयसहचारज्ञानवत्सोर्ज्ञाने घटनीभूताव्यभिचारसहचारज्ञानवोर्हेतुत्वा परंपरया जनकत्वस्य धोष्यम् । ननु प्रामाण्यव्यवस्थापनस्याप्रमाणसाधर्म्येणेत्यादिग्रन्थेन समासतया समारब्धेति कथं युज्यते । आद्यपाश्वरेण समारब्धत्वव्यवहारादत आह—अनिष्पन्नत्वादिति । अपरिसमाप्तेरित्यर्थ । अत्रमाणसाधर्म्येणेत्यादे परमव्यभिचारणपरत्वात्समारब्धेति युज्यत इति शेष । अनिष्पन्नत्वादित्यस्यानन्तरं “अनिष्पत्तिरवश्यं उपादनीयेति सूचनाये”ति शेष इति केचित् ।

कृष्णमदीयं ।

तिद्धार्थांशुमानाप्रामाण्यं । तन्निराकरणं तद्विषयकज्ञाने मध्यस्थस्याप्रामाण्य-
ज्ञानसंपादनं । तत्पूर्वकं स्वमतव्यवस्थापनं स्वसिद्धुक्तिजन्यव्यवस्थितिजनक-
शब्दप्रयोगः । अतुमात्रप्रामाण्यस्यैतादृशपरीक्षापदार्थकहेतुव्यवस्थिताव-
न्वयः । तथाचानुमानप्रामाण्यपरीक्षापदेन परस्तिद्धार्थानुमानाप्रामाण्यवि-
षयकज्ञानधर्मिशाप्रामाण्यज्ञानसंपादनोत्तरकालीनस्वसिद्धुक्तिजन्यानुमानप्रा-
माण्यविषयकव्यवस्थितिजनकशब्दप्रयोगत्वान्नः । परमतसिद्धो योऽर्थो-
ऽनुमाने प्रामाण्याभावात्, तन्निराकरणं तज्ज्ञानानुत्पत्तिप्रयोगको व्यापारः,
तत्पूर्वकं स्वाभिप्रेतायां अनुमानप्रामाण्यं तद्विषयकज्ञानानुसूचकव्यापार इति
केचित् । तस्यैव न्यायरूपतया प्रयोजस्वरूप जनरत्वं बोध्यम् । पराभि-
प्रेताधेयज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानानुसूचकव्यापारस्तु न परीक्षा । प्रतिवादिनं प्रति
स्वस्वामि परत्वात् तत्रतुं कव्यापारस्वामि परीक्षात्वापत्तेः । रत्नपरीक्षादावन्व-
यसदुष्टत्वादेनिरात्मपूर्वकस्य [द्रव्य]किर्धरकव्यापारस्यैव परीक्षापदार्थत्वाच्च ।
पुत्रमपत्नानसाधर्म्येणैसादेः परमतनिराकरणत्वमतव्यवस्थापनपरतस्यैव स
भारश्चेत्यादिपरीक्षान्तं बोध्यम् । कारणीभूतेति । नच निरुच्यमानपनि-
पादनस्य निरकशब्दरूपपरीक्षां प्रति कारणत्वं नैव संभवतुक्तिकमिति
पाप्यम् । परीक्षापदार्थव्यवस्थिभूतस्वमतव्यवस्थितिरुपायुमितौ व्याप्तिप्रहो-
पायप्रतिपादनस्य हेतुत्वेन तद्विशिष्टे कारणबोधेः कथं तत्र तस्य हेतुत्व-
मिति चेत् । इत्थम् । अत्रप्रामाण्यरूपसाध्यानुमापकचार्त्तानोक्तहेतुमत्ताज्ञानं
परमव्यवस्थस्य ज्ञातं तादृशहेतुमत्ताज्ञाने [तैसाप्रामाण्यज्ञानसंपादनार्थं प्रथ-
मतः प्रामाण्यसाधकहेतुमत्ताज्ञानं] तस्य संपादनीयम् । तच्च न संभवति ।
इन्द्रियत्वादावेव प्रमितिजनकतावच्छेदकतायाः प्रसिद्धतया तादृशेन्द्रियत्वा-
भावाज्ञानस्यैव स्वरूपासिद्धिज्ञानरूपस्य मध्यस्थे विद्यमानत्वात् । एवंच
तादृशासिद्धिनिराजनपूर्वकहेतुमत्ताज्ञानसंपादनार्थं व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादन-
मिति रीत्या कारणत्वं बोध्यम् । प्रतिपादनं प्रतिपत्तिजनकशब्दप्रयोगः ।
तदेकदेशप्रतिपत्तौ व्याप्तिप्रहोपायविषयताकनेदान्वयः । कारणीभूतान्तवैय-

न्यायरत्वं ।

तम् । तच्च प्रामाण्यपरीक्षायाः प्रामाण्यसाधकयुक्तिप्रदर्शनेन सिद्धलक्षणवताः
प्रवृत्त्यनुवयेन तद्विषयकसिद्धलक्षणनिवर्तनं । तन्निरुत्थस्य सिद्धलक्षणकाली-
तलप्रवृत्तिवर्तनद्वारा । तन्निरुत्थे च परीक्षाविषयकृतिर्भूतासमानकालीनपरीक्षा-
विषयक कृतिविषयलक्षणसमावेश्यलक्षणपरीक्षाविषयककृतिर्भूतासमानकाली-
नलक्षणस्योक्तसम्बन्धद्वयेन वर्तमानसंबन्धवत्त्वातीतलक्षणे प्रतिबन्धवत्तया ।
नचोक्तसम्बन्धेनोक्तसंबन्धज्ञाने सादृशनिधयस्य कथं प्रतिबन्धकत्वमिति
शङ्काम् । सादृशस्योक्तसम्बन्धेनोक्तसंबन्धलाभावाव्याप्यतया तदभावव्याप्य-
वत्ताज्ञानविषयैव प्रतिबन्धकत्वात् । नचैकमात्रकृतिजन्यफलानुसूचकतायुक्तो-

शेषणम् । यद्यपि व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्य अनुमानप्रामाण्यव्य-
वस्थापकत्वकथनं न तस्यावश्यकत्वप्रदर्शनाय । व्याप्तिप्रहोपायश्च
वक्ष्यत इत्येतद्व्यवहारणाद्व्याप्तिप्रहोपायस्य अनुमानप्रामाण्योपपाद-
कतालाभेनैव तस्मात् । तथापि प्रामाण्यव्यवस्थापननिर्वाहकतया
भवतु व्याप्तिप्रहोपायस्य इदानीमाकाङ्क्षितरत्नम् । एवमपि तत्र व्या-
कृष्णगटीव ।

धर्मशास्त्रे—यद्यपीति । तस्य व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्य । अथतारणं
सर्वमिदमित्यादिग्रन्थ । एवञ्च तद्व्यवहारोपायप्रतिपादने समारब्धानुमान-
प्रामाण्यपरीक्षाकारणवसुपनसंभवे, पुन कारणीभूतान्वाभिधानं पुनरक्ति-
प्रसामिति भावः । तस्मात् व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यावश्यकताला-
भात् । कारणीभूतान्तोपादान एव उपायप्रतिपादने उत्तरीया रन्ध्रस्यापि
प्रामाण्यव्यवस्थापनजनकत्वस्य धर्मिपारतन्त्र्येण तज्जनकव्याप्तिस्वरूपनिरूपणे
सामो भवति नान्यथेति । सामप्रदन्तरेण कथमपि तद्व्यवस्थापनाय
पुन कारणीभूतान्तोपादानमिदानीमाकाङ्क्षेण समाधत्ते—तथापीति । नच तत्र
तस्मात् किमर्थमिति वाच्यम् । उपायप्रतिपादनस्य जनके व्याप्तिस्वरूपनिरू-
पणे परीक्षणकत्वस्यापि सामेनात्मन्तावश्यकत्वलाभात् । एवमपीति ।

न्यायत्र ।

भयसन्धेन तादृशसन्धत्वाद्यलक्षणे समावेशेन सामान्यव्याप्तिमज्ञ इति
नाच्यम् । तथापि प्रामाण्यपरीक्षापक्षतिस्य तादृशकृतावभावेन विशेषव्याप्ते-
रव्याहृतत्वात् । इत्थञ्च समारब्धत्वविशेषणाधीनकृतिविशेषकाद्यलक्षणे वात
एव निदृशसन्धेन तादृशसन्धत्वादानानुत्पादनेन तद्व्यवहारविदितज्ञानानुत्पाद-
त्तमपि नान्यथेति । व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यानुमानप्रामाण्यव्यवस्थाप्रहो-
पञ्चलक्षणार्थं कारणीभूतेति विशेषणं वक्तव्यं, तत्रान्यथासिद्धिमिति वाच्ये—
यद्यपीति । प्रामाण्यव्यवस्थापकत्वकथनमिति । व्यवस्था निश्चय
स नानुमानधर्मिक । तथाच व्यवस्थापकत्वं प्रामाण्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वरूपा-
सिद्धिज्ञानविपदकत्वम् । आवश्यकत्वं तत्कत्वम् । प्रामाण्यव्यवस्थापकत्व-
विशिष्टव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादननिदानललाभाय तद्विशेषणम् । नच तस्मात्
किमर्थमिति शङ्कम् । तज्जनकस्य व्याप्तिनिरूपणस्यास्य तावश्यकत्वलाभाद्यदि
लाभ्येन गगनाधनमाह—तथापीति केचित् ॥

कारणीभूतान्तोपादान एवोत्तरीया रन्ध्रस्यापि प्रामाण्यव्यवस्थापनजनक-
त्वस्य धर्मिपारतन्त्र्येण व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनजनकं व्याप्तिनिरूपणे लाना
भवति नान्यथेति पुन कारणीभूतान्तविशेषणमित्याद्येनाह तथापीत्यपरे ॥

परेतु स्वादेव यदि भूतान्देन सन्धेन व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यावश्यक-
त्वञ्च सन्धत्तुभिप्रेत, तदेव न । किंतु तस्येदानीं कर्तुमर्हत्वे विवादाभाव-

पादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते—

प्रतिस्वरूपनिरूपणं विना सम्भवतीति प्रथमतस्तदेवोचितमित्येतत्सूच-
नाय तदभिहितम् । निदानमिति । व्याप्तिघटकीभूताव्यभिचाराश-
भाने वाधाभावमुद्रया व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुः । साध्यसमानाधि-
करणवृत्तिहेतुतावच्छेदकाशब्दे च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारमहो
हेतुरिति क्रमेण व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपमप्रति-
रूप्यमष्टौष ।

तत् प्रामाण्यव्यवस्थापनम् । न च स्वरूपनिरूपणं विना प्रामाण्यव्यवस्थापनं
न सम्भवतीति स्वरूपनिरूपणं एव प्रामाण्यव्यवस्थापकवस्तुत्वमिति
वाच्यम् । व्याप्तिस्वरूपनिरूपणे प्रामाण्यव्यवस्थापनसाक्षात्कारणताया
घादिनि राप्रदाय । वस्तुतो नैपयिकहेतौ स्वरूपातिद्विवारणापोषा
यनिरूपणं साधनप्रतिद्विवारणाय व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति साक्षात्का
रणता बोध्या ।

यद्वा सर्वमिदं सन्तोषाद्यनतारणग्रन्थेन व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादने मामा
ण्यव्यवस्थापनकारणवलाभसमवेदपि व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य केवलव्याप्ति
ग्रहोपायप्रतिपादननिदानं बलाभेऽपि, न कथमपि व्याप्तिस्वरूपनिरूपणे
प्रामाण्यव्यवस्थापकं न विशिष्टव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानत्वस्य लाभ
सम्भवेति । एवञ्च प्रामाण्यव्यवस्थापकत्वविशिष्टोपायप्रतिपादननिदानाभूत्
व्याप्तिस्वरूपादन्वयस्यैव निरूपणमकृत्वा केवलव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदा
नाभूत्तद्व्याप्तिस्वरूपनिरूपणारम्भोऽर्थांतरमस्त इत्याशङ्क्या तादृशनिदान
मपि व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं] एतेन मन्तव्यम् । तच्च कारणोभूतान्तविशेषमा
ह्वयत इति कारणोभूतान्तविशेषणसाधक्यमित्याशयेदाह—तथापीति ।
तदिति । प्रामाण्यव्यवस्थापकत्वविशिष्टव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनमित्यर्थः ।
व्याप्तीति । धूनव्यापकवद्विनमानाधिकरणधूनव्यादिक व्याप्ति । व्यापकस्य

न्यापरम ।

सूचनाय सातुमतिमूचनमेवाभिधेत । तत्र न पूर्वप-वलात्पर्यविषय इत्याह—
तथापीति । भवतिरादिनाऽऽकाङ्क्षितत्वमित्येव भूतान्तोत्कीर्तनफलं सातु-
मतिमूचनं स्पष्टीकृतमित्याहुः ॥

प्रथमतस्तदेवोचितमिति । विशेषणविशिष्टविशेष्यजनकलप्रहे धर्मवार-
तत्त्वेन विशेषणजनकत्वस्यापि प्रशाहुमयजनने गिरुणोये विशेष्यमात्रजनक-
व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य प्राथम्यमनुषितमित्याशाङ्गाधिरहाद्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्यैव

पाद्याक्षयत्वादिति भावः । प्रथमतः पूर्वपक्षस्यैव अभिधानेन निरूपयतीत्यसंगतम् । अत आरभत इत्युक्तम् । निरूपणस्य परमतनिकृत्वांमदीयं ।

ग्रहं प्रति व्यभिचारग्रहो हेतुः सहचारविशिष्टधूमत्वादिग्रहो हेतुरित्याकारकोपायनिरूपणे सिद्धान्तसिद्धव्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य सूत्रघान्नयव्यतिरेकसावादाशयव्याप्तिस्वरूपकक्षिप्यं प्रत्युपायनिरूपणस्य बुष्करत्वादिनि भावः । एतदाभासार्थमेव व्याप्तिग्रहो भूतेत्युक्तं । ननु निरूपणस्यापि घट्यताविषयकत्वताभासं, प्रयोजनताभावात् । नन्वत्र व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभत इति कथनमनुक्तम् । तादृशव्याप्तिग्रहोपायमतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपं निरूपयतीत्यस्यैव सम्भवात् । निदानमिति चाभेदसंबन्धेन निरूपणत्रियाविशेषणमित्यत आह—प्रथमत इति । अथर्वथो निरूपणं, केवलज्ञानानुकूलव्यापारं शब्दप्रयोगलक्षणं । द्वितीयार्थो विषयित्वं तदेकदेशज्ञानेऽप्येति । आद्याताथेः कृतिः, तस्यां चात्वभांनयः । आद्याताथेः पर्यवसानत्वस्य कृतावन्वयः । नन्वित्यादिनेति तृतीयार्थो भेदः, घान्धेन घनयानिति चत् । तथाच निरूपणीक्षाकार्थीभूतव्याप्तिग्रहोपायमतिपादननिदानमिदं नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानेत्यादिप्रमेयाभिज्ञं नव्यातिस्वरूपनिरूपणं तदनुकूलेदुर्नीतनकृतिमान्निष्कार इति बोधः । तथाचेदानीं नन्वित्यादिना पूर्वपक्षस्यैवाभिधानादिदुर्नीतनकृतेर्नन्वित्यादिप्रमेयाभिज्ञनिरूपणानुकूलतया [प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिस्वरूपविषयकनिरूपणानुकूलतया व्याप्तिस्वरूपनिरूपणानुकूलवर्तमानकृतिमान्निष्कारे भोपादसंबन्धितिरित्यर्थः] आरभत इत्युक्तमिति । द्वितीयार्थो विषयित्वम् । आहपूर्वकरभधातोस्तदङ्गतिरर्थः । प्राग्भरत्विषयकधनुयोगाद्वाश्रयत्वमाह्यताथेः । शेषं प्राग्भत् । एवंच तादृशनिदानमिदं यथादशप्रमेयाभिज्ञं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं तद्विषयकाद्यकृत्याश्रयो मन्निष्कार इति बोधः ।

नन्वेवमपिदानींतनाद्यकृते सिद्धान्तसिद्धव्याप्तिस्वरूपनिरूपणानुकूलतयाऽसंगतितुर्वीरेत्यत आह—निरूपणस्येति ।

व्यापत्न ।

प्राग्भरत्तुचितमिति भावः । ननु व्याप्तिस्वरूपं निरूपयतीत्येव वक्ष्ये व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभत इति विमर्षमुक्तं अथांवाधेऽप्यविषयलेखनस्यानुकूलादिव्यत आह—प्रथम इति । निरूपयतीत्यसंगतमिति । निरूपयतीत्यनाह्यताथेः कृती निरूपणस्य साध्यत्वात्विषयतासंबन्धेनान्दयस्य शब्दकण्ठे मिधैर्मयस्यापितलात्पूर्वपक्षमिधानजनकृतेः सिद्धान्तकथनपर्यवर्तिननिरूपणसाध्यत्वात्ताभावादिति भाव इति चेच्चिदु ।

अपरेण व्याप्तिस्वरूपं निरूपयतीत्यन व्याप्तिस्वरूपविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलवर्तमानकृतेरेव वाक्यार्थतया लज्जोच्यत इत्यादिना प्रतिपादित-

राकरणपूर्वकसिद्धान्तकथनरूपतया पूर्वपक्षामिधानतत्प्रण्डनयोरपि तदारम्भणरूपतेति ध्येयम् ॥

कृष्णभट्टीयं ।

तदारम्भणरूपतेति । तद्विषयकायकृतिविषयतेत्यर्थः । तथाच निरूपणस्य परमतेत्यादिरूपणोपरगमे नन्वित्यादिग्रन्थस्यापि निरूपणपदार्थतया तद्विषयकायकृतेनिरूपणविषयकत्वमक्षतमेवेति आरभत इत्युचिसंगतिः । नचैवं निरूपयतीत्याद्युक्तिपक्षेऽपि धात्वर्थनिरूपणस्य परमतनिराकरणपूर्वकत्वमन्वयवस्थितिरूपत्वस्वीकारे बाधकाभावादुक्तरीत्या नन्वित्यादिग्रन्थानुसूत्रेदानौ-तनकृतेनिरूपणविषयकत्वमनपवादिमिति याच्यम् । आरभत इत्युक्तावा-द्यकृतेः सर्वविषयकरत्वस्वीकारेण निरूपणपदस्य यथाश्रुताथपरत्वेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । नच निरूपयतीत्युक्तिपक्षेऽपि आरभतेन कृत्विनेनायकृतेरेव बोधनस्वीकारादारभत इति व्यर्थमेवेति वाच्यम् । निरूपयतीत्यनेन नियमत आद्यकृतिबोधने मानाभावात् । आरभत इत्युच्यमाने आहूँकरभयागुना आद्यकृतेरेव बोधनादनुपपत्त्यभावात् । नचैवमाद्यकृतेः सविषयकत्व-स्वीकारस्यावश्यकतया निरूपणपदस्य परमतेत्यापार्थक्यकथनं व्यर्थमिति याच्यम् । निरूपणपदस्य प्रतियोग्यसन्मानाधिकरणेत्यादिविरूपणमात्रपरत्वे तस्य नन्वित्यादिनेति तृतीयार्थाभेदस्य वक्तव्यतया तदसंगतिः स्यादतस्त-व-न्यापरलं ।

सैव समते व्याप्तिरूप्यात्तद्विषयकनिरूपणानुसूत्रकृतेवैतमानकाचीनलाभावेन निरूपयतीति वाक्यार्थवाधादिति भाव इत्याहुः ॥

आरभत इत्युक्तमिति व्याप्तिरूपविरूपणमित्यादि । परमतनिरा-रणपूर्वकव्याप्तिरूपविषयकज्ञानानुसूत्रव्यापारो व्याप्तिरूपनिरूपणपदार्थः द्वितीयावो विषयत्वं याहूँपूर्वकरभयातोवाद्यकृतिर्यः आख्यातार्थवाच्यमत्वं वर्तमानकालध, वाच्य धात्वर्थेऽन्वय । यान परमतनिराकरणपूर्वकत्वम-तत्तद्व्याप्तिरूपविषयकज्ञानानुसूत्रव्यापारानुसूत्रवर्तमानावकृतिमान्मतिकार इति वाक्यार्थः । आद्यकृतेषु स्वरूपनिरूपणविषयकत्वनियमास्तिद्वान्दसिद्ध-व्याप्तिरूपनस्यायकृतिविषयवर्ध, तथाचोक्तं "पूर्वपक्षामिधानतत्प्रण्डनयोरा-रम्भणरूपमिति"ति । आरम्भणरूपकृतिविषयत्वमिति भावः ॥

केचित्तु व्याप्तिरूपनिरूपणमारगत इत्यनं निरूपणपदार्थः पूर्ववदेव । द्वितीयार्थ उद्देश्यार्थं सामग्रीनेलनसाध्यककृतीदशायामपि घटमारभत इति व्य-वहारात् । तत्र सिद्धान्तकथनसाध्यकत्वभावनवलापि पूर्वपक्षामिधानकृती सिद्धान्तसाध्यकत्वकथनजनककृती चान्याहृतं । परमतनिराकरणपूर्वकत्वनिश्चि-ष्टसिद्धान्तकथनमुद्दिश्यैव पूर्वपक्षामिधानतत्प्रण्डनयोराण्यत्वात् । तदारम्भण-रूपतेति । व्याप्तिरूपणोद्देश्यकृतिविषयतेत्यर्थ इत्याहुः ॥

१ एव सिद्ध वा. पाठः. २ एवमेति वा. पाठः.

नुपज्यते । तथाचान्वयमिचारपदार्थो नानुमितिजनकज्ञानविषय इ-
कृष्णमहीयं ।

साध्य इत्याह—तथाचेति । उक्तभेदवृत्तसाधने न तावदिति ननुस्वीकृतं न-
नप्यधिकमित्यपि दूषणं द्रष्टव्यम् । ननु अब्यभिचारितस्यैव पक्षत्वे पञ्चानु-
गत पक्षतावच्छेदकं निर्वक्तुमशक्यमित्यत्र सामान्यतः अब्यभिचारपदार्थत्वेन
अब्यभिचारपदञ्चप्रतीतिविषयत्वात्साधनेन पक्षत्व द्रव्यंति—तथाचेति ।
न्यायतः ।

ज्ञानाब्यभिचारितत्वपदार्थस्य पक्षत्वमाह— तथाचेति । अब्यभिचारितत्वपदार्थं
इति । अत्राब्यभिचारितत्वत्वानुगतत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वात्साधनत्वाद्यब्यभि-
चारितत्वपदस्य तत्प्रतिपादयरूपानुगतधर्मावच्छिन्नपरलम्बीकृत्याब्यभिचारितत्व
पदार्थस्य पक्षत्वानुसरणम् । नचानुगतमेव पक्षतावच्छेदकमस्ति इति वाच्यम् ।
एतद्धर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिलनिराकरणेष्वन्यधर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिलक्षणाऽनिरा-
करण्यात्तत्तद्धर्मावच्छिन्नरूपार्थपक्षकपरतावास्तत्पदस्य षष्ठ्यव्यतया “सहजुचरित”
इति न्यायातिक्रमापत्तेर्नाप्यभेदापत्तेः । “नन्वत्रोच्यते” इत्यादिना वक्ष्यमाण-
व्याप्तिभेदसाधने सिद्धसाधनं । साध्याभाषवद्वृत्तित्वादिभेदसाधने वाद्य इत्यत्र
आह—नानुमितिजनकज्ञानविषय इति । तथाचानुमितिजनकज्ञानवि-
षयत्वस्यान्यमिचारितत्वपदात्त परैः स्वीकारात् सिद्धसाधनत्वात्पि भावः ।
अथैवमपि पक्षत्वसाधनवद्वृत्तित्वाकालीनपक्षतो वह्नितानित्वात्साधनमित्तिजनक-
ज्ञानविषयत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकविषयत्वस्य चाब्यभिचारितत्वपदार्थे सत्ता-
द्वेषो दुर्भारः । नच धर्मितावच्छेदकतानात्मकत्वस्य विषयताविशेषणत्वात्
वाद्य इति वाच्यम् । तथापि साध्याभाषवद्वृत्तिहेतुकेऽनुमितिजनकज्ञानीवधर्मि-
तावच्छेदकतानात्मकविषयताया अपि तत्र सत्त्वेन वाप्यस्य दुर्भारत्वात् । नच
तत्रापि व्याप्तिपदार्थधर्मितावच्छेदकत्वैव साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य भावान् वाद्य
इति वाच्यम् । एवमपि साध्याभाषवद्वृत्तित्वात्साध्याभाषवद्वृत्तित्वान-
मादाय वाद्यस्य दुर्भारत्वात् ।

अथ अमान्यवृत्तित्वस्य तादृशविषयताया निवेशान् दोष इति चेत्सत्यम् ।
तथापि साध्याभाववद्वृत्तित्वाकालीनपक्षकत्वात् धर्मितावच्छेदकप्रकारवज्ञान-
विषयानुमितिजनकज्ञानीयतादृशविषयत्वस्य तत्र सत्ताद्वेषस्यानिराकरणत्वात् ।
नन्वनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितनववृत्तावन्तनिवेशान् दोष इति चेत्सत्या
सुनि सिद्धसाधनापत्तेः । तथाहि अनुमिति प्रति परामर्थानामनेकगिनिकाया हेतुत्वे
परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारापरया तत्तत्त्रिकपरामर्शविशिष्टानुमिति प्रति तस्य
तस्य हेतुताया वक्ष्यतया तत्र चानुमितित्वस्य जन्यतावच्छेदके निवेशस्य
निश्चयोजकत्वयाऽनुमितिः सावच्छिन्नजन्यतानिरूपितनववृत्तावच्छेदकविषयत्व-
स्य मतद्वेषेन्यब्यभिचारितत्वपदार्थेऽस्मत्तात् । नचैवमनुमितित्वावच्छिन्नजन्यताया
अप्रतिद्वस्तादेव न सिद्धसाधनापत्ता इति वाच्यम् । तथा सत्यनुमितित्वाव-

कृष्णमटीय ।

नवाभुगत पक्षतावच्छेदक क्रियर्थे प्रत्येकमपि पक्षवत्तभवादिनि वाच्यम् । तथाहति नानाप्रतिज्ञाकरणायै । यस्य न पक्षत्र तस्य व्याप्तिवत्तङ्कास्य वात् । (अत सामान्यतोऽव्यभिचारपदाब्जन्वमतीतिविषयत्वेन पक्षत्व दर्शितम्) । व्याप्ते पृष्टतया व्याप्तिव्यभिचारपदाधाने युक्तिसम्भवात्तथा मौक्तम् । एतेन व्याप्ताव्यभिचारपदाधनेदसाधने विशेषभेदवृत्तस्य हेतुत्वं, परंतु तत्र केवलान्वयिन्यभावादिति न हेतुरित्याद्यत्र विशेषपु केवलान्वयिन्यभावरूपहेतुना प्रथमतो व्याप्तिभेद एव साध्य । तत्र स्वनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्यस्येन

न्यायरस ।

च्छिन्नसाक्षिसिक्तापत्तेः । तत्रैतद्दोषवारणायैवानुमितिलस्य अन्यतावच्छेदकैर्निर्णय इति शङ्कम् । एतद्दोषवारणायानुमितेः प्रेक्षान्तेन वारणसाया प्रथमकृताभ्युपेतत्वात् । अस्तु वा पिच्छमाधनाभावसाक्षि वाप्योक्तयेन अनुमितिलापच्छिद्रजननतावच्छेदकविषयताप्रतिदे । नच हानत्र विषयलाभोरवच्छेदकत्वे नि निषमताभाव हानस्य स्वहपतोऽवच्छेदकताया लापवत्त्व ततान् । अतोऽप्येते । वायतावच्छेदककोटाबुमितिलनिवेश आसद्यकोऽव्यथापराप्रसक्तानीना नामनातानामनुमितिलनामकानामेव परामर्शेयत्वकल्पनापत्त । नवाभुमिति तस्य अन्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया तौल्यमिति वाच्यम् । धनताभुमिति च हानपु अन्यत्वस्य च करपनापेक्षयाऽनुमितिलस्य तदवच्छेदकत्वकल्पनाया लापवात् । धयानुमितित्व न कापतावच्छेदकतोऽपि निवेशयितु शक्य तथा अस्तनुमिति च तदवच्छेदकत्व समवायतदवच्छेदकतावच्छेदकतास्य च कल्पनाप्रसङ्गात् । नचानन्तरहानेषु अन्यत्वकल्पन तदप्येतापि शुभ्रतमिति वाच्यम् । धनुमितिलाव्यवहितोत्तरस्योपमथितावच्छेदकभावे विनिगमनारिहृण शुद्धरक्षावधारणभावद्वयकल्पनापत्तेः । सैवम् । षाभुमगीरत्वाप्योपत्वात् । यद्वा अनुमितिलावच्छिद्रजननस्थाने हानतानवच्छिद्रप्रतीये निवेशनीयतया न पूषाक दोष । धर्मतावच्छेदकप्रकारकज्ञानीजन्यताया हान वर्णवागच्छेदात् ।

धर्मवत्पि हेतुच्छिद्रणवृत्त्यभावयेन तादातुत्वाभावस्य भानस्यभवेनोत्पत्तिपयनाया मतद्रव एव तत्र गत्वेन साध इति चन । पक्षविषयतानिर्णयहेतुमिपयतांतिरहिततास्वापि तत्र निवेशात् । नचेवमपि यथाभुमिभेद साध्यत्वात् आसद्य न हस्तु तत्र पक्षनिषयन निरुधितहनुविषयतानिर्णयविषयताया भक्ति गत्वेन बाधो वर्तते एव । नचाव्यभिचारवशात्तथागानाधिक्य भवेन साध्यमिच्छिद्रहेतुंति साध्यम् । तथा सति साध्यवद्धि कृतादव्यं मित्यादिवाहरणायत । याद तादुत्पत्तिपातुमिच्छि च्छास्ति ताभूतदव्यारदहृतिपत्तवन्मभिवर्तिपत्तवत्तथा तत्र साध्यस्य मप्रदसिद्धिदिसापात्ततेय । सैवम् । पक्षनिषयता निरुधितहनु तावच्छेदकत्वसाधयच्छिद्रप्रतिपत्तिसाधिक्यतापु मित्यावच्छेदकविषयतानभयवन्म साध्यतात् । नच हेतुमदुत्पत्तय

त्यर्थः ॥ अनुमितिजनकत्व नान्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयता-
कृष्णभटीयं ।

विशेषणवत्याम्नासी विशेषभेदकूट इति त्वनादेश गौरवात् । अभिमरीत्या
सिद्धिभेदसाधने बाधाश्च । नन्यत्रानुमितिजनकज्ञानविषयस्य विद्वान्तसिद्ध
व्याप्तेर्भेदसाधने सिद्धसाधनम् । तारशस्य साध्याभाववद्दृष्टित्वादिरूप
व्याप्तेर्भेदसाधने बाध । पक्ष* स्वव्याप्यमाध्याव्यापकसाध्यसमानाधिकरण-
हेतुताम् हेतुश्च साध्याव्यभिचारीति समूहालम्बनस्यानुमितिजनकत्वाद् ।
पुत्रं साध्याभाववद्दृष्टित्वादिरूपतदव्यभिचारपदार्थाभावो हेतु साध्या
प्रायेक हेतुत्वे भागासिद्धि । पूरस्य हेतुत्वे स्वरूपासिद्धि । अनुमिति-
जनकतायामव्यभिचारविषयज्ञानावृत्तित्वसाधने अनुमितिजनकज्ञानावा-
[पच्छेदका]नच्छेदेनाव्यभिचाराविषयत्वसाधने बाध । सामानाधिकर-
प्येन तत्साधने सिद्धसाधनमित्यत आह—अनुमितिजनकरवमिति ।
लक्षणवा[यैव] पूरहामो बोध्य ।

अत्र साध्ये हेतौ वा हेतुविदेशो नन्यभिचारपदार्थविषयताघटितधर्माव-
च्छिन्नताभावसाधने बहुरभाववद्दृष्टि पर्यतो बहिमान्पूमादित्यादौ चङ्गि
न्यायतः ।

स्वरूपसधन्वेनाभावाशे मानादृष्टित्वविषयताहेतुतावच्छेदकस्वरूपसधन्पावच्छि-
धेति साम्प्रत । पक्षविषयतानिरूपिततावच्छेदकहेतुतावच्छेदकसव-धावच्छिन्न-
विषयतात्वनद्विषयतानिरूपितत्वपर्यन्तस्य विवक्षणीयतया पक्षस्यात्र प्रकारत्वेन
हेतोश्च ददशे विशेष्यत्वेन हेतुविषयताया तारशस्यवन्धावच्छिन्नविषयतात्वेन
पक्षविषयतानिरूपितत्वविरहात् । अथवा धरमविषयताया स्वरूपसधन्पाव-
च्छिन्नतानिषेधेन सर्वोऽप्यय दोषो वारणीय ॥

अर्थवमपि बहुरभावावद्दृष्टिहेतुकेऽनुमितिजनकज्ञानीयताहस्यविषयताया अपि
तत्र सत्ताद्बाध इति चेत् । हेतुतावच्छेदकत्ववच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वस्यापि
विषयताया विशेषणदानात् ।

अथैवमपि साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकस्य व्याप्तिवमते हेतुता-
वच्छेदकत्ववच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वविषयताया अपि तत्र सत्ताद्बाध इति चेत् ।
तारशविषयत्वपर्याप्त्यभावस्य विवक्षितत्वाद् ।

इत्यथ अनुमितिमिच्छानलानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूत-
धर्मितावच्छेदकतानामरूपस्यविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकत्ववच्छिन्नहेतुताव-
च्छेदकत्ववन्धावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वस्वरूपसधन्पावच्छिन्नविषयतात्प्रथमभेद*
साध्य इति न कश्चिदोप इति सस्येप ॥ निरच्छपक्षे विदुस्तत्प्रायस्य साध्यताया
तद्वि नेत्यादिना प्रतिपादितसाध्याभाववद्दृष्टित्वाविभेदपक्षरूप हेतोरणिद्धित
पर्यवसितमाह—अनुमितिजनकरवमिति । अव्यभिचारपदार्थाव-
च्छिन्नहेतुविषयता अव्यभिचारपदजन्यप्रतीतिविषयत्वेन सकेतविषयध-
र्मावच्छिन्नहेतुविषयतेत्यर्थः ।

कृष्णमद्वीयं ।

व्याप्यभूमवान्वह्यभाववदवृत्तिपर्वत इत्याकारकपरामर्शनिष्ठानुमितिजनकतायां धर्मितावच्छेदकवच्छिन्नविषयताविधया अर्थविचारपदार्थावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नवस्तुत्वेन वाच्यः कूटरूपहेतौ स्वरूपासिद्धिश्चेति हेतुनिषेधः । एवं च तादृशजनकतापामर्थविचारपदार्थावच्छिन्नविषयता[त्वा]वच्छिन्नत्वस्येति तादृशपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयता[त्वा]वच्छिन्नत्वाभावसत्त्वात् वाधादिः । न च तथापि बह्वयभाववदवृत्तिभूमवन्महानसत्तदशः पर्वतो वह्निमान्भूमादित्यादिवृत्तिलीयपरामर्शजनकतायां वाधादिर्दुर्भार एवेति वाच्यम् । अर्थविचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकवच्छिन्नविषयतायदितधर्मावच्छिन्नत्वविषयतात्वेन साध्यत्वादिबिषयजेनादोषात् । न च तथापि पर्वतो वह्निमान्वह्यभाववदवृत्तेरित्यादौ हेतुतावच्छेदकपर्यन्तस्य व्याप्तिव्यवस्ये हेतुव्यापकवह्निपमानाधिकरणवृत्तिवह्यभाववदवृत्तिव्यवस्ये हेतुतावच्छेदकतायात् 'पर्वत' इत्याकारकनिर्धर्मितावच्छेदकपरामर्शजनकतायां वाधादिर्दुर्भार । तस्यां तादृशहेतुतावच्छेदकरूपाव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकवच्छिन्नविषयतावच्छिन्नत्वसत्त्वादिनि वाच्यम् । पर्याप्त निषेधव्यभिचारपदार्थपर्याप्तविषयतामिरूपितहेतुविषयतानिरूपितप्रकृतपक्षविषयतायदितधर्मानवच्छिन्नत्वविषयतात् । तद्योतस्य एव हेतुव्यापकवह्निपमानाधिकरणवृत्तिवह्यभाववदवृत्तिव्यवह्यभाववदवृत्तिमान्पर्वत इत्यन्तरं सधर्मितावच्छेदकपरामर्शजनकतायां व्याप्तिधर्मितावच्छेदकीमूलाव्यभिचारपदार्थमात्रपर्याप्तधर्मितावच्छेदकतात्मकविषयतामिरूपितहेतुविषयतानिरूपितप्रकृतपक्षविषयतायदितधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वाद्वाहादिर्दुर्भार एवेति वाच्यम् । अर्थविचारपदार्थनिष्ठाविषयतायां धर्मितावच्छेदकतामिद्व्यवस्येविशेषणदानात् । नचैव हेतुपदमनर्थक बह्वयभाववदवृत्तिपर्वतपक्षकपरामर्शे बह्वयभाववदवृत्तिविषयताया धर्मितावच्छेदकत्वरूपत्वेनादोषादिति वाच्यम् । पर्वतो वह्निमान्वह्यभाववदवृत्तेरित्यादौ बह्वयभाववदवृत्तिव्यापकताव्यवस्येमानाधिकरणहेतुमान्पर्वत इति परामर्शजनकतायां बह्वयभाववदवृत्तिव्यापकेत्वशामादाय वाधादिवाच्याय हेतुतावच्छेदकवच्छिन्नविषयतालाभाय हेतुपदम् । बह्वयभाववदवृत्तिमतस्तादात्म्येन हेतुतावच्छेदके हेतुपदप्रयोजनं बोध्यम् ।

अत्रानुमितिजनकज्ञान इत्यनुक्तम् । तत्र सप्तमर्थो निष्ठवम् । तथा च तादृशजनकज्ञानकतालाभ इति चेत्तत् । एवमपि निष्ठाशामात् अर्थविचारविशिष्टविषयत्वं तु न निवेदितम् । अर्थविचारितत्वेन धूलीपटलादिभ्रमव्यावृत्तवादिनि । अर्थविचारपदार्थो हेतुविषयतावच्छेदकत्वेन विवेचितः । व्यापकतामानाधिकरणत्वेनाव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयतान्यापरत्वं ।

अत्र केचित्ज्ञेयत्वं वाच्यताव्यभिचारीति व्यवहारानुरोधेन साध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुव्यवस्येमानाधिकरणभावप्रतिषेधितानवच्छेदकत्वस्याव्यभिचारपदार्थ-

घटिवधर्मावच्छिन्नमिति पर्यवसितम् । अत्र हेतुमाह—तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यादि(ना) । द्वि=यतः । साध्याभावव-

कृष्णमष्टीय ।

सादाय वापकारणाय निरूप्यनिरूपकभावापन्नविलक्षणभावच्छेदकताया प्रती-
 यावच्छेदकताया वा निवेशः । नचैतत्साधनमधिकं तत्तदव्यभिचारपदार्थाव-
 च्छिन्नेत्यादिक्रमेण च साधनादेवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । अव्यभिचारपदार्था-
 वच्छिन्नेत्यादिक्रमेण अनीपाधिकं नपदार्थावच्छिन्नेत्यादिक्रमेण च साधनादि-
 क्रमेण पूर्वपक्षशरीरमित्याशयेन तथोक्तिरिति । नन्वत्राव्यभिचारपदार्थोऽनु-
 मितिननकतानच्छेदकहेतुविषयतावच्छेदक इत्येवास्तु । नच चङ्गयभाववद-
 वृत्तिपर्यतो वह्निमान्धूमादित्यादीं अव्यभिचारे परामर्शनिष्ठजनकतावच्छेद-
 कीभूतापक्षविषयतासादाय चाप्यस्य हेतुपदनिवेशनवारणेषु चङ्गयभाववद-
 वृत्ति [भूमयन्] महानसधर्मपर्यंतपक्षकोक्तत्वे परामर्शनिष्ठजनकतावच्छेदक-
 हेतुविषयतावच्छेदकत्वसत्त्वेन बाध इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
 विषयतानिरूपितत्वेन हेतुविषयताया विशेषणीयत्वात् । नचैवमपि बद्धि-
 मान्द्रह्यभ'ववदवृत्तेरित्यादौ हेतुतावच्छेदकपर्यन्तव्याप्तिवारण्ये हेतुव्यापक-
 साध्यसमानाधिकरणवृत्तिवद्द्रव्यभाववदवृत्तित्ववद्भाविति निर्धर्मितावच्छेदक-
 परामर्शमादाय बाध एवेति वाच्यम् । तादृशहेतुविषयतावच्छेदकतापदार्थाव-
 भावस्य चाप्यत्वात् । नच तत्रैव हेतुव्यापकवद्विसमानाधिकरणवद्द्रव्यभाव-
 वदवृत्तिवद्द्रव्यभाववदवृत्तिमानिति अन्तराधर्मितावच्छेदकपरामर्शव-
 हेतुविषयतावच्छेदकतापदासिद्धत्वेन बाधो दुर्वारः । एव हेतुपदानुपादाने
 पर्यतो वह्निमान्द्रह्यभाववदवृत्तिमत इत्यादीं सादाव्येन हेतुत्वस्यले
 हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिवद्द्रव्यभाववदवृत्तिमान्पर्यंत इत्यादिज्ञा-
 नीयजनकताया हेतुसमानाधिकरणेत्यशमादाय बाधः । तादृशहेतुतावच्छेद-
 कविषयताया परपरया प्रकृतपक्षविषयतानिरूपितत्वाच्चिति वाच्यम् ।
 तादृशहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविषयतानिरूपितत्वाच्चर्मितावच्छेदकतानाम-
 कावच्छेदकतापर्याहणभावस्य विवक्षणीयत्वादिति चेन्नैवम् । तथासति साध्य-
 हेतोरभेदप्रसङ्गात् । तद्धि नैति । तदव्यभिचारित्वं साध्याभाववृत्तिनादि-

न्यापरत्न ।

सावश्यकसाधेत्तुपदानुपादानेऽव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठवि-
 षयताघटितधर्मावच्छिन्नताभावसा सिद्धान्तिमतेऽनुमितिननकतायामभावाद्वाप
 इति तदुपात्तमित्याहुः ॥

अथैवमपि हेतुत्वस्य सामान्यत वेवलान्धवित्त्वेन साध्यतावच्छेदकविषय-
 ताव्यावृत्तिर्दुर्घटा । विशिष्य धूमत्वादिना हेतुनिवेशेऽपि धूमसाध्यतावच्छेदना-
 नुमितिननकताया बोधो दुर्वार एव । अनुमितिननकतावसायानाधिकरण्येन

१ इति तदुपादेवम् । पदासिद्धत्वाद्वावोपत्त्वात् इति नै पा. अपिचम्

दृष्टित्वादिर्लूपम् । तत् अव्यभिचारित्वम् । न व्याप्तिरित्यनुपज्ञे-
कृष्णंभट्टीयं ।

भिचामिति नार्थः । अपार्थक्यवापत्तेः । अत्रस्तपदं साध्याभाववदृष्टित्वादि-
शब्देन योजितम् । तस्मात्कारकमतीत्यभावादाह—व्याप्तिरिति । नचाध्य-
भिचारपदार्थं व्याप्तिभेदसाधने केवलान्वयिन्यभावादिपदेकहेतुः । अत्र
साध्याभाववदृष्टित्वाद्यन्वतरूपत्वमिति वाच्यम् । उच्यतेत्या धाध्वान् ।
तद्धि नेति नमो वैषम्योद्य । तत्र यथा रूपं न द्रव्यं रसो न द्रव्यमिति
रीत्या विशेषेषु द्रव्यभेदमिदौ तस्मान्वाये नमिद्वि तथा प्रत्येकं साध्या-
भाववदृष्टित्वादी व्याप्तिभेदमिदौ सामान्यतोऽध्यभिचारपदार्थोऽपि तत्रेद-
सिद्धिरिति वाच्यम् । अव्यभिचारपदार्थं ह्य विशेषेषु व्याप्तिभेदसाधनेन
स्वविशेषनिष्ठव्याप्तिभेदकत्वरूपसाधनाप्रसिद्धेर्दुर्गोत्पत्त्या । ननु व्याप्तिवा-
भावः व्याप्तिपदानुपपन्नत्वम्यतस्तद्व्यभिचाराविपयकरणं तदप्रतिष्ठानविपयकत्वं
या न हेतुः । विशिष्टरीतिव्यवोपजनकत्वे व्यभिचारात् । अत्रद्व्यभिचार-
न्यायरथं ।

साध्यविदेहेदंरथे आलोकारिच्छिक्कानुमितिजनकतायां भूमिपयतापटितता-
प्यस्य मतदूयेपि सत्तादिमदसाधनं । छिद्रमेदेपि कारणतैक्यमते व्यापकतामात्र-
धिररूप्यज्ञानस्य पृथक् हेतुतामादायार्थान्तरं । पक्षतानिष्ठजनकतायां निरूपणा-
प्यपयवतानमादायार्थान्तरं चेति चेत् । हेतुविपयतैजनेन मुरपविशेष्यविशेष-
णतापत्रधर्मपरास्त्वस्य निवक्षितत्वात् । अत्रच्छेदकावच्छेदेन गान्धर्विदेहे-
द्वत्वात् न दर्शितदोषावकाताः । तत्र प्रचारात्वं धर्मितावच्छेदकतानापत्रपदा-
र्थोक्तयेन सामानाधिकरण्याविशेषणतापत्रपदार्थावच्छेदेन च विशेषणोयं । तेन
पक्षभाववदृष्टित्थर्मतावच्छिन्नपदक्षानुमितिजनकतायां बहुरभापवदृष्टिधूम
त्वावच्छिन्नहेतुञ्जानुमितिजनकतायां च न बाध । नयेयमपि सामानाधिकरण्य-
त्वेन गान्धर्वमावबद्धित्वात्साध्यावगादिज्ञाननिष्ठजनकतायां बाध इति वाच्यम् ।
अव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविपयतायां ध्रमाव्यवृत्तिरूपेण विशेषणोयत्तात् ।
यद्वा अव्यभिचारपदार्थतावच्छेदकत्वरिच्छया वा अव्यभिचारपदार्थमात्रदृष्टि-
विपयता तत्रिह्यतिरथं हेतुविपयतायां विभेदर्थं । सात्रपदार्थान्तरभावात् न गान्-
धर्वगामानाधिकरण्यात्तद्वेदुतावच्छेदकपर्वन्तस्त व्याप्तिमते बहुरभापवदृष्टि-
हेतुञ्जानुमितिजनकतायां बाध ॥

अथ निरूपकशक्त्यापत्रार्थं कथं मूलपापयाद-यत्र इति वीर्यशक्तयेति
श्रुम् । ननु तद्धि नेति मूलमार्थक्य तापदे गतिद्विपुत्राव्यभिचरिण्यवोपसा-
धनामत्र च साध्याभाववदृष्टित्वादिनेदस्य वापारित्यादाह—तद्व्यभि-
चारितत्वमिति । तथाच साध्याभाववदृष्टित्वात्साध्यावो विशेषणमतो न
बाध इति ग्राह । नयेयमपि तत्रदं व्यर्थमिति उच्यते । तथा तन्नि गान्धा-
भाववदृष्टित्वाकार्थो विशेषणमतामेव तद्वच्छिन्नपदेदृष्टस्य हेतुत्वो-
पपन्नतामात्रानुपपत्तेरिति निरु ॥

पान्त्रयः । तथाच साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा^१ येऽव्यभिचारपदार्थास्तदवच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावकूटवत्त्वादिति निरुक्तपर्यवसितसामान्याभावसाधकः फलितो हेतुः । नचाप्रयोजकत्वम् । विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावव्याप्यतायैमविवादात् । तत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाः ये, पञ्चाव्यभिचारपदार्थाः, तदवच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभार्यस्य प्रत्येकसाधकं हेतुं वक्ष्यति—केवलान्वयिन्यभावादिति । साध्येऽत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वग्रह-

वृष्णंभट्टीयं ।

विषयकत्वानवच्छिन्नत्वोक्तैः बह्व्यभाववदवृत्तिपर्वतादिपक्षपरामर्शजनकतायां स्वरूपामिद्विश्लेष्यत आह—तथाचेति । देशः साध्याभाववदवृत्तिधूमवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्ययोधीयजनकतायां प्रतियोगिप्रसिद्धिघटितपदपर्याप्त्यनिवेशस्तोत्रकं तन्निवेशस्य निष्प्रयोजनत्वाद् । तेन विशेषणतानवच्छेदकप्रकारकगुणत्वेन हेतुतामतेषु न तदप्रसिद्धिः । अव्यभिचारपदार्था इति सामान्यविशेषलाभाय नतु हेतुघटकं । वैषम्यात् । अविवादादिति । अव्याप्यवृत्तितत्संयोगाभावकूटस्य संयोगसामान्याभावव्यभिचारित्वस्य विवादापि तदतिरिक्तविशेषाभावकूटस्य सामान्याभावव्यभिचारित्वस्य केनाप्यनभ्युपगमादित्यर्थः । तथाच विशेषाभावकूटवान्यदि सामान्याभाववाच्यत्वात् सामान्याभावविरोधिमास्त्वादित्येवानुकूलतर्कः । सच पक्षतावच्छेदकसामान्याधिकरण्येनापादकवत्ज्ञानजन्यतया तदवच्छेदेन सामान्यभाववत्तानिधये उपयुज्यते । केवलान्वयित्वाभ्युपगमात्प्रतिजनकपरामर्शावृत्तित्वस्य हेतुत्वे स्वरूपसिद्धिरत आह—साध्य इति । केवलान्वयित्वन्यापरत्वं ।

स्यादेतद्वेदानुयोगिवाचकं पदान्तरमुपलभ्येत तदेव न । तथाच तत्पदस्यैव तथात्वं वक्तव्यं तथाच कथं न पूर्वोक्तदोषावकाशं दस्यत आह—व्याप्तिरिति । तथाच तारशब्दास्तिपदस्यैव दोष इति भावः । अनुपपन्नेणेति । अनुपपन्नो वाचकान्तरे स्वस्मात्पूर्वपठिते श्रुतस्य पदस्य स्वपठकत्वेनानुसन्धानम् । अतः तदापदानुसन्धानमध्याहार इति विवेकः । नन्वत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिभेदकूटस्य हेतुत्वेऽव्यभिचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाद्धिबोधजनकतायां तादृशहेतुमत्त्वां निरुक्तताव्यासत्वाच्चविचार इत्यतः पर्यवसितहेतुमाह—तथाचेति । अत्रापि हेतुपदप्रयोजनं पूर्ववदेव । अन्यत्रापि पूर्ववद्बोध्यम् ॥ चटितेति । एतस्य

१ ये ये. का. पाठः. २ तत्त इ० का. पा. पंचेति त. पाठे० अ. ३ तायाः का. पाठः. ४ कूटसेति त. पा. ५ तत्तदवच्छिन्न का. पाठः. ६ अत्र का. पाठः.

दशायां अत्यन्ता(भावा)न्योन्याभावायोः साध्यतद्द्वत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वभावासम्भवेन प्रतियोगितया साध्यतदाश्रयविशेषिता-
त्यन्तान्योन्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नविषयतायास्तादृशैविशेषदर्थनु-
मित्तिजनकत्वानेऽभावादित्यर्थः । एवञ्च तादृशविषयतया शून्यवृत्ति-
त्वमेव अनुमित्तिजनकतायां दर्शितसाध्यसाधको हेतुरभिमत इति
कृष्णभट्टोप ।

ज्ञानकालीनतादृशानुमित्तिजनकत्वानेऽव्यभिचारपदार्थोवच्छिन्नहेतुविषयताक-
त्वाभावादित्यर्थः । तद्विरहकालीने ज्ञाने हेत्वसिद्धिवारणाय कालीनान्तम् ।
व्यतिरेकिण्यपि केवलान्वयित्वज्ञानदशायामव्यभिचाराभावात् ऋण्यम् ॥

अत्राभावे प्रतियोगितासम्भवेन वाच्यत्वज्ञानमति तद्विषयकतासम्बन्धा-
वच्छिन्नवाच्यत्वाभावज्ञान प्रतिबन्धकमित्यादिकमूह्यम् । साध्यवनेदादि-
घटितलक्षणापुरोधेन द्वितीयकेवलान्वयित्वोपादानम् । गन्धानुमित्तिजनक-
ज्ञाने तादृशविषयताकत्वाभावो न हेतुः । स्वरूपातिदेहादज्ञानस्यापक्ष-
त्वाच्च । नापि तादृशविषयताशून्यानुमित्तिजनकत्वम् तद्विशिष्टज्ञाने च वा ।
स्वरूपातिदेहे । अतएव न तादृशविषयताशालिज्ञानावृत्तित्वे । अव्यभिचरि-
तत्वेहेतुस्याप्यसाध्यतामानाधिकरण्योभयज्ञानमादायोक्तयोपात् । गवाभा-
वस्तादृशविषयताशून्यत्व स इति वाच्यम् । विशिष्टवैशेष्योपजनकत्वे वा
व्यभिचारादित्यत आह—एवंचेति । तादृशविषयता तत्तद्व्यभिचारि-
न्यायरत्न ।

पर्याप्तनिवैशमूचनाय । तत्रियेने साध्यहेत्वोरप्रतिव्यापते । विशेषेत्यादि ।
ननु सयोगविशेषभावकूटस्य तत्सामान्याभावसाधवरय न सर्वानुमतः । प्राचीन-
मते तदभावात् । नैव । व्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकत्वाभावकूटस्य तत्त्वे विवादाभा-
वात् । ननु कूटरूपहेतुरसिद्ध इत्याशङ्गाह—तत्रेति । केवलान्वयीत्यादिमूले
केवलान्वयविषय न बालवकेवलान्वयिपरम् । अभावादित्यस्य साध्यमानावदवृत्ति-
त्वाभावपरतया तत्र तादृशाभावाद्यसम्भवात् । यदि तत्रेव ज्ञातपर तदा तादृश-
केवलान्वयिताकान्ते धूमसो तादृशानावात्तत्वाग्नेवस्तादावत्त्वाच्च व्याहृति-
नितरामिति केवलान्वयविषयस्य केवलान्वयित्वग्रहणालीनानुमित्तिजनकज्ञानपरत्त-
मनावपदस्य च साध्याभाववदवृत्तित्वविषयताभावपरत्वं चावलम्ब्य व्याहृते—
साध्येति । इत्य च केवलान्वयिनि निरूप्यनिरूपकभावापत्तादृशविषयत्वग्रह-
सम्भवात् व्याहृतिरिति भावः । अत्रापि तान्योन्याभावघटितद्विविधव्याहृत्यमि-
श्रयेणाल्यन्तान्योन्याभावघटितद्विविध केवलान्वयित्वग्रहोपस्थात् ।

अथाल्यन्ताभावाप्रतियोगिताभ्योन्याभावप्रतियोगितात्ववच्छेदकत्वरूपनेवता-
न्वयित्वमहौ नास्त्योन्याभावघटितव्याप्तिग्रहे प्रतियन्तर्ही नयितुमर्हत्तत्त्वा-
त्संसर्गकविशिष्टबुद्धौ तदभावप्रकारज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । साध्यप्रतियोगि-

१ हेतुविषयता त वा २ दशाविशेषीया का. पाठ

नासिध्यादिः । ईदृशदिशाऽग्निमहेतवोऽपि परिष्करणीयाः ॥

कृष्णभट्टीयं ।

त्वविपयता । इक्षितसाध्यं कृत्पदकीभूतप्रत्येकाभावरूपं नासिध्यादिरस्या-
दिना नञ्द्वयधैर्यपरिमद् । अग्निमेति । नापीत्यादिग्रन्थरूपरूपा, वेच-
लान्वयिष्यभवाद्य परिष्करणीया । साध्यनिष्ठाचेयत्वानिरूपकेत्यादिक्रमेण
तादृशप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वावच्छिन्नहेतुविपयताप्रतिपत्तौ नव-
च्छिन्नत्वादिसाधका, तादृशहेतुविपयकज्ञानवृत्तिवाद्य इत्यर्थः । यथापीड-
शरीत्या अव्याप्तिदर्शनस्य इतरमेदानुमितौ व्यभिचारवारकतयाप्रतिव्याप्तिप्र-
दर्शनस्य च साध्यकत्वेऽपि असत्त्वप्रदर्शनवैधर्म्यम्, तथापि विरुद्धत्वमहणे-
तरमेदानुमित्यनुपपत्ति स्थादिति तत्रदर्शनम् । यदा व्याप्ति सामानाधिक-
रण्येन लक्षणग्रहाद्यच्छेदकावच्छेदेनेतरत्वसशयनिवृत्तिसत्त्वेऽपि सामानाधि-
करण्येन तत्सन्नयोऽनुवर्तते, असत्त्वे तु तद्भवमपीति विशेषण्युत्पादनाय
पृथक् तद्भवयोपादानम् । एवं च सामानाधिकरण्येनेतरत्वसंशयवारणावच्छे-
दकावच्छेदेन लक्षणग्रहोऽव्याप्तिनिरासफलमेति ।

अव्याप्यवृत्तिसाधके दीधितो अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयसौतर्किक-
तया अव्याप्यवृत्तिसाध्यनसत्त्वहेतुत्वावच्छेदेन लक्षणासत्वमिति नियमोऽभि-
प्रेत । नचाव्याप्यवृत्तिसाध्यस्य स अव्याप्यवृत्तिसाध्यक तादृशव्याप्ति
सत्त्वहेतुमेति श्रुत्यपरा कपिसंयोगी गगनादित्यादौ व्यभिचार इति वाच्यम् ।
सत्यस्य वृत्तिसाधकत्वात् । नन्वेवमपि कपिसंयोगाभावान्गुणत्वादित्यादौ
व्यभिचारः । नचाव्याप्यवृत्तिसाध्यं यत्र तदव्याप्यवृत्तिसाध्यकं तत्र सन् वर्त-
मानो यो हेतुरिति श्रुत्येते साध्यनिष्ठाव्याप्यवृत्तितानिरूपकधिकारवृत्ति-
हेतुतावच्छेदेनाव्याप्तिरिति निष्कर्षं न दोष इति वाच्यम् । तथासति सत्यद-
वैधर्म्यापातात् । सत्यदभलादेव तादृशार्थकान् इत्युक्ती च कपिसंयोगीस-
त्त्वादित्यादौ निरक्तोद्देश्यतावच्छेदकविधेयोभवात्प्रतहेतौ अव्याप्तेऽपरलक्ष-
णेन दुर्बारात्संगति । हेतुपदस्य व्याप्तिमर्त्यकत्वेऽपि कपिसंयोगाभाववा-
न्द्वाव्याप्यवृत्तिसाधकत्वनिवृत्तिसाध्यस्य साध्यवन्नेदाप्रतियोग्या परक्षणेनासत्त्वत्वात्संग-
तिरिति चेत् । न व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिरिति श्रुत्यपरा निरपच्छिन्नवृत्तिका-
न्त्यव्यव्याप्यवृत्तिसत्वमित्यदोषात् । गगनान्वहेरित्यादौ साध्ये निरक्तव्याप्य-
वृत्तित्वसत्त्वेऽपि तदधिकरणप्रतियोग्येनेतरलक्षणासत्त्वेऽपि क्षतिः । हेतुपदस्य तत्रा-

न्यायरसः ।

तत्तदवच्छिन्नप्रतियोगितासत्त्वव्याप्तिज्ञानस्यैव साधनेनानुमितिहेतुतया तादृश-
प्रतियोगितासत्त्वव्याप्तिज्ञाने निरक्तान्वयित्वमहयोरप्रतिबन्धकत्वादि-
चेत् । साध्योत्पत्त्याभावात्प्रतियोगिताज्ञानेऽभावेऽपि प्रतियोगितया साध्याभावा-
वगाहनस्य तुल्यवित्तियेयतामतसिद्धतात्तदवगादिज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतियोग्यक-

कृष्णंभटीयं ।

भावात् । नच किंचिन्न्यज्ञानविषयतावान् वाच्यत्वादित्यादौ तथात्वेपि
वचरलक्षणेन तदव्याप्तेरवारणमिति वाच्यम् । तेनानिष्टावच्छेदकत्वातिरूप-
कत्वस्य प्रकृते व्याप्यवृत्तित्वात् ।

यस्तुतस्तु—केवलान्वयिनि प्रथमदोषस्य दर्शनीयतया केवलान्वयिनि-
ताव्याप्यवृत्तिमध्ये तु सामान्येव्याप्तिरित्येव नियमः । केवलान्वयिभिन्नत्व-
मन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति न कोऽपि दोषः । अव्याप्यवृत्तित्वं
स्वाभावसामानाधिकरण्यं ननु निरवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं । संयोगी इत्यत्वा-
दित्यादौ नियमभङ्गापत्तेः । प्राचांमते ब्रह्मे संयोगसामान्याभावसाधेवोदे-
श्यतावच्छेदकाकान्ते तत्राव्याहृत्यभावात् ।

केचित्तु स्वप्रतियोगित्वस्वसमानाधिकरणत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वैतन्नित्यसंबन्धेन यत्किंचिदभावविशिष्टत्वमव्याप्यवृत्तित्वं ।
वृत्तीयसंबन्धनिवेशात्कपिसंयोगभाववानुगुणत्वादित्यादेर्न संग्रहः । प्रथम-
संबन्धनिवेशादाकाशाभावमादाय द्वितीयसंबन्धनिवेशाद्ब्रह्मत्वाभावमादाय-
च ब्रह्मत्वसाध्यवृत्तित्वेपि च ब्रह्मत्वसाध्यकपृथिवीत्वादेर्न संग्रहः ।
कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ साध्यस्य इव्यान्तभावेन कपिसंयोगाभाव-
सामानाधिकरणत्वस्य गुणान्तभावेण तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्य प्रतियोगित्वस्य च सत्वेनोक्तप्रत्ययसंबन्धेन कपिसंयोगाभाव-
रूपयत्किंचिदनापविशिष्टत्वासंग्रहः । एनेन सर्वं प्रमेयमिति यत्किंचिन्न्यज्ञान-
व्यक्तेर्विषयतासंबन्धेन साध्यतायां षट्वादिवेतोर्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूप-
व्याप्यवृत्तित्वकल्पे इत्याप्यवृत्तित्वसाध्यकसदेतुरवेन संग्रहादुत्तरलक्षणस्या-
[त्वात्]मत्वेन तदोपपत्तदवस्थम् । विषयतासंबन्धेन तादृशज्ञानव्यक्तेः
केवलान्वयिण्यादिति दूषणमनवकाशमित्याहुः ॥

अत्र भेदाव्याप्यवृत्तिव्यमते कपिसंयोगाभावसाध्यकगुणत्वादेः संग्रह-
घातत्राय संबन्धघटकभेदप्रतियोगिताया केवलान्वयिधर्मानवच्छिन्नत्वं
स्वाधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तित्वं वा भेदे निवेद्यम् । पूर्वमते तु भेदे निरव-
च्छिन्नवृत्तिकत्वमिति । एतेनानवच्छिन्नवृत्तिकान्योन्याभावसाध्यकवृत्तिम-
त्वहेतुसामान्येऽव्याप्तिरिति कपिसंयोगाभावसाध्यकत्वात्कनियमोपपत्तात् ।
तथापि अन्य[ज्ञानादि]साध्यके उक्तदोषात् ॥

व्याप्यत्वं ।

स्वावश्यकत्वमित्तिप्रियात् । यद्वा प्रतियोगितासदृशावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावत्वावच्छिन्नविशेष्यकप्रदृशाया स्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकाभावप्र-
कारकाभावत्वावच्छिन्नविशेष्यकप्रदृशाया धेस्यस्यैव विवक्षितत्वात्तयोध तादृश-

कृष्णभट्टीय ।

परेण स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसाध्यकसद्देतावित्यर्थः । स्व हेतुः । अभावो भावभिन्नः । स्वसामानाधिकरण्ये च कालानवच्छिन्नत्वं देयम् । यद्वा निरवच्छिन्नवृत्तिकान्यसाध्यसमानाधिकरणसद्देतावित्यर्थः । तेन गगनादिसाध्यके न दोषः । जन्यज्ञानसाधकचाराण प्राग्बदित्वाहुः । तत्र रूपवानुधिनीत्वादित्यादौ अव्याप्तेरकथनेन न्यूनतोपात्तेन ग्रन्थस्थकालपदविरोधात् । अत्र घटत्वतश्चैधिकरणसयोगाद्योरन्यतरत्वेन साध्यताया उक्तं किंचा[दित्या]दावव्याप्तिविरहेण सप्तमीतदुपपक्षमेव बहवोऽशोचन्ते । अतएव गुणनाल्लपरमाणुरूपवदित्यादावव्याप्त्यस्यत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् । इति अवतरणिका ॥

न्यायरसः ।

व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् । नच दर्शितग्रहयोरभावलक्षणासाधनाधिकरण्येन तादृशभावप्रकारत्वे तादृशग्रहयोर्न व्याप्तिग्रहविरोधिः । सामानाधिकरण्येन प्राह्यदुर्द्धासामानाधिकरण्येन तदभावग्रहस्याविरोधिचात् । अभावलावच्छेदेन तादृशभावप्रकारत्वे साध्यतापत्तिरभावाद्ये साध्यस्यैव भानादिति बाध्यम् । साध्यतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव प्रतियोगितावच्छेदकसवन्धतया तेन सवन्धेनाभावाद्ये साध्यसाभानेनाहार्यत्वानवकाशात् । ननु केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन केवलान्वयित्वात्प्राह्यलोनानुमितिजननज्ञानवृत्तिलभभावे लब्धं तत्र विशिष्टस्योपलक्षितस्य वा हेतुत्वविशिष्टत्वहेतुत्वे स्वरूपासिद्धिर्ज्ञानवृत्तिलविशिष्टस्यानुमितिजनकतायामभावाद्दुपलक्षितस्य हेतुत्वे साध्याभाववदवृत्तिलविशिष्टविशिष्टबोधजनकताया तादृशज्ञानवृत्तिस्योपलक्षितसाध्याभाववदवृत्तिलविषयत्वाभावसत्त्वेन साध्यस्य चासत्त्वेन व्यभिचार इत्यतः पर्यवसितहेतुमाह—एवचेति । नादिपदेन व्यभिचारपरिमहः । इति अवतरणिका समाप्ता ।

इति अवतरणिका समाप्ता ॥

कृष्णंभट्टीयं ।

दकृत्वोपगमेनैतादृशविवक्षाया निष्प्रयोजनकत्वेनाप्याप्तिसंगतेः । गुरोः
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमतेऽपि नैतद्विवक्ष्यमावश्यकम् । गुरुधर्मापच्छिन्न-
साध्यकहेतोः केवलान्वयिमाध्यकत्वाकान्ततया तत्रान्यासेर्ष्यमाण[तया]-
त्वेन तद्धारणानपेक्षणात् । नच गुरुधर्माध्वस कथं केवलान्वयित्वमिति
वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकसंबन्धानुयोगितिष्ठाभावात्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य
गुरुधर्मसाधारणत्वात् । अस्तुवा गुरोः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमतमव-
लम्ब्य साध्याभावापदेनोक्ताभावविवक्षा । तथापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धे-
नैव साध्यव्यापकताविवक्षणेन कपिसंयोगाद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वात्प्रति-
हारेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशात्त्वेन संबन्धेन द्रव्याव्याप्यवृत्तिसाध्य-
संयोगेण साध्यतास्यलै तेन संबन्धेन साध्यव्याप्यत्वमितिदिः । तद्धारणाय
प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रतिष्ठाप्यतावित्येते च कपिसंयोगाद्व्याप्यका-
प्याप्तिः । तादृशासाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नपक्षिचित्साध्याभाव-
निषेधे तु कपिसंयोगी द्रव्यत्वादित्यादी तादृशाद्व्यमानसमवेताभावमादा-
यातिव्याप्तिरित्याशयेन कीदृशिकृतोऽव्याप्तिकथनं युक्तमेव । नचैकसंबन्धा-
वच्छिन्नत्वस्य विदोषणाविशेषताऽपिच्छिन्नत्वस्य वा व्यापक(ता)त्वरूपवच्छिन्न-
प्रतियोगितयोर्दानात्साध्यव्यवृत्तिसाध्यके साध्यव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
सखलदोषोद्धारानावश्यकत्वसाधेयनीगत्वात् ।

न्यायसं ।

साधारण्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वस्योक्तयुक्तयाऽपश्यकतया तद्वदित-
लक्षणाव्याप्तेरपरिहारात्तद्वदितलक्षणाव्याप्तेरेव विवक्षितत्वात्सयोगीसहादित्या-
दाव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वरूपोद्देशतावच्छेदकत्वान्ते द्वितीयलक्षणेनाव्याप्तेरवा-
रणात्सर्वदाय व्याप्तिमदर्शकत्वावश्यकत्वात् । नच तथापि सयोगाभावा-
साध्यकगुणलहेतापुद्देशतावच्छेदकत्वान्ते लक्षणात्तद्विरहादसंगतिरिति वा-
च्यम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेल्यव्याप्यवृत्ति सार्थं यस्मिन्साध्याप्यवृत्तिसाध्यकं
तस्मिन्सम् वृत्तिमान्यो हेतुरित्यर्थरणात्तुल्यत्वादेव साध्यनिष्ठाव्याप्यवृत्तिसाध्यके-
पक्षानिकरणवृत्तिसाध्यविरहात् ।

अथैवमपि सयोगाभावसाध्यकद्रव्यलहेता तादृशे द्वितीयलक्षणतत्वात्स-
संगतिर्दुर्बरेवेति चेदत्र केचित् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेल्यस्य न व्याप्यवृत्तिर-
व्याप्यवृत्तिरिति श्रुत्यात्वा निरवच्छिन्नवृत्तिसाध्यसाध्यकहेताविवक्षेः । तथापि
सयोगाभावस्य गुणादां निरवच्छिन्नवृत्तिवत्त्वेन तदन्यत्वाविरहात् साध्यव्य-
हेतोर्दृश्यतावच्छेदकत्वान्तलभिनि वदन्ति । तदसत् । अन्यज्ञानविषयत्वस्य
विषयतासंबन्धेन जन्मज्ञानस्य नासाध्यताया हेतौ निरव्याप्यवृत्तिसाध्यके
द्वितीयलक्षणासर्वेनासंगत्वेत्यापि दुर्पारलान् ।

बलुत्तलु—अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेल्यव्याप्यवृत्तिर्बलसमानानिकरण-
तत्त्वसमानानिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिकत्व-पुत्रित्वसंब-

फालावच्छेदेन कपिसयोगाद्यभावसत्त्वादिति भावः । (प्रथमलक्षणं समाप्तम्)

कृष्णमहीय ।

नन्येतत्तुल्यपञ्चमस्य भिन्नपुरुषपरवृत्त्यादवतारणदान दीपितिकृताम शुद्ध । एककतृकय एव तदपेक्षणादिति चेत्सत्यम् । दीपितिकृता अवतारण न वृत्त । किंतु मयिकृता साप्यवदान्यावृत्तिवमित्यारभ्य किं न कृतमित्याशङ्क्यः । तन्नामपदिनीपु'र्मधुरेण समापये' इति न्यायमनुसृत्य मधुरत्वं पञ्चम लक्षणस्य प्रदर्शयितुं लक्षणचतुष्टयस्य दोषप्रसक्तत्वं दक्षितमिति । कालेति । यद्धिमान्भूमादित्याद्बु'पत्तिकालावच्छेदेन यद्भवभावस्य हेतुवधिकरणपर्यता-दां सत्त्वादित्यपि बोध्यम् । [इति प्रथमलक्षणम्]

न्यायरत्न ।

दित्यादावपि विशिष्टाभावमादायाव्याप्तिरुभवेनासम्भव एव षड्भुमितो वा व्याप्तिः । नच षट्वात्रिंशदान्नादित्यादी लक्षणसम-नवावाच्यमव इति वा च्यम् । तत्रापि नित्यज्ञानान्यत्त्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तेः । यद्विच नित्यज्ञानान्यत्त्वविशिष्टभयेऽपि नित्यज्ञाने स्वीक्रियते, तथापि न्याप्यवृत्तिगाभ्यक्षेऽपि क्वचिदव्याप्तिरुभवेन तदुपेक्षा निर्दिता । नच साध्याभावपदस्य साप्यवतारणच्छेदकावच्छिन्नानावपरतया न विशिष्टाभावमादाव दाय इति वाच्यम् । तथा सति साध्याभावपदपदस्य साध्याभावीयनीरवच्छिन्नाधिररभपरता स्वीकृत्याव्याप्तेरपि शक्यवारणत्वात् । नच यथाश्रुताभिप्रायकता शक्यते वक्तुमसमवश्यैव प्रस द्धात् । (अत्रेद् समाधानं) प्रतियोगितासस्यव्याप्तिज्ञानसंज्ञाशुमिति हेतुतयाऽमानाशे साप्यस्य प्रतिबोधितासस्यै एव निवेशनीय । तन्नच स्वलक्ष-णोक्तरीत्या साध्यविशेषणीभूतसाध्यावतारणच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितास्येनैव प्रती-योगिता भासत इति किंचिदमविशिष्टसाध्यसाभावमादाय न दोषः । एते नाथात्र नाव्याप्तिरुभवे गुरुभर्मावच्छिन्नसाध्यकाव्याप्तिवारणत्वात् साध्याभावपदेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्त्वेवाभावस्य निदक्षणीयतया तत्र व्यापकताया प्रतिबोधिवैधधिकरणनिवेशेन सयोगभावस्य लक्षणाषट्कत्वात्साध्यावच्छेदकत्वमादाया लक्षणसंगमनादित्याशङ्क्य तादृशस्यलस्य हेतुताव-च्छेदकपञ्चमन्यावृत्तिसोपिनिष्ठानावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकत्वस्यै वलाचयिताभ्यक्तत्वेन तत्राव्याप्तेरिष्टसाध्याभावपदेन तदसाध्यावविनिरुध्याया निष्ययोनकत्वात् । तथा विवक्षणेऽपि सिद्धलक्षणोक्तदिसाध्यव्यपकताधारीरे प्रतियोगिवैधधिकरणनिवेशावश्यकतया सयोगभावस्य लक्षणषट्कत्वादव्याप्ति रसायेयति समाधानं देव । यथाश्रुतलक्षणवाक्यल-ग एवार्थं दूषणदानात् । आशङ्क्येति । साध्यवतामद्विरोधितामित्यामरसद-धेनेन साध्याभावपदसाध्या निवेशनीयतया निरवच्छिन्नदेशिकविशेषणतायास्तथाप्ये व्याप्तिविरोधादव्याप्तेरुहे-त्यनुष्ठाऽव्याप्तिमाशङ्क्येत्युक्तिरिति केचिद् । गादाधर्मा कपिसयोगीति । सयोगसाध्याभावस्य इत्ये सविवादतया कपिपदम् । [इति प्रथमलक्षणम् ।]

(अथ द्वितीयलक्षणं) साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभावेयानिति कर्म-
धारये अभेदसवन्धेन साध्यवद्द्वितीयं यत्साध्याभावाधिकरण,
तदवृत्तित्वमर्थः स्यात् । तथा सति तद्धटरीभूतस्य अभेदसवन्धेन सा-

दृष्णमदीय ।

[अथ द्वितीयलक्षणं] कर्मधारय इति । तत्पुरपमपेक्ष्य साध्य,
अधिकरणभेदेनाभावभेदमतानाधरण चेत्साध्य । अभेदेति । एतच्च

न्यायस्य ।

[अथ द्वितीयलक्षणम् ।] ननु दीधित्युक्ततत्पुरुषपक्षोऽसंमत कर्मधारय
पक्षे साध्यादधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमाद्येत्यादाह्वयामाह—साध्यव
द्भिन्नो यः साध्याभावयानित्यादि । अभेदेति । एतच्च पुरुषमभ्या

साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमित्यर्थः ।

ध्यवद्भिन्नीयं यत्तदवृत्तित्वस्यैव लक्षणत्वसंभवात्साध्याभाववत्त्वांशस्य वैयर्थ्यापत्तिरतः साध्याभावपदेन साध्यवद्भिन्नपदस्य सप्तमीतत्पुरुषं व्याचष्टे—साध्यवद्भिन्न इति ॥ तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभावः तद्वदवृत्तित्वमर्थः । तत्र पूर्ववदभेदेन साध्यवद्भिन्नपदार्थ-विशेषितधर्म्यावृत्तित्वादेर्न घटकता, वृत्त्यादिविशेषणतयैव साध्यवद्भिन्नस्य निषेधादिति न साध्याभावांशवैयर्थ्यमिति भावः । अभावे

कृष्णंनहीयं ।

गुरुधर्मस्य प्रतिशोभितावच्छेदरूपमङ्गीकृत्य । तेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वात्वस्यैव लघुत्वेषु न क्षतिः । वैयर्थ्यापत्तिरिति । प्रकृतलक्षणघटकस्यैव न्यायात् मनुष्यवस्थाने संवन्धिपदं योज्यम् । तेन प्रकृतसमन्विताहारेऽपि न दोषः । नच साध्याभावांशनिषेधेन यथासंनिवेशोऽस्तिवति वाच्यम् । प्रार्थं गुरो-रिवाप्यावर्तकस्य सर्वमते स्वभाव एवानवच्छेदकत्वात् योगतः साध्या-भावघटितस्यैव वाऽप्यभिचरितत्वशब्दशोभ्यत्वसंभवात् । तद्वदितस्य न बोध्यत इति चेत् । व्याचष्टे विवृणोति । तत्समानार्थवशात्परमरूपप्रि-रणीकदेशोऽर्थव्यपकज्ञानजन्यत्वरूपद्वितोवार्थान्वयः । साध्यवदिति ।

न्यायरत्नं ।

भावप्रतियोगितावच्छेदरूपमङ्गीकृत्य तेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वात्साध्याभावेन साध्यवद्भिन्नविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य गुरुत्वेनानवच्छेदकतया न तदव-च्छिन्नाभावरूपलक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्धिः । साध्याभावांशवैयर्थ्यमिति । तद्वैयर्थ्यं च तद्वदितधर्मस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वात्संभवादितरमेदानुमाना-संभवेनानुमितिलक्षणपट्टलासंभवात्तदुपोद्धातसङ्गता तनिरूपमासंभवादिति भावः । अथात्र व्याप्यतावच्छेदकत्वप्रशोभकव्यर्थविशेषणघटितत्वं न सं-भवंति स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदक्यमान्तरघटितस्यैव तस्य नील-धूमत्वादां दृष्टत्वात् । प्रष्टते च साध्यवद्भिन्नाधिपन्नवृत्तित्वत्वपर्याप्ताव-च्छेदकताकानावादन्य एव साध्याभावघटितरूपपर्याप्तावच्छेदकताको भव इति । तच्छरीरे साध्याभावापदितरूपान्वच्छिन्नाभावस्यानिषेधादेतल्लक्षणे गुरु-धर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावदयत्त्वात् । नच स्वसमानाधिकरणेत्या-

१ वैयर्थ्येत्वारण्य पदस्येत्वं न. पा. नास्ति. २ पेनेति उ. पा. ३ भिन्नीयावृत्ति-त्वादेरिति व. पा. ४ तादृशपदार्थस्य धर्मिण्यभिधेयत्वात्. पा. उ. पा. व.

न्यापरत्नं ।

तदपरे न क्षमन्ते । तद्विज्ञं तु सिद्धान्तेऽपि क्वचित्साध्याभाववद्भूतिलस्य व्यभिचारपदार्थद्वयसंभवात्तादृशस्थले साध्यवद्भिर्नाशदेयर्थं दुर्वारं । क्वचित्साध्याभावात्तादृशसंभवं, यथा घटलाभावाद्वा साध्ये क्वचित्साध्याभावान्तर्देयर्थं, यथा घटलाभमेवाद्वा साध्ये । एवं च सति व्याप्तेरपि स्थलीभेदेन नानात्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः केवलान्वयिनि साध्यसामानाधिकरण्यास्य व्याप्तित्वसंभवेन केवलान्वयिन्यागावाविति ग्रन्थसङ्घटे । अपिच ब्रह्मं निश्चितस्वरूपासत्तापान्जाते-रिच्छादावव्याप्तिवारणाय साध्यवद्भिर्भूतिसाध्याभाववन्निरूपिताधेयतासामान्ये यत्संभवावच्छिन्नलक्ष्यद्वर्मावच्छिन्नलोभयानावनिवेशकावश्यकतया तादृशोभयवत्तादृशाधेयतासामान्यमेव व्यभिचारपदार्थां साध्यत्वात् त्रुतिसाध्याभाववत्तादृशसंभवं दुर्वारं लोभयवत्साध्यवद्भिर्निरूपिताधेयतासामान्यस्यैव व्यभिचारपदार्थत्वसंभवात् ।

अत्र केचित् । साध्यवद्भिर्न्यासात् साध्याभावश्च साध्यवद्भिर्न्यासाध्याभाव इति कर्मधारय पूर्वोचितत्वात् न साध्यवत्त्वं स्वप्रतियोगिकत्वं स्वसामानाधिकरण्य उभयसंबन्धेन । केवलसामानाधिकरण्यसंबन्धेन साध्यवत्त्वनिवेशे घटाभावादीनां साध्यवत्त्वव्यतिरेकेणैव लक्षणाघटकतया साध्यवत्त्वं व्यर्थं सादिति स्वप्रतियोगिकत्वनिवेशः । अथ “प्रकृतनाशो”ति न्यायप्रासात्तत्वं देयमेवेति चेत् । साध्याभावसंबन्धेन परंपरात्वेन संबन्धव्यतिरेकात्साध्याभावसामानाधिकरण्यनिश्चितप्रतियोगिकत्वस्यैव संबन्धतया तत्साध्यात्त्वात् । नचात्मवादिपारणत्वाद्देविष्यत्संबन्धेन सामानाधिकरण्यस्य संबन्धताया आवश्यकत्वमिति वाच्यम् । स्वसमवायिसमवेततात्मकसामानाधिकरण्यस्य तददुरोधेन संबन्धत्वस्वीकारेऽपि सकृत्सामानाधिकरण्यानां तद्यत्त्वे मानाभावात् । अथवाऽभावमिति भावतादिसादावभावमात्राधिकरणकामावशाधिकरणस्वरूपतापक्षे सर्वस्वैवभावस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन साध्यवत्त्वात्तदन्वयाभावात्प्रतिषेधः । स्वप्रतियोगिकत्वनिवेशस्तन्निवेशेऽप्यप्रतिषेधित्वेति तु न शक्यम् । तद्विषयस्य साध्यसामानाधिकरण्यवच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वस्य संसर्गतया निवेशफलकत्वात् । अभावमेवाभावस्याभावस्वरूपत्वेऽन्वयभावमेदप्रतियोगिकत्वावच्छेदेन तत्साध्यानाधिकरण्यान्वयपक्षमात्रस्य निरुक्तसंबन्धेन साध्यवद्भिर्न्यासात् । एतेन साध्यसामानाधिकरण्यपदकृतत्वं यदि नैनैवचित्त्वसंबन्धेन निवेशयते तदा वदिगान्धुमादिसादी पक्षभावादेरपि कालिकत्वावच्छेदेन साध्यवद्भूतितया साध्यवत्त्वान्वाभावात्प्रतिषेधितः स्वरूपसंबन्धेनैव तत्रिवेश्यं । तथाच परंतत्वात्मकभावमादाय साध्यवत्त्वार्थवत्संभवे स्वप्रतियोगिकत्वं व्यर्थम् । नच स्वप्रतियोगिकताप्रतिषेधितानियामसंबन्धेनैव साध्यवद्भूतित्वं कथ्यमिति वाच्यं कालिकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्ताभावाभाववत्तादृशस्यैव तादृशेन कालिकेन साध्यवद्भूतिसाध्याप्रतिषेधेति निरुक्तम् । अतश्चान्वावपदकृतया

अव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावस्य व्याप्यवृत्तिनाव्याप्यवृत्तित्वरूपवि-
रुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य लक्षणकर्तुः संमतत्वादाकाशाभावानादेर्भेद-
काभावेन तस्यैक्यान् । अतएवोक्तधर्माणां भेदकत्वम् । एतानि च न
कृष्णमदीयं ।

अथाव्याप्तितादवश्येन साध्यवह्निसृष्टित्ववैदर्भ्यात् । अव्याप्यवृत्तीति ।
विरुद्धधर्माध्यासेन भेदान्निमानस्तु अव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकानाम्भावभि-
क्षणानुमेव । प्रतियोगिक्षामत्नाभिररण्यादेरेव भेदकत्वात् । तेन द्रव्यत्वादे-
रपि कथंचिद्विरुद्धधर्माध्याससंभवेऽपि न भेदः । विरुद्धधर्माध्यासेन विरुद्धध-
र्मद्वयप्रतीत्योः प्रमात्वापुरोधेन अव्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वयोरन्यैवेत्य-
क्तत्वं तद्विरासं संबन्धि — अतर्पयेति । व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादीना-
न्यायरत्नं ।

सार्थक्यसंभवाद्य । साध्यतामानाधिकरण्यं च साध्यतावच्छेदभावच्छिन्ना-
तामानाधिकरण्यं । तेन विशिष्टतावात्यान्नालभिकरणत्वादित्यादां साक्षात्भावस्यैव
साध्यवदन्यत्वेऽपि न क्षतिः । सयोगी द्रव्यत्वादित्यादीं द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टाभाव-
सादायैव लक्षणं सहननीयम् ।

यद्यु सप्रतियोगिकत्व-सप्तमानाधिकरण्य उभयसंयन्नेन साध्यवदन्याभाव-
निवेशे महान्नीयवहणभावस्य यादृशसाध्यप्रतियोगिवत्त्वं न तदसामाना-
धिकरण्यं यादृशसाध्यतामानाधिकरण्यं न साध्यप्रतियोगित्वमित्युक्तोभयसंयन्नेन
साध्यवह्नित्वेन लक्षणपटकतापत्तिः । नच साध्यप्रतियोगिकत्व-सावच्छिन्ना-
प्रतामानाधिकरण्य उभयसंयन्नेन साध्यतावच्छेदकत्वदन्यत्वं निवेश-
नीयतया न तस्य लक्षणपटकत्वेति वाच्यम् । तथा सति साध्यवदन्याभावस्य
लक्षणपटकतया गूलास्त्रास्य म्यादिति । तत्र । साध्यतामानाधिकरण्यावच्छेद-
कत्वप्रतियोगिकत्वस्य संसर्गनया निवेशे उक्तदोषाभावादित्याहुः । तदस्य ।
संयोगेन द्रव्यत्वाव्याप्यवृत्तिगणधे निष्पद्यन्नेन साध्यवदन्याभावप्रति-
ष्यापत्तेः ।

विरुद्धधर्माध्यासेनेति । धर्म्यागो पक्षमानता । अर्थं भाव । कति-
सयोगाभावत्वं सामानाधिकरण्यभेदप्रतियोगिनावच्छेदकव्याप्यवृत्तिधर्मग-
मानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्तिवाव्याप्यवृत्तिप्रतामानाधिकरण्यस्यैव तस्यैवनिवेशे
व्यतिरेक्यनुमानेन भेदक्षितिदिति । यदा यो व्याप्यवृत्तिप्रताव्याप्यवृत्तितावच्छेद-
कत्वधर्मवान् न सवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मगमानाधिकरण्यधर्मवान्
यथा कथारित्येवमनुमानं द्रव्यम् । यद्यपि व्याप्यवृत्तिप्रताव्याप्यवृत्तितावच्छेद-
कत्वतादृशं साध्यत्वमसि तत्र साध्यतामानाधिकरण्यविचारणयापि यद्दमं
भावावृत्तिसं विशिष्टतायां दोष । भेदकाभावेनेति । उक्तदोषाकाशा-

भेदकानीत्यनेन दीधितिकृत्रिंराकरिष्यति । अथवा साध्याभासपदं अनु-
योगित(विशेष)संबन्धेन साध्मीयपरम् । अभासीयविलक्षणाद्योगि-
तालाभार्थवाभावपदम् । ननु अभावत्वमपि निवेद्यं^३ प्रयोजनाभावान् ।

कृष्णभट्टीय ।

नेत्र भेदकत्वस्य लक्षणकर्तृसंमतत्वादेरेत्यर्थः । अग्रिमग्रन्थवशाद्यज्ञेदकत्वेन
प्रसक्तं तस्य गगनाभावादावस्तवात्त भेद इति भाव । ननु हृदयसामा-
नाधिनररूपतद्वैषधिकरणपदादीनामप्यभावभेदकत्व लक्षणकर्तृसमत । अत-
शुचामे दीधिनौ अगाव एव न सिधेदिति पश्यते । अन्यथाऽध्याप्यवृत्त्यभाव
सृष्टेति सूषादिति । भासभिरमात्रस्वीवाधिकरणभेदाज्ञेदमनुसृत्य साध्यभेद-
मनुसृत्य साध्यपदवैषम्यमुद्धरति—अथवेति । साध्याभावपदं साध्या-
भावेत्यत्र साध्यपदम् । अनुयोगितेति । सवन्धसाधारणानुयोगिताप्रवेशे
साध्यरद्विभ्रपृत्तिप्रतियोगित्वसमवायवृत्तिधूमस्य घृतेरव्याप्तिरतो विशेष-
पदम् । भासभिरावरूपानुयोगिताप्रवेशे घटाभावावसाधकत्वात्तः ।
विलक्षणेति । भावाभावसाधारणाभावत्वरूपसवन्धव्याप्युत्पत्तिरित्यर्थः ।
तादस्यविलक्षणसंबन्धेनामत्र साध्मीय-वाभावादेव नाप्रसङ्गः । एतेन

न्यापरत् ।

भासःश्रुतिःवाभावेनेत्यर्थः । तथाच हेतोः पक्षधर्मताभिरज्ञान भेदमिदिरिति
भाव । ननुकहेतोः पक्षश्रुतित्वाभावेऽपि गगनाभावत्व व्यक्तियश्रुतिपट-
श्रुतिवृत्तिरमे सति घटान्यश्रुतिवृत्तिभावावृत्तिधर्मःश्रापटत्वाभावपटत्वाभावा-
न्यतरत्पवस्तित्यनुमानेनासाक्षाभावस्याप्यधिकरणभेदेन भेदमिदिरित्याशङ्क्याह—
अत एवेति । अभावे साध्मीयत्वं न वेतन्नचिरसनन्धेन । अतीप्रसङ्गात्
किलानुयोगिताहृदयविलक्षणसंबन्धेन । तथाचभासवनिवेशो व्यर्थ इत्यन-
त्याऽभावपदमेव तादशानुयोगिताव्यधवन्धलाभावेति वक्तव्य । तथाच विल-
क्षणाद्युयोगितासंबन्धेन साध्मीयत्वनिवेशव्यावृत्तिरभासमात्रस्याधिकरणभेदेन
भेदपक्षेऽपि सुपटवैसाधयेनाह—अथवेति । साध्मीयपदम् । लक्षणया
साध्यविशिष्टबोधकम् । वक्ष्यनुयोगिताविशेषरूपानावरतस्य भावाभावसाधार-
णत्वमवश्य वक्तव्यम् । अन्यथा घटाभावाभावो पट इति घटेऽभासत्वमवदाये न
स्यात् । इत्थ चाभावपदस्यानुयोगिताविशेषविशिष्टे तादृक्तावसाधुतरर्थकत्वेऽपि
साध्यपदार्थकत्वसमवायवैषमिकत्वगनुचितम् । तथापि साध्याभावेत्यत्र तादु-
ह्यत्वात्पूर्वपदे लक्षणाया आवश्यत्वात्साध्यपदस्य विलक्षणाद्युयोगितासंबन्धेन
साध्यविशिष्टे लक्षणाया आवश्यत्वात्, तर्कव निरादेऽभावपदार्थस्विहाया अनु-
पयोग इति भाव । अभासीयविलक्षणाद्युयोगितेति । केवलानुयोगिता-

१ विरसति क. पा. २ निविशते ब. पा. ३ निवेदयते का. पा. ४ अतएव
तदास्यभाव एव न सिधेदिति वदिरसति—वा. पाठः.

इत्थंच तादृशविलक्षणसवन्धेन यः साध्यीयः तद्वद्वृत्तित्वमित्ये-
वार्थः । तत्रच साध्यस्य यत्पदार्थाविशेषणत्वे ह्यदादिवृत्तिप्रमेयत्वा-
वृष्णभट्टीयः ।

भावाभावसाधारणाभावचप्रवेशे लब्धावर्तकता । सप्तमपदार्थमात्रवृत्तित्
प्रवेशेऽभावसाध्यकाव्याप्तेरिति निरस्तम् । प्रमेयत्वादिति । नचात्र
साध्यवद्विभ्रवृत्तित्वं न सवन्धसामान्येन यां क्वचि सवन्धेन वा । तथासति
क्वचित्तयोगी घृताद्यादित्यादौ क्वचित्तयोगीभावस्य कालिकादिसवन्धेन साध्य
वद्विभ्रगुणाविवृत्तितयाऽव्याप्तेः । नापि विशेषणताविशेषसवन्धेनाभावसाध्य
काव्याप्तेः । अपि तु साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसवन्धेन तथाच प्रमे
यत्वादिक्त्वादाय कथमव्याप्तिः । घृतकल्पे अभावमात्रभेदाच्च गगनाभावा
दिकत्वादाय न सेति वाच्यम् । जलचप्रकारकप्रभाविशेष्यत्वाभाववान्धू
मादित्यादावव्याप्तेः ।

केचिन्तु वल्लभादिना साध्यवद्विभ्रव्याप्तेः साध्याभावव्याप्तेरिति कर्म
धारय एवोचितं । साध्यवत्त्वं च स्वयन्वियोगिकत्वसामानाधिकरण्योभय
सवन्धेन । एवञ्च प्रतिबोधिगतायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं साध्यता
वच्छेदकसवन्धावच्छिन्नत्वं च न देयमिति लावणम् । एवञ्च साध्यवद्विभ्र
साध्याभावाप्रसिद्धैव केवलान्वयिन्यभावादिति मूलसंगतिः । ननु साध्य
तावच्छेदकीभूतधर्मसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिध्यति । घटाद्य
भाववाराणाय साध्यो[पदेश]वादानम् । नचञ्च साध्यपदसाध्यक्याय स्वयन्नि
योगिकचमिषेष्टे “प्रशङ्कानाडी नि न्यायेन प्रसू । सामानाधिकरण्यस्य
विशिष्टप्रदासनिदानकतया तद्विशिष्टानुबोधिताविशेष्यैव सवन्धतया
न्यायरत्नम् ।

सवन्धेन साध्योपरतये वहिमाभूयादित्यादौ तादृशसमनाश्वकृतिलस्य धूमे
सत्तादव्याप्तं स्वादतो निलक्षणेति । साध्यतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नसाध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितति तद्वत् । अथाभावपदस्य तादृशानि
लक्षणानुबोधितात्म्यं इति चेत्, अभावपदसमन्वित्याहृतपदांतरस्य निलक्षणानु
बोधितया स्वार्थविशिष्टबोधकत्वस्य भुव्यतिविद्भावात् । अन्यथा सयोगो घटानात्र
इति व्यवहारपतेः । नच भाववाचकपदसमन्वित्याहृतानाश्वपदस्य भावनिता
यकलाभावमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथापि विपक्षितापदसामानाभावा इति
व्यवहारपतेर्दुर्विरत्तात् ॥

ह्यदादिवृत्तिप्रमेयत्वादिमतीति ॥ अथास्मिन्नलक्षणे साध्यवत्ताग्रह
विरोधितानियामकसवन्धेनैव साध्यवद्विभ्रवृत्तिसाध्याभाववत्ताया अग्रे विवे

१ साध्यवद्विभ्रवृत्तिर्ध इति या अत्रिक २ साध्यवत्त्वं त पा ३ वृत्तनिधा
नदतया वा ताद

कृष्णभट्टीयं ।

स्वप्रतियोगिकत्वनि[प्र]वेशात् । तावन्मात्रोक्तौ च साध्यवद्विन्नताध्यानाभाव-
प्रसिद्धिरतः सामानाधिकरण्यामुपात्तम् ।

वरतुतस्तु—स्वसामानाधिरणत्वमात्रसंबन्धः । ननु स्वप्रतियोगिकत्व-
मपि । धैवर्ध्यान् । साध्यपदोपपत्तानं च तासंबन्धवत्त्वाभावेमेवेति स्वपृत्तिसाध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नतासामानाधिकरण्यां तदर्थः । तेन विशिष्टसत्तायान् जाते-
रित्यादौ नातिव्याप्तिः । साध्यादिवारणाय अभावपदम् । एवंचात्राभाव-
भेदमतादुरणं निरर्थकमेव । नचान्याप्यपृत्तिसाध्यके उक्तसंबन्धेन साध्यवतो
द्वयपृत्तिसंबन्धोपात्ताभावादन्व एव साध्याभावः । एवं कालिकसंबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाशाभावाभावयानाहमत्वादिह्यादौ सादृशानित्यवृत्तेराका-
शाभावादन्व एव नित्यवृत्तिः साध्याभाव इति लक्षणसंगमन्यो वाच्यः ।
एवंच कालिकसंबन्धावच्छिन्नतद्गतायाः साध्याभावत्वोपगमेऽप्यनावरयक
इति वाच्यम् । तदुनादरेऽपि प्रथमे गुणसमवेताभावं द्वितीये जन्मावृत्तयभावं
चादाय लक्षणसमन्वयसंबन्धात् । यत्तु सर्वत्र गणनघटितोभयाभावं व्यधि-
करणसंबन्धेन साध्याभावं च विपक्षमात्रवृत्तिमादाय नाध्याहवतिव्याप्ती ।
अधिरणभेदेनाभावभेदादभावभेद इति कथनं तद्विक्रमार्थमिति पृच्छामः ।

प्यापरत्वं ।

सनीयतया षड्विंशत्यके सादृशेन दैशिकविशेषणतासंबन्धेन प्रमेयत्ववतोऽप्र-
तिद्वत्त्वेन न तदाशयासंबन्ध इति चेन्न । दैशिकविशेषणतायाः स्वरूपदेवैव
संसर्गत्वात्सहसंबन्धेन सादृशेन प्रमेयत्ववत्तमादायासुगवत्तत्तेः । न च
तथापि नासंबन्धः । संबन्धति विपयितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके पटानायादौ
साध्ये पटत्वादां सादृशेन विपयितासंबन्धेन साध्यवद्विन्नवृत्तिनः तस्मापि हेतु-
धिकरणेऽसत्ताहृणसमन्वयसंबन्धादिति वाच्यम् । विपयितासंबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाशाभावस्य विपयिताया हृत्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानन्दे-
दकरवेनाप्रतिध्या तत्साध्यकाजुमानासंबन्धादित्यभिप्रेत्यात् । न च तथापि कालि-

(पट्टिस्तविपयविपयौतीतनोर्धं विषयः) वृत्तौ साध्याभाववतोऽन्यथातुप-
पत्तेः । अन्यथीभावसमापत्त्य अभ्यपत्त्या तेन सम सामानान्तरासंबन्धात् । ननुसा-
ध्यादिरूपान्येव विशेषणान्येव समसमानत्वेन परिगणितत्वात् । ननुसाध्य साध्या-
भाववतो न वृत्तिरेवेति विषयव्यधिकरणवृत्तीघनत्वात् स्वमत्वः । साध्याभाववत्त
इत्यत्र निरूपितत्वं पश्यर्थः अन्यदथास्य वृत्तौ । तथाच साध्याभावाधिकरणनिवृत्ति-
तद्वृत्तयभावस्य अन्यनिवारितत्वफलितम् । नच व्यधिकरणवृत्तीतिः सर्वत्र न साधुरिति
वाच्यम् । अतएव हेतुः यत्र व्यधिकरणं विनापि संप्रमविद्यु रकृते तत्रैव ।
साध्याभाववत्तद्वृत्तिरित्यादौ वृत्तौहिं विना गत्यन्तराभावेनाप्यापि व्यधिकरणवृ-
त्तीहेः साधुत्वम् ।

१ अतुतोपासनेसे दुर्वार, एति वै. पाठः.

गदा. प. ४

दृष्यमदीय ।

अभावभेदमते सर्वथैव साध्यसामान्याभावाद्द्विकमादाय लक्षणसमन्वय
समवाच । कालिकसवन्धवारणाय साध्यभावाधिकरणत्व साध्यसामाना
धिकरणघटनवृत्तिव चाभावीयविशेषणतासबन्धेन निवेदयम् । एतदर्थमेव
साभावपदम् । तद्वदकसाध्यवत्त्व साध्यतावच्छेदकसबन्धेन । अभाव
साध्यके च विपक्षावृत्तभाव साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाद्यभाव एव वा लक्षण
घटक । साध्यवत्त्वप्रहृविरोधितानियामकसबन्धेन तत्रिवेदे तु तादृशा
काशाभावाभावसाध्यकेऽप्यास्ति । साध्यवति तेन सबन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धे ।
एव च घटव्यगताशसयोगान्तराभावसाध्यके घटाकाशसयोगात्मकसा
ध्यभावमादायाप्यासिर्न शक्या । घटव्यादिरूपसाध्याभावस्य निरुक्तसबन्धेन
साध्यवद्विज्ञस्य विशेषणतयाऽधिकरणाप्रसिद्धावपि घटवृत्त्यभावमादायैव
लक्षणसंगतिरित्याहुः ।

अन्ये तु स्वप्रतियोगिकत्वसामानाधिकरण्योभयसबन्धेन साध्यवद्वि
ज्ञत्व न युक्तम् । सामानाधिकरण्ये यदि वृत्तित्वं येन केनचिसबन्धेन तदा
वद्व्यपभावस्य कालिकसबन्धेन साध्यवृत्तिर्वाद्बध्यास । यदि स्वप्रतियोगि
मत्ताप्रहृविरोधितानियामकसबन्धेन तदा कालिकसवन्धावच्छिन्नाकाशाभा
वाभावसाध्यके तथापि कालिकसबन्धेन साध्यवद्वृत्तिर्वाप्रसिद्धरथ्यासि ।
यदि विशेषणतासबन्धेन साध्यवति वैशिकविशेषणतया वृत्तिरेवपि साध्य
प्रतियोगिक निरवृत्तिर्वावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसङ्गतिः, तदा द्वयव
पर्वतवादिक्मादायाप्यासिर्वाणाय साध्यपदावरयकतया स्वप्रतियोगिकत्व-
वैधैर्यात् । पूर्णताकाशाभावाभावसाध्यके आकाशाभावस्य साध्यतावच्छे
दकसबन्धेन साध्यवति वैशिकविशेषणतया वृत्तिरेवपि साध्यप्रतियोगिक
मात्रवृत्तिर्वावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसङ्गतेषु । न च स्वप्रतियोगिकत्व
त्याज्यमेवेति चाच्यम् । तथापि पर्वतावृत्त्यभाव लाभवेन पर्वतापारम्भक
साध्यप्रतियोगिकमादाय प्रसिद्धानुमावाध्याते । एतादृशीत्या गौरवाच्च ।
वस्तुतस्तु—नदानसीवपद्व्यभावस्य कथं व्यावृत्तिः । तादृशासाध्यवति
योगिकत्व न तादृशासाध्यवृत्तिव तादृशासाध्यवृत्तिव न तादृशासाध्य
प्रतियोगिकत्वमि युभयसबन्धेन साध्यवदन्यत्वात् । यद्विच साध्यतावच्छे
दकविशिष्टान्त्वस्य तत्र निवेश्यम् । वैशित्य च स्वाध्यप्रतियोगिकत्व साध्य
वद्वृत्तिर्बोध्यसबन्धेन तदा साध्यतावच्छेदकवदेदपदितस्य साध्यवद्विज्ञ
साध्याभावपदवृत्तिर्वरूपमूलोपभक्षणपरिष्कारायासमवादीधितिकृता तद-
नारतमित्याहुः ।

१ वृत्तिरवा मे पाठ २ विशेष मे तु अधिकम् ३ पादात् रति मे पाठ
४ रतिरति कथंनतामे वाक्य मे प्रसवने न दृश्यते

विमति पूर्वतादौ हेतोर्दृत्तेरसंभवः स्यादिति तन्निवेशः । अत्रच सा-
ध्याभावः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । अ-
न्यथा बह्निमान्धूमादित्यादौ हृदादिनिष्ठमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्न-
कृष्णंमदीयं ।

परंतु, उक्तयुक्तिभ्यां साध्यवद्विषयासौ साध्याभाववाञ्छेदेव कर्मधा-
रयः । साध्यवद्विषयं च स्वप्रतियोगिमज्जिज्ञात्वम् । नच घटत्वकपिसंबोधा-
न्यतराभाववानाम्त्वादितादौ कपिसंबोधात्मिकासाध्याभावसाधिकरणे आत्मनि
गुणसान्त्वान्वाभावस्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाधिकरणत्वसत्त्वाद्या-
सिरिति वाच्यम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानधिकरणं साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकामावाधिकरणमिति विवक्षितत्वात् ।
तार्णतार्णोभ्याभावादिवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदका-
कमेद्वान्दलद्वयार्थः । तथाच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-
कताकमेद्वयद्वितपश्चमावतारेऽतिलाघवमित्याहुः । महानसीयेति । महान-

न्यायसत् ।

कर्मवन्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावे साध्ये आत्महादौ लक्षणसमन्वय-
तादृशेन वाच्छिन्नेन साध्यवद्विषयवृत्तेः कस्यापि हेतुसाधिकरणेऽभावादिति कपम-
संभव इति वाच्यम् । विषयित्वाच्छिन्नप्रतियोगिताकभावस्य
तरसंबन्धावच्छिन्नविषयत्वान्वाभावस्वरूपसत्त्वसंबन्धस्यैव साध्यताप्रद्विरो-
धिज्ञानविषयता प्रमेयत्वादिकमादायासंबन्धसङ्गमात् । वस्तुतस्तु अभाववत्ताप्र-
द्वेऽभावाभाववत्ताज्ञानस्य स्वरूपसंबन्धेनैव विरोधित्वमिति कूटघटिते प्रत्यक्षदु-
ष्कृताभिप्रायेणेदमिति तत्त्वम् । अन्यथेति । अथ प्रतियोगिताऽनुमेयितया
वा साध्यमिश्रितस्यैवाभावस्य लक्षणे निवेशनीयतया केवलप्रतियोगितायास्तनि-
रूपितानुयोगिताया वा संग्रहैरेव बह्निगति गहानसीयवह्न्यभावविषयिभ्या बहि-

१ घटतादिति का. पु. नास्ति.

२ साध्यवद्विषयासौ साध्याभाववाञ्छेति कर्मधारये साध्याभाववद्वैयर्थ्यापत्तेः ।
अनः सत्तमीतमातः कुलः । नच अत्रापि साध्यवद्विषयेऽभान इत्याह्यता किं साध्यव-
देन अधिकरणभेदेन अभावमेद्वद्विना मत एतच्छब्दपरत्वात् । गणनाभावादिकमादा-
याध्यासिधिरादिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्विष्ये वर्तते यः
समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः एतसि हेतोर्दृत्तितयाऽध्यासिधारणाय
साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमाद्य साध्यवद्विति जयदीशः । अवे-
यमाश्रया । एव सति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्विष्यो यः साध्याभा-
ववाचिति कर्मधारयः कर्म परिन्वक्त इति विभावनीयम् ।

प्रतियोगिताकवह्यभावस्य धूमवति सत्त्वेन, पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वा-
भावान्यतरवान् जलत्वादित्यादौ साध्यबद्धिन्नपृथिव्यादिनिष्ठैर्द्रव्यत्वा-
द्यात्मकसाध्यप्रतियोगिकाभावस्य जलादौ सत्त्वेन चाव्याहयापत्तेः ।
साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनापि, प्रतियोगिता विशेष-
णीया । अन्यथा हृदादिवृत्तिसमवायादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-

कृष्णमद्वैतम् ।

स्वीयविशिष्ट यद्बहिर्न तदवच्छिन्नाभावस्तु नाह्येवेत्यच्छेदकतापर्याप्त्यु-
पादानेऽपि कथतानवकाशः । द्वितीयलक्षणानुरोधेन हृदादिनिष्ठति । एव-
मप्येऽपि । साध्यतावच्छेदकातिरिक्तवैशिष्ट्यव्यासम्बन्धनृत्तिपरमानवच्छिन्नमन्त्रियो-
गितानिवेशे, अभावमात्रमेदमते चाह—पृथिवीत्वेति । अन्यतरत्वा-
वच्छिन्नाभावस्य पृथिवीपरूपत्वादतिरिक्तवाह्यं नाव्याहति । भव-

न्यायरत्नम् ।

नर्तकीति प्रतीत्यापत्तेर्द्विधावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत्रिरूपितानुभोगिताया वा
ससर्गजया भानमावह्यकमिति प्रयोजनांतरान्वेषणं कुत इति चेत् । अत्र
केचिद् । साध्यज्ञस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवात्साध्यतावच्छेदकनिवेशन-
मनुचितमित्यनिप्रत्यक्ष तन्निवेशस्य प्रयोजनांतरान्वेषणमित्याहुः । तदस्य साध्य-
ज्ञस्य प्रकृतानुभिति विधेयत्वरूपस्यानुपस्थितिदशायां सम्बन्धितेऽनुभविकतया
साध्यज्ञनिवेशसंभवात्तदनुभयनरूपत्वमावहाय लक्षणासत्त्वमप्यत्रापि । नच
साध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि पूर्वदोषतादवस्थं शक्यम् । तदपरिचितवह्नित्वा-
दीना विशिष्टैव निवेशात् ॥ अपिच विशिष्टसत्ताज्ञानाधिकरणत्वादित्यादौ
साध्यत्वावच्छिन्नाभावस्य जात्यादायेव वर्तमानतयाऽस्तिव्याप्तेः । नच प्रमात्त-
कानुमितिविधेयत्वमेव साध्यत्वमिति वाच्यम् । एव सति साध्यतावच्छेदकत्व-
वच्छिन्नत्वनिवेशापेक्षया गौरवापत्तेः । बहुतस्तु प्रतियोगिताया प्रकारतया
निवेशेऽपि साध्यतावच्छेदभाववच्छिन्नत्व निवेशमित्यन्वयान्वयान्निवारकतयापि
तस्य सार्थकप्रकारानुभवमिति वा प्रयोजनांतरान्वेषणमिति ध्येयम् ॥

अधिकरणमेदेनान्तरमेदेत्याह—पृथिवीत्वाभावेद्रव्यत्वाभावाभ्यामन्यतर-
ति । एवमुत्तरत्रापि रक्षकान्तरानुसरणे भीतं बोध्यम् । अव्याहयापत्ते-
रिति । अध्यानाभावामेददप्येऽसंभव एव वक्तव्यम् । कुत्रापि लक्षणममनाभा-
वात् । नचैतद्रूपदानेत्वात्त्यादौ तद्रूपमवच्छिन्नम् । उभ्यापि विशिष्टभावोभ-
याभावमादाह्याभ्यां सत्त्वात् । नच विषयितया घटसाध्यके नित्यज्ञानत्वहेतौ
लक्षणसमन्वय संभवतीति वाच्यम् । उभ्यापि नित्यज्ञानान्वयनिशिष्टपटाभावा-
त्मादाह्याभ्यां । नच नित्यज्ञानान्वयविशिष्टपटोऽपि नित्यज्ञानैव वर्तते घटाशे-

तारुण्यवृद्ध्याद्यभावस्य धूमादिमल्पि वृत्तेरसम्भवस्य, कालिकसदन्धेन द्रव्यत्वाभागादौ साध्यै कालत्वादिहेतौ साध्यवद्विन्नपरमाणुगगनादिपृच्छिदैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावान्मनद्रव्यत्वादेहेत्वधिकरणवृत्तित्वेन, अव्यामेर्वा प्रसङ्गान् ।

अनन्त साध्याभाववत्ताया संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे, पहि-
कृष्णमहीय ।

या भेदमतेऽप्याह—कालिकेति । ननु समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताके
न्यापरत्त ।

निसहानान्यत्ववैशिष्ट्यप्रकारत्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । तथापि पटपदजन्यबोधविषयताविशिष्टघटाभावस्य हेत्वधिकरणीत्वाभाव, नहि ताद-
शोऽपि घटस्तत्र वर्तत इति शक्यं वदितुं, तथा सति घटस्य पटपदसाध्यताप्र-
सङ्गात् । नचेच्छायाकादशघटवत् एवेवमापत्तिर्न ज्ञानस्येति वाच्यम् । ज्ञाने-
च्छयो समानविषयकलनियगात्ज्ञानस्य तद्वत्त्वे इच्छायास्तद्वलनियमात् । ज्ञान-
त्वेन कृतीत्वेन वा ज्ञानकृत्यो शक्तिलस्यच्छावद्विनियमनामिरहेन वक्ष्यन्त्या-
वेति धेनः । सङ्केतस्य लोके पदार्थोपस्थितिप्रयोजकतया दृष्टत्वेन तत्सजातीयै-
च्छैव शक्तिपदार्थो ननु ज्ञानमिति ज्ञानस्य तारुण्यवृत्तेऽपि बाधकाभावादित्य-
निप्रायात् । वैशिष्ट्यव्यासत्त्ववृत्तिपरमानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणत्वे
एकव्यक्तिसाप्यके सज्ञानसमन्वयानामुभय इति केचित् । अथ साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नाभावनिवेशेऽपि महानसीयबहव्यभाववारणमशक्यं । तस्य साध्यता-
वच्छेदकवहित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् । नच साध्यतावच्छेदकपर्याप्ताव-
च्छेदकताकलविशेषासाहस्यभाववारणसम्भव इति वाच्यम् । तथापि महानसी-
यत्वविशिष्टवद्विस्तवतोऽभावमादाय दोषवारणात् । नच तारुण्यभावो गुरुपर्या-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतयाऽऽशङ्क इति वाच्यम् । एतल्लक्षणे गुरुपर्याय प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वावश्यकत्वात् । अन्यथा साध्यवद्विन्नप्रतियोगिताभाववद्वितिलस्य
साध्यवद्विन्नप्रतिलक्षणापेक्षया गुह्यतया तदवच्छिन्नाभावरूपलक्षणवाक्यार्थाप्र-
सिद्ध्यापत्तेरिति चेत् । अत्र यदन्ति । उपलक्षितपरमानवच्छिन्नाभावविशिष्ट-
परमानवच्छिन्नाभाववर्षेऽलक्षण्याय विशिष्टपरमानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कता, विशिष्टप्रतियोगिरसंबन्धावच्छिन्ना विशेषणविशेष्योन्यपर्याप्ता वा उप-
लक्षितपरमानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता केवलसदन्धावच्छिन्ना विशेष्यमात्र-
पर्याप्ता वेत्त्ववयमुपगतस्य । तथा च प्रकृते महानसीयतोऽप्युपलक्षितपरमान-
वच्छिन्नाभावस्य हेतुमलत्वेन तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावस्य हेतुमते सत्येऽपि तस्य
वितरणीयतासाध्यतावच्छेदकतापटकसदन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकपर्याप्ताव-
च्छेदकताकलविरहेणागुपपर्यवनावादिदिदिदि ॥

कालिकसंबन्धेन द्रव्यत्वाभावेति । अत्र इत्यतपद तदधिकरणत्वरं

कृष्णभट्टीयं ।

(कालिकसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके वा) द्रव्यत्वाभावे साध्ये कथन-
व्याप्तिः । साध्यत्वावच्छेदकसंवन्धेन साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामक-
संवन्धेन साध्याभाववत्त्वस्याग्रे वाच्यतया साध्यतावच्छेदकीभूतकालिक-
संवन्धेन साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रतिषेधसाध्याभावस्य स्वरूपसंवन्धेन
तत्रज्ञानस्यैव विरोधितया द्रव्यत्वस्य तेन संवन्धेन साध्यवत्ताया असंभा-
वितया साध्यतावच्छेदकसंवन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव लक्षणवदकत्वात् ।
द्वितीयलक्षणे च सुतरां तत्र साध्यतावच्छेदकसंवन्धेन साध्यवत्ताग्रह-
विरोधितानियामकसंवन्धेन साध्यवत्ताग्रहवृत्तित्वस्य निषेधनीयत्वात् । नच
प्रतियोगिताग्रहविरोधितानियामकसंवन्धेन तदुभय निषेधान्याप्तिः संग-
गर्नीया । तथासति क्वचित्संयोगाभावस्य च कालिकसंवन्धावच्छिन्नाभाव-
सत्त्वापि प्रतियोगितया प्रतियोगिताग्रहविरोधितानियामककालिकसंवन्ध-
मात्राय व्याप्यवृत्तिसाध्यकाभ्याम् । प्रतियोगितावच्छेदकसंवन्धेन साध्य-
वत्ताग्रहविरोधितानियामकसंवन्धेन तदुभयनिषेधपक्षे तत्संगतिरित्यपि न ।
तथासति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंवन्धेन साध्यवत्त्वप्रदितसाध्यवत्ता-
वृत्तित्वस्य धूमवान्धूमकाठीनवद्भेदित्यादीं संवन्धसामान्येन साध्यवत्तित्ते
हेतुशून्ये धूमकाठीने साध्याभावसत्त्वादिनिर्यासिचारणायावश्यनिषेधतया
साध्यवत्तित्ते च साध्याभाववानिति कर्मधारयोपेक्षया निर्वाणत्वात्तात्
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसम्प्रदायेन यद्विमद्विन्नवृत्तिः समवायसंवन्धावच्छि-
न्नवद्विन्नभावस्य कारणस्य साध्यतावच्छेदकसंवन्धावच्छिन्नसाध्याभावसाध्यक-
संभवादिति चेत् । द्रव्यत्वाभावशब्देन द्रव्यत्वप्रकाररूपमाभिहितेऽप्यत्वाभावस्य
विपक्षितत्वात् । एवं च साध्यवत्तित्त्ववच्छिन्नसाध्यत्वमपि साध्यतावच्छे-
दकसंवन्धेन निषेधमिति न कर्मधारयोपेक्षा निर्वाणिति । ननु क्वचित्संयोगी
एतादृशादित्यादीं द्रव्यवृत्तिकविसंयोगाभावस्य साध्यवत्तित्ते कालिकसंवन्धेन
वृत्तित्वाद्ग्याप्तिः । दैतिकविशेषणतया तद्वृत्तित्वनिषेधे च घटत्वाभावादीं
कालिकसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाण्डाभावादीं च साध्ये आगमत्वाद्-
वश्याप्तिः । प्रतियोगिताग्रहविरोधितानियामकसंवन्धेन तद्विषेदो च क्व-
चित्संयोगादिप्राप्ये कालिकसंवन्धेन कालिकसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
वृत्तित्त्ववृत्तिकविसंयोगाभावात् रप्रतियोगिताग्रहविरोधितानियामकसत्त्वा-
दप्याप्तिरिति चेत् । साध्यतावच्छेदकसंवन्धेन साध्यवत्ताग्रहविरोधिता-
नियामकसंवन्धेन तद्विषेदतात् । ननु साध्यवत्ताग्रहवृत्तिनिषेधकत्वे साध्या-
भाववद्विन्नवृत्तिसंभवात् समवायविलक्षणानुवृत्तित्वात्साध्याभावात्तदुक्तं तदपेक्ष
साध्यवत्तित्त्ववृत्तित्वस्य प्रतियोगितविकरवृत्तित्ववृत्तित्वात्तदप्याप्तानमेवोचितं ।
यानुगतानु प्रतियोगितविकरण सत्ताप्याभावाविकरणं तद्विरोधितनिषेध-
मिति चेन्नियम् । विद्वदग्र्ये कष्टत एव मद्वाच्यं । सामाज्यस्वमानवात् ।
समाज्यस्वमानवाधिकरणमिदं निष्प्रवपक्षे तद्व्यपक्षे आगतादीनां साध्या-

मान् भूमादित्यादौ ह्रदादिवृत्तिवह्वयाद्यभावस्य कालिकसंवन्धेन पर्व-
तादौ वृत्तेरव्याप्तिः । दैशिकविशेषणताविशेषानच्छिन्नत्वनिवेद्ये कालि-
कसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावादौ दैशिकविशेषण-
तया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ साध्यवद्भिन्नकालादिदृष्टेराकाशाभावा-
त्मकसाध्याभावस्य आत्मादिषु वृत्तेः । घटत्वाभावादिसाध्यकसद्वेतौ
घटत्वादेर्दैशिकविशेषणतासंवन्धेनाधिकरणतायां मानाभावेन चा-
व्याप्तिः । अतः साध्यतावच्छेदकसंवन्धेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रति
यादृशसंवन्धेन स्वप्रकारकनिश्चयः प्रतिग्रन्धकः, तेन संवन्धेन अ-
भावत्वं निवेद्यं । समयोगेन बहुयादौ साध्ये तादृशसंवन्धो दैशिक-
विशेषणता । कालिकसंवन्धेन आकाशाभावाभावे दैशिकविशेषण-
तया साध्ये कालिकसंवन्ध एव तथा, समवायादिता घटत्वादेरभावे
वृष्णमष्टीयं ।

भावत्वविशिष्टानधिकरणत्वे चाह—घटत्वाभावेति । साध्यतेत्यादि ।
साध्यताघटकधर्मसंघ-धावच्छिन्नप्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिव्यपतानिरु-
पितप्रतिग्रन्धकतावच्छेदकीभूतस्य निष्टप्रकारतावच्छेदकसंवन्धेनेत्यर्थः । का-
लिकसंवन्धावच्छिन्नघटत्वःभावसमवायसंवन्धावच्छिन्नघटत्वाभावान्यतरवा-
न्पटत्वादित्यादौ विशेषणतया कालिकसंवन्धावच्छिन्नघटत्वाभावाप्रमहंरति
कालिकसंवन्धेन घटत्वग्रहस्य प्रतिग्रन्धकतया तेन संवन्धेन घटत्वरूपसा-
ध्यभाववति पटत्वादिरूपहेतुमत्त्वादव्याप्तिः । नच घटत्वस्य न स्वपदेन
भर्तुं शक्यते । साध्यतावच्छेदकधर्मसंघन्धावच्छिन्नभावत्वाभावादिति
चाध्यम् । तथापि कालिकसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकालिकसाध्यतावच्छे-
दकतयाऽव्याप्तिरित्यतः साध्यतावच्छेदकधर्मानिवेशः । साध्यतावच्छे-
न्नाप्यर्थः ।

तेन कालिकसंवन्धेन द्रव्यत्वाभावावत्तालुद्धौ स्वरूपसंवन्धेनैव उद्भवानवत्ताहा-
नस्य विरोधितया तेन संवन्धेन द्रव्यत्वतोऽप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । अथवा
भावाभावासाधारणदैशिकविशेषणत्वानिप्रत्यक्षमिदम् । नर्चयं साध्यवताप्रवृत्ति-
रोधितानिबानकसंवन्धेन साध्यतावच्छेदकनिवेशो व्यर्थ इति चाध्यम् । मतद्रव्य-
साधारणत्वानुरोधेन तदिवेशात् । साध्यतावच्छेदकसंवन्धेन साध्यव-
त्ताज्ञानं प्रतीत्यादि । साध्यतावच्छेदकसंघन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकध-

१ स्थले का. पा. ३ वृत्तिले का. पा. वृत्तिव्याया त. पा. ३ विशेषणनेति
का. अथिक.

देशिकविशेषणतया साध्ये समवायादिरेवेति न दोषः । नचैवं वृक्ष-
निष्ठा या कपिसंयोगाभावीयमूलावच्छिन्नविशेषणता तादृशसंबन्धेन
वृक्षादौ तादृशभाववत्ताज्ञानेऽपि कपिसंयोगवत्ताज्ञानोत्पत्तेः तादृश-
संबन्धो न लक्षणपटक इति साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणं व्यर्थमिति
वान्यम् । संयोगतदभावयोरविरुद्धत्वज्ञानाभावदशायां वृक्षः कपि-
संयोगाभाववानिति ज्ञानस्यापि वृक्षे कपिसंयोगवत्ताज्ञानविरोधितया
वृक्षनिष्ठनदभावीयविशेषणताया अपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकीभूतसंसर्गाश्रयत्वात् ॥

कृष्णमर्दयं ।

दकसंबन्धावच्छिन्नेत्यनुक्त्वा यत्किञ्चित्संबन्धेन साध्यवत्ताग्रहं प्रतीत्युक्ती
कालिकसंघावच्छिन्नद्रव्यत्वाभासे कालिकसंबन्धेन साध्येऽव्याप्तिः । स्वरू-
पसंबन्धेन साध्यवत्ताग्रहंप्रति स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या-
भावस्य द्रव्यस्वरूपतया कालिकसंबन्धेन तदज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया
कालिकसंबन्धस्यापि तथात्वात्तया कालस्यापि (संघात) तत्संबन्धेन साध्या-
भावाधिकरणत्वादित्यतः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेत्युक्तम् । नच संयोगी
पुनद्रुक्षत्वादिस्यादौ द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावस्यैव कालिकसंबन्धेन साध्यवद्भि-
न्नगुणादिवृत्तितयाऽव्याप्तिरत साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमपि साध्यतावच्छेदकसं-
बन्धेन साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेन वाच्यम् । एवं [च]
साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकभूततादृशसंबन्धेनाभावस्य साध्यवद्भिन्न-
वृत्तित्व (तथाविध) तादृशसंबन्धेन साध्याभावावमिति संबन्धैववियत्स-
णाहुक्तस्थले साध्याभाववदधिकरणतावच्छेदकीभूतकालिकसंबन्धस्य साध्य-

न्यायत्वं ।

मां वच्छिन्नप्रकारताशास्त्रनाहावैज्ञानसामान्यं प्रति, तादृशसंबन्धेन साध्यता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावताव-
च्छिन्नवत्तानगहनाहावैज्ञानानास्त्विद्वानिषयसामान्य प्रतिबन्धकं,
तादृशसंबन्धेनेत्यर्थं । एतेन पर्वत संयोगेन वह्निमान्कालिकसंबन्धावच्छिन्नवद्वप-
भावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसावदिति समूहालंबनात्मकसाध्यवत्ताज्ञानविशेषं
प्रति, कालिकसंबन्धेन वद्वपभाववत्ताज्ञानस्य कालिकसंबन्धेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि,
वह्निमान्भूमादिखादौ नाभ्याति । एवं च साध्यतावच्छेदकसंबन्धनिवेशस्यापि
सार्थक्यं । अन्यथा स्वरूपसंबन्धेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नवद्वपभाववत्ताज्ञानस्य
साध्यवत्ताज्ञानसामान्यान्तर्गते यत्समवायेन साध्यवत्ताज्ञानं तं प्रत्यप्रतिबन्धक-

न्यापरत्नं ।

तथा दैशिकविशेषणताया अपि समहानुपपत्ते । नचैवमपि नानाधर्मितावच्छे-
दकसाध्यवताज्ञानसाधारणिकप्रतिबन्धताया अभावेन दैशिकविशेषणताया
असमप्रवृत्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । सर्वं बहुपभाववदिति निश्चयाच्च प्रतिबन्ध-
ताया एव तथासिधाया प्रसिद्ध । प्रकृतलक्षणे सर्वत्रावच्छिन्नविशेष्यकरत्वेनैव
निश्चयस्य विशेषणोत्पत्तात् । यद्वा खलसमानधर्मितावच्छेद(क)करत्वेन साम्यव-
त्ताज्ञान विशेषणीय ख प्रतिबन्धकनिश्चय इति दिक् ॥

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकार-
तापटित्वाधर्मानच्छिन्नप्रतिबन्धतानिवेशेनैवोक्तसमुद्घातस्यनमादाय दोषवारण-
भवात्साध्यवताज्ञानसामान्यनिवेशो गौरवप्रसक्त । प्रकारताया साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्ययनिवेशे पर्वणो बहुपभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाववानिति ज्ञाननिष्ठाया कालिकसम्बन्धानच्छिन्नबहुपभावत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतायावच्छिन्ननिश्चयनिरूपितप्रतिबन्धताया प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्न-
वहिलावच्छिन्नप्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नतया कालिकसम्बन्धस्यापि समहानुपपत्त्या
वहिसान्धुमादित्यादापव्याख्यापतिरतस्तदुपात्तम् । साम्यतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नलक्षण प्रकारतायामनिवेश वहिमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयो धुमादित्यादी,
साध्याभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धानच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरत्वेन साम्यवत्ता-
ज्ञान प्रति, कालिकसम्बन्धेन साध्याभाववताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया कालिक
सम्बन्धसमप्रतिरतस्तनिवेश । नचैवमपि यद्येनेन वहिसान्धुमादित्यादा
बहुपभा-
वत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानित्याकारकत्वात् प्रति,
संयोगेन वहितिच्छिन्न पर्वणो कालिकसम्बन्धेन बहुपभावनताज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
तया, कालिकसम्बन्धसमप्रहो दुर्भार एव तादृशज्ञानाद्यप्रतिबन्धताया धर्मिताव-
च्छेदकविषयिताविषया सयोगसम्बन्धावच्छिन्नवहिलावच्छिन्नप्रकारिताया अव-
च्छेदकत्वादिति वाच्यम् । सवत्तावच्छिन्नविशेष्यकबहुपभावप्रकारतायाज्ञान-
निरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदककोटी धामतावच्छेदकविषयिताया अन्निवेशोक्त-
दोषाभावात्, निवेशेऽपि वा न वहिलावच्छिन्नप्रकारतात्वेन, निरु-
च्छेदकतारत्वेनैव विनिवेशता या विशिष्येव फलेच्छानामुत्तेजकत्व-
मितावच्छेदकभेदेन प्रतिबन्धप्रतिब-
धकभावाभेदसापेक्षकत्वात् । तथापि न
क्षति धर्मितावच्छेदकतानामकरत्वेन प्रकारताया विशेषणीयकारित्वे । तद-
सत् । एव सति तदनिर्णयकसम्बन्धसाभावप्रतियोगिता[वच्छेदकविषय प्रतियोगि-
ता]सम्बन्धेन बहु साम्यताया वहिष्यसत्त्वहेतावन्यासेर्दुर्वारतापत्तेस्तत्र साध्याभा-
वत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नसाध्यवताज्ञान-
प्रति, कालिकसम्बन्धेन साध्याभाववताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया, कालिकसम्बन्ध
समप्रवृत्त दुर्भारतात्तरज्ञानीयप्रतिबन्धतायां प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्न[वहि-
सावच्छिन्न]प्रकारताया अवच्छेदकत्वात् । यद्विष साम्यतावच्छेदकसम्बन्धता,

कृष्णभङ्गीय ।

वच्छेदकनिश्चयवृत्तिस्वप्रकारताभावनतिरिक्तवृत्तिरूपसम्बन्धेदकस्य निवे-
 श्यम् । निश्चयस्यमनुपादाय वा स्वप्रकारताया ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छेदप्रति-
 बन्धकताया स्वरूपसम्बन्धरूपसम्बन्धेदकस्य निवेशनीयम् । प्रतिबन्धकतावि-
 शेष्यतामार्थं च निश्चयबोध्यतीतमिति । वस्तुतस्तु स्वरूपवितप्रतिबन्धक-
 ताव्याप्यताभ्यन्तरेवच्छेदकस्यवन्धावच्छिन्नताभ्यन्तरेतिनिश्चयव्याप्यप्रतिब-
 न्धकत्व निश्चयपदोपसदानलभ्यम् । एवञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाद्युपादा-
 नमगति । समानधर्मिकव्याप्यपदक्षणमेतत् । इति अनिव्याप्तिमात्राद्बोध्यदि-
 द्वाधितेरव्याप्तिसत्त्वोत्तरकालीनकथनकृतिरभ्यन्तरेणैराद्देत्यनुस्वाभ्याप्ति-
 मात्राद्बोध्यम् । तत्र साध्यतावच्छेदकस्यन्धेन सयोगवत्ताज्ञान प्रति-
 निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन सयोगाभाववत्ताज्ञान प्रतिबन्धकमिति मते
 नाव्याप्ति । गुणादेरेप तेन सम्बन्धेन साभ्याभाववत्वात् । अपितु अव्याप्य-
 वृत्तिस्वज्ञानस्योत्तेजकत्वामते स्वरूपसम्बन्धेन सयोगाभावाज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
 कतया तन्मत एवाव्याप्तिरित्याशङ्कावीनभूत नोदिह्य फलेण शङ्कासमाधा-
 नाभ्या दर्शयति—नचेति । तथाच निरवच्छिन्नविशेषणतेव तात्परीत्य-
 मित्राय ॥

अत्र निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव साभ्यात्मकत्वपक्षे
 नाव्याप्ति । किंतु शुद्धविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तथात्वपक्षे इत्या-
 न्यायरस ।

यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता, तादृशरूपविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धपर्याप्ताव-
 च्छेदकताइव प्रसारताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य दक्षिणप्रतिब-
 ध्यतावच्छेदकनोतिप्रतिप्रकारता च न साध्यतावच्छेदकस्यप्रतियोगितालवि-
 शिष्टप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्ना । अपितु प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशि-
 टप्रतियोगितावच्छिन्नेति नोक्तोप । एतेन निरवच्छिन्नविशेषणताया एव
 कपिसयोगवत्ताधोविरोधिसिद्धानविषयताया लक्षणे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषण व्य-
 धमिति । न चेत्प्रतिबन्धकताया अनुत्थितमूलवच्छिन्नत्वविशिष्टसम्बन्धावच्छिन्न-
 कपिसयोगवत्ताज्ञान प्रति मूलावच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन कपिसयोगाभाववत्ता-
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तादृशसम्बन्धेन कपिसयोगाभावनवत्ताया वृक्षेऽजलात्
 द्विशेषणवैधर्म्यानवत्त्वादिप्रति परास्त्वमिति विभाव्यते । तदपि निरवच्छिन्नज्ञाना-
 नुरागस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपक्षे प्रतिबन्धतावच्छेदकनोटी प्रसारकत्वनि-
 वेद्ये प्रयोजनविरहेण दक्षिणप्रसारकत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धताया निवेशस-
 भ्यत् । कालिकविशेषणतया बहुव्ययवत्तावच्छिन्नविशेषणतया बहुव्ययवत्ता-
 वेति ज्ञानविशिष्टस्य पर्यत कालिकत्वान्धेन बहुव्ययवत्तावेति ज्ञानस्य बहुव्यय-
 ज्ञान प्रति, अवच्छेदरूपमदर्शनविषया प्रतिबन्धकत्वात्तावच्छिन्नत्वसम्बन्धमदो वदि-
 तावच्छिन्नपक्षे पुनर इति प्रतिबन्धकविधि निश्चयतामन्योपादानम् । एवञ्च
 साप्रकारकत्वनिश्चयतावीनानपि साधर्म्यमित्यल बहुना ॥

केचित्तु साध्यात्मकाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षितम् । सच संबन्धो यत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स्वाभावः साध्यात्मकः स इति नोक्तानुपपत्तिः । अथ समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतुकस्थले कालिकसंबन्धस्यापि उत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावरूपप्रमेयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेन संबन्धेन साध्याभाववति काले हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिः । नच साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धनिवेशान्नायं दोषः । कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः घटादावेव सत्त्वात्कालिकसंबन्धस्य न समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावात्मकस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वविरहादिति वाच्यम् । तादृशप्रमेयाभावस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः तस्यापि प्रमेयत्वेन साध्यतया तन्निरूपिततादृशप्रमेयाभावरूपस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कालिकसंबन्धेऽप्यक्षततया व्याप्तेर्दुर्बारत्वान् । नच यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिता निवेशनीया । तथाचोपदर्शिताभावात्मकपरिक्वचित्प्रमेयनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबन्धमादाय न दोष इति वाच्यम् । असमवेतप्रमेयस्य न समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावोऽत्र नास्तीति प्रत्ययाविपश्यतया तादृशप्रमेयाभावाभावरत्वे भानाभावात् । तादृशप्र-
कृष्णंभट्टीयं ।

समेयसाध्यात्मकमित्येवमं द्रव्यंति—केचित्त्विति । साध्यात्मकाभाव-
निरूपितेति । साध्यनिरूपितेत्यर्थः । अभावपदमसंबन्धावच्छिन्नत्वार्थात् ।

न्यायस्य ।

केचित्त्विति । साध्यात्मकाभावनिरूपितेत्यस्य साध्यनिरूपितेत्येवार्थः । साध्ये स्वाभावतत्त्वनमसंभावनावारणावेति भ्रमेण सङ्घटे—नचेति । भ्रमं विराद्वेति—तत्रेत्यादिना । साध्यमनुपपन्नं पूर्वकाले बद्धमानदोषं पावे-
त्वाह—साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तिमत्साध्यनिरूपितेति ।

१ सेवेति का. पा. अधिक त. पाटेऽपि. २ नचेति ३. पु. पाठः. ३ विपश्यत का. पा. त. पा.

कृष्णभट्टीयं ।

नोक्तानुपपत्तिः । पदत्वाभावादिसाध्यव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिवापत्तिदिग्भयेन द्रव्यत्वोपेक्षा । सञ्जेतुत्वार्थं प्रमेति । घटाभावरूपेति । समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य यो विशेषणतासंबन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रमेयभावरूपरूपेण कालिकसंबन्धावच्छिन्नघटाभावात्तिरूपत्वमित्यादिभेदेन । यावत्साध्यनिरूपितेति । साध्यतावच्छेदकव्यापकानुयोजितानिरूपितेत्यर्थः । तेन नैकव्यक्तिसाध्यके यावत्साध्यसिद्धिः । सर्वेति । एकैकतमवेतरूपत्वे । सकलतमवेतरूपत्वे तु महागौरयम् । यत्किञ्चित् यथावदानिवेशस्फोरकम् । वैद्विमान्भूमादित्यादी स्वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबन्धधारणाय साध्यनिरूपितव्यतिरेकः । कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य वैशिकविशेषणतासंबन्धेनाभावोऽपि प्रमेयत्वेन साध्य इति, तादृशेन वैशिकविशेषणतासंबन्धेन साध्यवद्विन्नवृत्तेः साध्याभावस्य तादृशेन कालिकसंबन्धेनाभिरणमादाव्याप्तेरित्यतो यत्पदम् । ननु तथापि महाकालानुयोगिकविशेषणतासंबन्धेन प्रमेयस्य साध्यत्वे महाकालत्वादावव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य यः शुद्धकालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रमेयत्वेन साध्यतया महाकालानुयोगिककालिकसंबन्धेन कृत्तितया च तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसंबन्धेन साध्यवद्विन्नवृत्तेः साध्याभावस्य महाकाले तत्संबन्धेन सत्वात् । एवं महाकालानुयोगिककालिकसंबन्धेन द्रव्यवृत्तिव्यतिष्टाभावस्य साध्यतायामुक्तहेतावव्याप्तिः निरक्तसाध्यस्य च शुद्धकालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावः तथापि द्रव्यवृत्तिव्येन साध्यतया महाकालानुयोगिककालिकसंबन्धेन वृत्तितया च तत्प्रतिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतशुद्धकालिकसंबन्धस्य साध्यवद्विन्नस्य कालनिरूपितवृत्तितयावच्छेदकत्वात् । नचैतन्मते विशेषरूपेण न संबन्धत्वम् । अन्यथापि स्वपदार्थस्य द्विभानिवेशानुपपत्तिः, वह्निरूपसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणताविशेषेणाकाशाभावादेः पर्वतादाववृथा वह्निमान्भूमादित्यादावव्याप्त्यभावेन साध्याभावरूपत्वस्य ध्रुवत्वादिति याच्यम् । तथापि स्वरूपसंबन्धेन द्रव्यवृत्तिव्यतिष्टाभावे साध्ये द्रव्यत्वादावव्याप्तेः । साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य यः कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावस्यैव नित्यद्रव्यवृत्तिव्येन द्रव्यवृत्तिव्यतिष्टाभावादाप्रान्ततया साध्यरूपत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसंबन्धेन साध्यवद्विन्नस्य पदार्थादिवृत्तिसाध्याभावपत्तिरित्येव हेतोः सत्वात् । एवं विषयितासंबन्धेन प्रमेयस्य साध्यत्वे ज्ञानत्वादावव्याप्तिः । विषयितासंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य यः कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रमेयत्वेन साध्यतया तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबन्धेन साध्यवद्विन्नवृत्तिव्येन

१ स्वनिरूपितत्वपदप्रयोगवत्, २. पु. नास्ति. २ विशेष नै. पु. अविद्यम्,

मेयाभावनिष्ठयावत्प्रमेयनिरूपितप्रतिबोगित्वाप्रसिद्ध्या उत्तस्यलेऽव्या-
प्तिताद्वरभ्यात् । नच साध्यतावच्छेदकसवन्धेन वृत्तिमयावत्सा-
ध्यनिरूपितप्रतियोगिताया निवेशनीयतया नोक्ताप्रसिद्धिरिति वा-
च्यम् । नचैत्र समवायस्यैक्या तत्तयैव तादृशप्रमेयाभावाभावव-
त्ताप्रतीतिनिर्वाहे सर्वसमवायसम्राह्करुणादीना तादृशप्रमेयाभावा-
भावत्वे मानाभावेन दर्शिताप्रसिद्धेर्दुर्बारात्वादिति चेन्न । साध्यता-
वच्छेदकसवन्धेन वृत्तिमन्वर्तिकचित्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगिता-
वच्छेदकसवन्धनिवेशेनोपपत्ते । कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्य दर्शितसाध्याभावाभावस्य साध्यत्वेऽपि तस्य साध्यतावच्छे-
दकसमवायसवन्धेनावृत्तित्वान् । नचैवमापि कालिकसवन्धेन प्रमे-
यताध्यककालत्वादिहेतावव्याप्ति । कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकप्रमेयाभावस्य य कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानो-
ऽभाव तस्य स्वाभावामकस्य प्रमेयत्वेन माध्यस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकीभूतकालिकसवन्धेन कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावाधिकरणे
हेतोर्वृत्तेरिति वान्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसवन्धेन मा-
ध्यवद्विश्रवृत्तित्वमभावनस्य तत्सवन्धेन तद्वत्त्वस्य विषयक्षणीयत्वान् ।

शृण्वन्दीप ।

साध्याभाव तद्वत्त्वस्य च जन्मनि सत्वात् । साध्यतावच्छेदकव्यापकानु-
यागितानिरूपितप्रतियोगिता निवर्त्य तद्वत्त्वमभयपि महासाध्यस्य सम-
वायेन प्रमेयतामान्यमाध्यक साध्याभावाभावस्य लाघवेन तत्कारण्यमुप-
गम्य तदाविधानुयागित्वाप्रसिद्ध्यावदनात् । नच साध्यनिरूपितस्य साध्यव-
त्त्वावच्छिन्नवृत्तित्ववनुयागित्वावच्छेदकत्वम् । तद्य साध्यतावच्छेदकसवन्धेन साध्य-
तावच्छेदकत्वप्रसिद्ध्यावत्तावच्छेदकत्वानुयागितानिरूपितत्वम् । नन
तादृशतावच्छेदकत्वमदीप । तद्यत् नचैववृत्तिमाध्यव्यापकतावच्छेदक-
त्वस्य निवृत्त्यभावात्साध्यतावच्छिन्नानुयागित्वाप्रसिद्ध्यावदनात् । एवं विष-
यितावच्छेदकत्वमभयसाध्यवच्छिन्नवृत्तित्ववच्छेदकत्वम् । अतएव महासाध्य-
प्रमेयस्य समवायेन साध्यत्व साध्याभावाभावस्य महासाध्यवति गत्वादि

न्यायस्य ।

तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धन साध्यवद्विश्रवृत्तित्वम-
भावाव्याप्ति । नचैव साध्यनिरूपितत्वमभयत्वं च तद्वच्छेदकत्वमभय-
साध्यतावच्छेदकत्वमभावाभावस्य, तत्र संवायेन, चदधिकारक, एतदिति ता

कृष्णमदीयं ।

एतानुयोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्रिरूपितप्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूतः स्वरूपसंबन्ध एवेति नाभ्यासिः । अन्यथा प्रतियोगितायाः
साध्यनिरूपितत्वदीर्घसंबन्धप्रसङ्गादिति वाच्यम् । कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाकाशाभावाभावनामत्यादित्यादौ स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताककालवृत्तित्वेतिगिष्टगगनाभावाभावस्य साध्यसमनियततया साध्य-
रूपत्वमेवेति कालवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावनिष्ठायाः साध्यनिरूपितप्रतियो-
गिताया विश्लेष्यमात्रनिष्ठत्वेन [विशिष्टस्य शुद्धादनतिरिक्तत्वाद्वा] गगना-
भावनिष्ठत्वमिति तदपच्छेदकस्वरूपसंबन्धेन गगनाभावरूपसाध्याभावस्या-
त्मनि वृत्तेरभ्यासिः । [साध्यव्यापकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियो-
गितावच्छेदकसंबन्धप्रतिषेधेति भावात्] । नचोक्तत्वते स्वरूपसंबन्धस्य
लक्षणघटकत्वेऽपि अधिकरणभेदेन गगनाभावरूपसाध्याभावभेदोपगमनात्
साध्यवृत्तिसृष्टिसाध्याभावत्वात्तन्ननि नास्त्येवेति कथमभ्यासिर्दीयत इति
वाच्यम् । गगनाभावभेदोपगमे स्तिष्ठप्रतियोगितैस्त्वन्न स्तिष्ठत्वदैफल्या-
पत्तेः । कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावसाध्यकाल-
त्वहेतौ भाकासाभावसाधिकरणभेदेन भेदादेवाभ्यास्यनयकात्तात् । एवं
घटभिरादिसाध्यके कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटावविशि-
ष्टगगनाभावाभावस्य साध्यसमनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिक-
संबन्धेन साध्याभाववति पटावादिहेतुसत्त्वेनाभ्यासेः स्वनिष्ठत्वसाध्यक-
तयाऽथेत्यादिमन्यानुतिथिः । किंवा स्तिष्ठत्वोपादानेऽपि सादृशघटत्ववि-
शिष्टगगनाभावाभावस्य तथाप्येन कालिकसंबन्धसंप्रसङ्गसङ्गेन तत्रैवाभ्यासेर्दुर्बल-
त्वादिति चेन्न । साध्यवृत्तिसृष्टिसाध्यत्वस्य वाच्यत्वात् । नच सादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकीभूतपटासंबन्धेन साध्यवृत्तिसृष्टित्वं तत्संबन्धेन साध्या-
भावत्वं वाच्यमिति सर्वदोषपारणान्मात्रपूर्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । विषयि-
तासंबन्धेन प्रमेयसाध्यके गगनज्ञानान्यतरत्वादित्यादावतिथ्यासिः । तत्र
कालिकसंबन्धस्वरूपसंबन्धयोरपि संग्रहसंभवाच्चाभ्यां साध्याभावाधिकरणे
ज्ञानभिन्नत्वन्वे हेतोरसात्वात् । अथ माप्राधान्यभावापेक्षया लायवाद्येन
संबन्धेन लक्षणसाम्ययो जायते स एव तत्रादेनोपादेयः । आत्मा, काला-
न्यनित्यतादित्यादौ कालिकसंबन्धेन साध्यवृत्तिसृष्टेरात्मत्वाभावस्य तत्सं-
बन्धेनाधिकरणे हेतोरत्वचेरतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति चेन्न ।
प्रमेयवान् गगनज्ञानान्यतरत्वादित्यादौ उचितत्वेन देशिकविशेषणतां समवा-
येन प्रमेयाभावस्य यः कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावस्यसापि प्रमेयत्वेन
साध्यतया तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबन्धमुपादानातिव्याप्तिरसंगात् ।
सत्त्वान्प्रमेयसाध्यके तु पूर्ववदिति । वैस्तुत्वत्तु सत्त्वान्प्रमेयाभावा-

१ रूप मे. पु. नास्ति. २ दुर्बलमिति मे. पा. ३ व्याप्तेः इति मे. पाठः.

४ वस्तुत्वत्तु इत्यादि उपसृष्टन्ते इति पर्याय ४. पु. नास्ति.

न्यायतल ।

भावो व्याप्तिरिति समुचितार्थं सर्वव्यति । अर्थवमपि कालिकसवन्धेन सर्व-
 शान्कालत्वादित्यादी साध्याभावस्य य कालिकसवन्धावच्छिन्नाभावस्तस्य सर्वा-
 न्तपातितया साध्यतावच्छेदकसवन्धेन वृत्तिमत्साध्यस्यरूपतया कालिकसव-
 न्धस्यापि तथात्वेन तादृशसवन्धेन साध्यवद्भिन्ने जन्व्यश्ले वर्तमानस्य साध्या-
 भावस्याधिकरणे महाकाळे हेतोः सत्त्वादव्याप्ति । एवं विदुष्यविशेषणतया सर्व-
 साध्यके महादिनतहेतोः, विषयितासवन्धेन सर्वसाध्यके निलहानतहेतोः विदु-
 तविशेषणता विषयिता चादायाजाप्तिर्दुर्बारा । नच तादृशसवन्धसवन्धेनेति
 वक्ष्यम् । प्रकृते तादृशयावदन्तर्गतदेशिकविशेषणतासवन्धेन हेतुमति साध्या-
 भावसत्त्वानव्यापारिति शङ्काम् । तथा सति शब्दकृद्भिर्हितता न्यमानस्य-
 विदुष्यविशेषणप्रयोजनासङ्गतेरिति चेत् । जन्वान् महाकालमहादिरगृहिताया-
 मवच्छेदकत्व ननु कालदिकत्वे । विषयितासवन्धो नाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दको न वा तेन साध्यलमिति मतेनैवंतत्परिष्कारकरणात् । अर्थवमपि मग-
 नामावलावच्छिन्नसालिखसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे विशेषणताविशेषेण
 साध्ये जातमत्तदेतावच्छासि । तादृशसाध्यस्य कालवृत्तितन्निष्ठप्रयगनाभावा-
 नावसमनियततया, तदमित्यत्वेन तदभावस्य कालवृत्तितन्निष्ठप्रयगनाभावरू-
 पतया, देशिकविशेषणताया अपि, साध्यनिरूपितसाध्यभावनिष्ठप्रतियोगिताव-
 च्छेदकसवन्धतया, तेन सवन्धेन यगनाभावतमरसाध्याभावस्य, साध्यव-
 द्भिन्ने वर्तमानस्यात्मनि सत्तात् । नच साध्यनिरूपितसाध्याभावनिरूपप्रतियोगि-
 तावच्छिन्नरूपेण येन सवन्धेनावच्छिन्ना, तेन रूपेण तेन सवन्धेन साध्यव-
 द्भिन्ने साध्याभावस्य तेन रूपेण तेन सवन्धेन यदधिकरण तदुत्तितभावो
 व्याप्तिरिति विवक्षितम् । कालवृत्तितन्निष्ठप्रयगनाभावलावच्छिन्नाया साध्यनि-
 रूपितप्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतदेशिकविशेषणतासवन्धेन कालवृत्तितन्नि-
 स्थप्रयगनाभावस्य तावच्छिन्नाधिकरणत्वात्साध्यसत्ताप्रामाण्यतेरिति वाच्यम् । एव
 यदि प्रतियोगिताया सनिष्ठविशेषणवदवधारणते । दर्शितस्यैव कालिकस-
 वन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितायां, देशिकविशेषणतास-
 वन्धसावच्छेदकावच्छि, तादृशप्रतियोगितावच्छेदरूपेण तादृशप्रतियोगिता-
 यथोभूताभावस्य साध्यवद्भिन्नेतिरेकिनाप्रस्य कालिकसवन्धावच्छिन्नाभा-
 वोऽन्याप्यवृत्तिरिति मते प्रकृत्यापि, तस्यापि इरणनेदेन निप्रत्यावदकतया-
 शन्यवृत्तेरन्यादवधनस्यस्यदिति चत् । सावच्छेदकावच्छिन्नानपि इरणनिरूपित-
 सावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नाभावस्यतावच्छेदकत्वात् वा वा प्रतियोगिता, तत्तद-
 न्यस्यस्य साध्याभावनिरूपप्रतियोगितायां निवदान शरथासप्रत्यात् । निष्ठप्र-
 यगनाभावस्यतत्त्व । निष्ठप्रयगतावच्छिन्नप्रतियोगितायां निष्ठप्रयगनाप्रवृत्तिवया
 सावच्छेदकावच्छिन्नानपि इरणनिरूपितसावच्छेदकत्वात् तदवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नाभा-
 यतावच्छेदकत्वमपि निष्ठप्रयगतावच्छिन्नप्रयगनाभावस्येवप्रतियोगितायां ता-
 दृशेति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यसवन्धेन निष्ठप्रयगतावच्छिन्नप्रय-

कृष्णभट्टीयं ।

भावः द्रव्यस्वगुणत्वकर्मत्वान्वयतन्नरूपः तस्य सत्तान्वत्वात् । अन्यथा समवे-
त्तप्रमेयस्वरूपत्वे मानाभावादिति प्रत्यवेयध्वत् । एवंच रूपाव्यप्रमेयाभा-
वाभावादेः रूपान्यसमवेतादिरूपतामभिप्रेत्य समवेतरूपतत्तमभिधाय सुदृ-
प्रमेयाभावाभावमात्रस्य सत्त्वरूपत्वाभिधानसङ्गतिः । सत्त्वाव्यप्रमेयाभावाभा-
पस्य सत्त्वरूपत्वे सत्त्वतत्त्वच्छेदकसंयन्धावच्छिन्नसाध्याभावाभावनिरूपित-
प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादिक्रमेण वा निवेशः । साध्याभावाभावश्च साध्यवत्ता-
ग्रहविरोधितानियामकसंयन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक । तेन न पूर्वोक्तदोषः ।
साध्यवत्तिप्रवृत्तिर्वा तु यथायुतमेव ॥

परंतु साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणप्रतियोगिता तादृशसाध्याभावत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकासुधोगितान्यतरनिरूपितप्रतियोगितेत्यादिक्रमेण नि-
वेशः । प्रथमानुधोगितायां साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंयन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशाच्च पूर्वोक्तदोषः । घटत्वाभावसाध्यके घटत्वरूपसा-
ध्याभावस्य कालिकसंयन्धावच्छिन्नभावमादाय कालिकसंयन्धादायाव्या-
प्तिरतः साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां दैशिकविशेषणतासंयन्धावच्छि-
न्नत्वं निवेश्य । तथाच तत्रैव घटत्वरूपसाध्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-
स्वरूपसंयन्धेन वैशिष्ट्यध्याप्रसिद्धिरतः समवायसंबन्धग्रहाय साध्योपा-
दानं । कालिकसंयन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावसाध्यके आकाशाभावपदो-
भयवत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसंयन्धादायाव्याप्तिरतः साध्या-
भावावच्छिन्नत्वनिवेशः । जडत्वनाकाशाभावनिष्ठसाध्याभावत्वावच्छिन्नस्य
स्वरूपसंयन्धेन केवलान्वयित्वात् अन्यतरवदकतद्भावाप्रसिद्धिः । गगना-
त्मरूपाध्याभावोपगमेन स्वरूपसंबन्धग्रहस्य साध्याभावभावादे वृत्तिमत्प्रवि-
शेषणेन वारणेश्चि उदप्रसिद्धिः । साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां
संयोगस्वरूपाव्यतरसंयन्धावच्छिन्नत्वदाने तादृशकाशाभावस्य स्वरूपसंय-
न्धेन वृत्तेस्तद्प्रसिद्धिः । नच स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वसंपोगसंयन्धावच्छि-
न्नत्वान्यतरत्वं तद्विशेषणमिति संयोगसंयन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावस्य
तद्वदकस्य प्रसिद्धिः । गगनाभावाभावानुपगमाच्च न स्वरूपसंबन्धादाय
दोष इति वाच्यम् । तथास्तुन समवायावच्छिन्नघटाभावसाध्यके संयोग-
संग्रहापर्याव्याप्तिः । भवेत् । संयोगत्रिपयोभवावच्छिन्नत्वस्वरूपसंबन्धा-
न्यावरत्न ।

साध्याभाववददृशितभावाद्यैव तत्साध्यके गुणत्वद्वैती लक्षणसमन्वय इति
दिष्टं (शिवम्) ॥

शदेवमपि कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशाभावाभावादे साध्ये
आत्मत्वादावन्त्याप्तिरस्तनैव । तादृशसाध्यस्य चो व्यधिकरणसंयोगसंबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाशाभावादे यथा तादृशसाध्यगत्वोभयसावच्छिन्नासावच्छिन्नोभयगता-

कृष्णभट्टीयं ।

वच्छिन्नत्वान्यतरत्वेन प्रतियोगिताविशेषणात् उभयत्वावच्छिन्नसंबन्धस्य
 मृत्वनियामकतया तमादाय दोषाभावात् । नच सत्त्वान्वप्रमेयसाप्यके गुरु-
 तथा सत्त्वान्वप्रमेयसापच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिः । गुरोरप्यवच्छेदकत्वात् । सत्त्वा-
 न्वसंब वा समवायेन साप्यत्वं तदभावाभावस्य छापवेन सत्त्वारूपत्वात् ।
 एवंच घटभेदघटत्वाभावयोर्भेदे घटभेदाभावात्वावच्छिन्नस्वरूपसंबन्धावच्छि-
 न्नघटत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयिनो घटत्वाभावान्वयतया सु-
 मत्वापसंमहानुपपत्तिरतल्लेदानुपादानमावरयकम् । ननु साध्याव्यापकनि-
 रूपितेति कल्पे वदेवंद्विज्यापकत्वस्य निर्वाहाय प्रतियोगिवैयधिकरणस्य
 निवेदयतया समवायान्वच्छिन्नप्रदाभावसाप्यके कालिकसंबन्धावच्छिन्नघट-
 त्वाभावस्य व्यापकतया कालिकसंबन्धसंप्रद्वेषाव्याप्तेति उच्येक्षन्ते ॥
 ननु कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वककारकप्रमाविशेष्यत्वाभावा-
 वानत्मात्वादित्यादौ कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमाध्याभावस्य
 विशेषतया योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया तद्विरूपितप्रतियोगितावच्छे-
 द्दपीभूतविशेषणतासंबन्धेन तादृशप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववत्त्वामनि-
 द्वैतोः सत्त्वाद्व्याप्तिः । एवं घटनिर्भ्रं घटत्वात्वादित्यादौ साध्यनिरूपितप्रति-
 योगितारच्छेदकीभूततादात्म्यसंबन्धेन घटावरूपसाध्याभाववति द्वैतुमात्मा-
 द्वात्तिसुद्वारणाय सतिष्ठं निवेदयम् । तथा सति घटोद्देश्य घटभेदाभा-
 वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरतया घटत्वे तद्विप्रतियोगिता स्वीकार्यं ।
 अन्यथा साध्याभावनिरूपितान्वयनिरूपितप्रतियोगित्यतद्वच्छेदकत्वान्वतराप-
 च्छेदकसंबन्धेन साध्याभाववत्त्व निवेदय । निष्ठान्त धाम्यतरमिदेषणम् । न
 चैतादृशो घटभेदासाप्यके अन्यतरान्वयंतादात्म्यसाध्याव्याप्तिरतदव-
 स्थम् । साध्याव्यप्रतियोगितायामन्यन्ताभाववन्निरूपितत्वनिवेदनात् । घट-
 भेदनिरूपितघटप्रतियोगित्यत्वात्तन्ताभावात्तान्निरूपितत्वात् । तद्वच्छेदक-
 त्वदत्ते चास्तन्ताभाववन्निरूपितत्व न निवेदयम् । अन्यथा साध्याव्यवदति-
 ष्टारस्यप्रतियोगित्वात्प्रतिष्ठा तद्वैवाच्येः । नचोपकरणयोन्माहात्म्येन
 घटमाप्यच्छेदव्याप्तिः । घटभेदाभावस्य घटावरूपतया घटभेदात्मकं परत्वं
 तद्विष्ठप्रतियोगिताया अमाध्याव्यत्वात्तान्ति वाच्यम् । घटावत्त्वेन घटत्वापि
 घटभेदाभावाशेषणमात् । नन्वेव करारूपेऽपि घटाभिन्न कपालत्वादित्यात्मा-
 वव्याप्तिः घटावरूपमाध्याभावादाौ घटभेदप्रतियोगित्यस्य तद्वच्छेदकत्वस्य वा
 तात्वेन तद्वच्छेदकत्वसमापत्तेन घटामकसाध्याभाववति (कराले) द्वैतोद्देशः ।

अथ केचित् । साध्याभावरवद्वृत्तित्वात्घटत्वात्साध्याभवे म्यप्यनिष्ठान्त-
 ताभावावन्निरूपितप्रतियोगिताधपरं विशेष्य निवेदयम् । घटभेदघटाव-
 न्ताभावयोर्भेदोऽपि तद्विष्टान्वयताभावात्तान्निरूपितप्रतियोगिताधयो न घटा

उक्तस्थले च साध्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्विज्ञे अदृष्टेः ।
अथैवं तादृशप्रतियोगिताया स्वनिष्ठत्वनिवेशो विकलः । तद्विधेशे

कृष्णमहीय ।

किंतु घटत्वमेवेति नास्ति । यद्यपि द्वितीयकल्पे घटत्वस्य घटभेदप्रतियोगिताशून्यत्वात्तद् निवेशयितुं शक्यते । नच तत्कल्पे साध्यसमव्यापननिष्ठा-
सन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयत्व साध्याभाषे निषेदयम् । तथा सति
घटनिष्ककपालत्वादित्वादीं घटात्मकसाध्याभावस्य घटानुबोधिककालिकस-
वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटसामान्याभावस्य च साध्यसमनियतत्वेन त-
न्निष्ठासन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयतया स साध्यप्रतियोगितावच्छेद-
कतावच्छेदकसमयायेन तद्गताया कपाले स्तत्रादाव्याप्ते । तथापि साध्या-
भाषे साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभत्यनिष्ठासन्ताभावत्वनिरूपित-
प्रतियोगिताश्रयत्वज्ञानात् दोषः । नच स्मृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकसम्-
बन्धेन साध्याभावत्वं विषद्विज्ञेति न दोष इति वाच्यम् । तथा सत्यस-
न्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगित्वनिवेशव्यावृत्त्यसद्भते । प्रायुक्तात्मत्वप्रकार-
कप्रमाणनिष्पत्त्याभावादिसाप्यके स्वनिष्ठत्वघटकसम्बन्धव्यावृत्त्यसद्भतेऽपि ।
अथ साध्याभाषे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याप्रतियोगितानाश्रयत्वज्ञा-
नात् घटनिष्ककपालत्वादित्वादावव्याप्तिः । वद्विमान्भूमादित्वादीं बहिर्मन्वेद-
गिन्नस्य वद्विस्वरूपतया वद्विमद्विष एव साध्याप्रतियोगिताश्रयत्वप्रसि-
द्धिरिति चेत्तर्हि वद्वयभावस्य वद्विमद्विषतया साध्याप्रतियोगिताश्रयत्व-
त्वेनाव्याप्तेः । नच तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयत्व साध्याभाषे
देयम् । अथवासन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयत्वमिति न दोष इति
वाच्यम् । तथा सति द्वितीयकल्पे घटत्वे घटभेदप्रतियोगित्वविरहेणाव्याप्तेः ।
यदि च तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगित्वादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकत्वान्वतराश्रयत्व तत्र दीयते । तथापि घटनिष्क कपालत्वा-
दित्वादावव्याप्तिरेव । घटेऽपि घटभेदाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अत्यन्ताभा-
वत्वनिरूपितत्वात्तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात्तदिति चेत् । गुणान्वत्त्वविशिष्ट-
रुक्ताभावत्वानुगुणत्वादित्वादावव्याप्तिवारणाय साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरण-
त्वनिवेशनमाकरत्यम् । तथाच कपाले घटभेदो नास्तीति प्रतीतिभयेन
घटभेदाभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वानुपगमात् घटनिष्क कपालत्वादित्वादी
दोषः । घटत्व घटभेदाभाव इति प्रतीतिवलेन घटत्वेऽपि घटभेदाभावत्वाव-
च्छिन्नसम्बन्धित्वं स्वीकार्यमिति नात्यन्ताभाष्यनिरूपकत्वविशेषणव्यावृत्त्य-
सद्भतिः । परंतु घटत्वादीं घटभेदादिप्रतियोगिताङ्गीकर्तव्यां प्रथमकल्पस्यैव
सम्बन्धवमिति मनसिकृत्य स्वनिष्ठत्वनिवेशवैधर्म्यं शङ्कते—अवेति ।

घटमिन्नं घटत्वाभावादित्वाद्यौ घटभेदात्मकसाध्यनिरूपितप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वादात्म्यसंबन्धेन घटत्वात्मकसाध्याभाववाते घटत्वे
 घटत्वाभावरूपहेतोः वृत्तेरव्याप्तिप्रसक्तावपि, तादृशाव्याप्तेरिदंसाधि-
 वक्ष्यैव धारणसंभवात् । घटत्वरूपसाध्याभावस्य साध्यनिरूपितप्र-
 तियोगितावच्छेदकत्वादात्म्यसंबन्धेन साध्यवद्भिन्ने घटेऽवृत्तेः । न-
 चैव तादृशसाध्यस्य तादृशसंबन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिरभाव एवाप्र-
 सिद्ध इति कथमव्याप्तिपरिहार इति वाच्यम् । घटभेदस्य घटत्वा-
 भावसमनियतत्वेन तद्विमिश्रतया घटत्वेऽपि ममवायसंबन्धावच्छि-
 न्नायास्तादृशप्रतियोगितायाः सत्त्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस-
 मवायेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटत्वरूपसाध्याभावस्य प्रसिद्धिसंभवात् ।
 तादृशाभावयोर्भेदे सान्निष्ठत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेऽपि घटत्वरू-
 पसाध्याभावनिरूपितसाध्यनिरूपितप्रतियोगिताप्रसिद्धता तदोपपादय-
 रव्यात् । संयोगभेदस्य व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वरूपवैधर्म्येण [सयोग-
 भावाभेदासंभवेऽपि], संयोगवत्प्रमाविषयत्वाभावाभेदे याथाकाशा-
 वान् स्वरूपसंबन्ध्यापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसंभ-
 न्यतया तेन संबन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तेस्तादृशप्रमाविषयत्वरूपसा-
 ध्याभावास्य प्रसिद्धता संयोगिभिन्न गुणत्वादिन्यादात्म्यसंबन्धेन घट-
 त्वसंभवेः ।

संयोगपरिति । मपनकक्षमनुदत्तः संयोगभेदस्य व्याप्यवृत्तिरसंयोगभा-
 वाभेदसंबन्धेन तदभावमाहाप द्वितीयकप्रमत्तः । नच संयोगाभावाभा-
 वस्य संयोगरूपावपि द्रव्यावृत्तिरसंयोगाभावाविशेषणत्वाविच्छेदाभावात् न
 संयोगः साक्षात्कारि इति वाच्यम् । संयोगभेदाभावात् संयोगरूपावपि
 संयोगभेदाभावात् संयोगाभावात् संयोगरूपावपि द्रव्यावृत्तिरसंयोग-
 भावाविच्छेदाभावात् न संयोगाभावात् इति संयोगरूपा-
 ताभावात् साध्यावच्छिन्नः । [संयोगस्य संयोगाभावात् संयोगविशेष-
 यथोक्तवृत्तिवत् संयोगाभावात् संयोगरूपावपि संयोगाभावात् संयोग-
 रूपावपि इति वेदाभावात्] द्रव्यावृत्तिरसंयोगाभावात् संयोगभेदाभावात्
 साध्यावच्छिन्नः इति संयोगाभावात् संयोगरूपावपि संयोगाभावात् संयोग-
 रूपावपि [संयोगभेदाभावात्] संयोगाभावात् संयोगरूपावपि संयोगाभावात्

वृष्णभट्टीय ।

वसाध्यैकस्वहातुरोधेन साध्यवद्दृश्यधिकरणताकरुन्वत्यावरयकतया काल
वृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावस्य साध्यसमन्वितत्वेन साध्यात्मकतया का
लवृत्तिव्यतिशिष्टगगनाभावस्य तद्भावात्मानं साध्यवद्दृश्यधिकरणताकव
स्थाधिरूपे हेतुसत्त्वेनाभ्यासेल्लक्षिवेश । नच तथापि साध्यनिरूपितस्यनिष्ठ
प्रतियोगितावच्छेदकरं दैशिकविशेषणतायामभ्याहृतमिति वाच्यम् । सा-
ध्याभावस्वरूपसाध्याधीयप्रतियोगिताया प्रतियोगितान्तात्पर्यत्वात् । कालिक
सवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव साध्याभावस्वरूपानुयोगितारूपत्वात् ।
नच तथापि एतत्कल्पे विशिष्टसत्ताभावाभाव सत्त्वेत्वेत्यादिवारणाय सा-
ध्याभावस्य तादृशाधिकरणतामिरूपकतावच्छेदकत्वस्य विचक्षितवाच्यद्विदि
ष्टाधिकरणतानिवेशावरयकतया स्वनिष्ठत्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । एव तर्हि
अभ्याप्यवृत्तिसाध्यक्राश्रयक्षे तादृशाधिकरणतामात्रस्य निवेश्यतया वि-
शिष्टाभावपनि सत्ताया सत्त्वेन तद्भावविशिष्टबुद्धिवारणाय तद्भावत्वेन
वृत्तिर्न कल्प्यते । आत्मनि कालिकसवन्धावच्छिन्नताकाशाभावाभावो ना-
स्तीति प्रत्यप्रतिप्रसङ्गस्य गगनाधारीयकालिकसवन्धावच्छिन्नधिकरणता
विरहादेव वारणसम्भवात् । तत्र साध्याभावत्वेन दृश्यन्तरे मानान्ताव इति
न्यायसः ।

वदन्तत्तारसमवायसमन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावाभावस्य सत्तास्वरूपस्य वदता
प्रत्यकृता प्रतियोगितस्य प्रकृतलक्षणे स्वरूपसम्बन्धस्यैवादर्शवत्त्वात् । अथै-
वमप्यभावत्वावच्छिन्नकालिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे दैशिकविशेष-
णतया साध्ये आत्मलाभावव्याप्तिः । तत्र साध्यस्य य कालिकसवन्धावच्छि-
न्नाभावस्य यो दैशिकविशेषणतासवन्धावच्छिन्नाभावस्य साध्यरूपतया
दैशिकविशेषणताया अपि लक्षणपटङ्गत्वात् । नच दर्शिताभावस्य साध्यरूप-
त्वेऽपि तदीयप्रतियोगिता न स्वनिष्ठा साध्यतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नसाध्याभा-
वस्यैव स्वपदावस्थादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्या-
भावस्य निरिलामावस्थाया कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठप्र-
तियोगिताया अथि स्वनिष्ठलाक्षते । नच कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्या-
भावस्य दैशिकविशेषणतया निलमानवृत्तितया सर्वदेशासमाहृतत्वेन न तस्य
साध्यतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य कल्प्यते चित्तु सर्वदेशासमाहृ-
पगनानासमीमान् । व्यतिरेकिसत्ताया वे निरुक्तसाध्याभावस्य कालिकाभ्याप्य
वृत्तित्वापत्तेरिति वाच्यम् । व्यतिरेकिस्य कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-

१ साध्याभावस्य सत्तास्वरूपस्य तस्य साध्यवद्दृश्यताभावेनाभ्याधिरुक्त साध्य-
वद्दृश्यविवरणतावरयस्यवरयतया सत्त्वृत्तिवृत्तियोगिताकाभावाभावस्य साध्य-
समन्वितत्वेन साध्याभावस्य वारवृत्तिवृत्तियोगिताभावस्य तद्भावात्मानं
साध्यवद्दृश्यविवरणता तन्वाधिरुक्ते इत्युक्तत्वेन न्यासेल्लक्षिवेश । मे वा.

शृण्वभटीयं ।

भतमवच्छिन्य स्वनिष्ठत्वस्य निवेशनीयत्वात् । एष धर्मनिवेशप्रकार उच्यते । नच साध्याभावाधिकरणताभेदेन निवेश्य तत्र साध्यवद्गुत्तिय निवेशनीयमिति वाच्यम् । तथा सत्याधिकरणभेदेन नानाधिकरणानां भेदादेव संयोगसाध्यकाव्याप्तिनिरासे संयोगाभावभेदमतानुधावनस्य निर्वाणत्वापातात् ।

इदं तु बोध्यम् । साध्यवद्विषयमात्रगुत्तियस्य प्राधान्यवत्त्वमुक्तम् । तत्र साध्यवद्विषयमात्रगुत्तिय न साध्यवद्गुत्तियम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नानाशानायाभावसाध्यके कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्गुत्तियत्वमपि न भवति । नितु स्वव्यापनसाध्यवद्विषयवत्त्वम् । एवंच महाकालमात्रगुत्तियविशेषणतासंबन्धेन प्रमेयसाध्यके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वेदस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावतामानाधिकरण्येपि तद्व्यापनत्वादिनिश्चयविशेषणतासम्बन्धेन तस्यापकावाचोपसंबन्धेन स्वरूपसम्बन्धेन वा द्रव्यगुत्तियप्रतिशेष्टाभावासाध्यके साध्यवद्वेदस्यौघसंबन्धेन तादृशसाध्याभाववद्गुत्तियेपि तद्व्यापनत्वादिविशेषणतासम्बन्धेन तस्यापकावाच । विषयितासम्बन्धेन प्रमेयसाध्यके साध्यवद्वेदस्य कालिकसम्बन्धेन साध्याभाववद्गुत्तियेपि तद्व्यापनत्वात् । विशेषणतासम्बन्धेन तस्यापकावाच । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नमगताभावाभावसाध्यके साध्यवद्वेदस्य विशेषणतासम्बन्धेन साध्याभाववद्गुत्तियेपि तद्व्यापनत्वात्कालिकविशेषणतासंबन्धेन तस्यापकावाच्य न पूर्वपक्षावसर । पुनच स्वनिष्ठत्वनिवेशप्रयोजनं धिन्त्यमेव ॥

न्यायस्य ।

भावस्य वेपथ्वान्वयितया नित्यमात्रगुत्तितया अतिदेर्गमनाभावादिवत्तयापि नर्वदेसमुपादेवत्याविशेषात्साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावसाध्यवत्त्वमिति चेत् । व्याप्यगुत्तितयाव्याप्यगुत्तितरूपविरुद्धधर्मसाध्याभावाभेदतादिनां भेदे अतिरेकिप्रतियोगिकतादिरतदनानावच्छिन्नाभावसाधिवरणभेदेन नेरागवेदेशसमाह क्त्वात्तियेति बहुतरगुत्तनीयम् ॥

अथास्मिन्शब्दे तादात्म्यसम्बन्धेन घटसाध्यके घटत्वहेताव्याप्ति । तत्र साध्याभूतघटीरुचितघटभेदात्मकसाध्याभावनिष्ठप्रतियोगिशाप्रतिदे । घटभेदाभावात् घटत्वस्वरूपत्वात् । यत्तच्च घटभेदाभावात् घटत्वरूपत्ववच्छेदकत्वमपि सांक्रियते तादात्म्यसम्बन्धेन घटत्वाया घटभेदाभावप्रतीतिनिवामकत्वात् नानिप्रगल्भ इत्युच्यते, तदा घटमिदं घटताभावादित्वादावव्याप्तिघटत्वात्साध्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन घटत्वात्मकसाध्याभावस्य साध्यवद्विषयगुत्तितयात्वेन सम्बन्धेन घटत्वात्मकसाध्याभावाधिकरणे कपाटे

योगितावच्छेदकसंबन्धत्वविरहेणाव्याप्तेरनवकाशात् । नच साध्य-
निरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितानिवेदो साध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यम् ।

कृष्णंभट्टीयं ।

[इदं तु चिन्त्यम् । साध्यवद्विजमात्रवृत्तित्वविवक्षणमसङ्गतम् । तथा सति
अभावे साध्याकारवैयर्थ्यात् । गगनाभावस्य प्रमेयत्वादेश्च तथात्वादिति ।
इदंत्ववधेयम् । साध्यवद्विजमात्रव्यापकापि क्रमताकत्वं साध्यस्य साध्यात्वस्य
सफलत्वसंभवात् । उक्तपूर्वपक्षव्युदासाच्च । एवंच स्वनिष्ठत्वमावश्यक-
मेवेति ।]

परेण समवायेन सत्तान्यप्रमेयसाध्यकद्रव्यत्वपकारकप्रमाविपर्येकहेतुक
प्रवृत्तित्वलक्षणायाः साध्यतावच्छेदकत्ववच्छेदकत्ववच्छेदकरूपत्ववच्छि-
न्नानुयोगिताकस्वनिष्ठप्रतियोगितैतन्निवसितम् । नचैवं स्वनिष्ठत्वं व्यर्थम् ।
कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावाभावसाध्यके कालिकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभा-
वाभावत्वस्य साध्यव्यापकत्ववच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । अद्विच्छेदकं
व्यापकत्वम् । तथाच सादृशसाध्याभावाभावनिष्ठानुयोगितायाः साध्यव्या-
पकतावच्छेदकरूपव्यापकत्वेन तत्सार्थक्यात् । अन्यथातिरिक्तवृत्तिधर्मत्वाव-
च्छेदकत्वाद्गीकारे द्रव्यवृत्तित्वविरहितसाध्यके यथोक्तसाध्याभावस्य य-
कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावो नित्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वविरहितसाध्यताव-
च्छेदकत्ववच्छिन्नानुयोगितामादायाव्याप्तेरिति । एवंच नित्यवृत्तित्वविरहित-
भाववाचित्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य य-
कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभाववृत्तित्वविरहितानुयोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदक-
रूपत्वात्तद्विरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबन्धेन साध्यवद्विजवृत्ति-
साध्याभाववनि महाकाले हेतुत्वत्वेपि नाप्याप्तिरित्याहुः ।

यस्तुतस्तु विरहितताभावाभावो द्रव्यत्वमेव । कालवृत्तित्वविरहित-
काशाभावाभावः कालत्वाभावः । एवंच गगनाभावे कालिकसंबन्धावच्छि-
न्नकर्मप्रतियोगिता नतु दैतिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नापि । काहत्याभा-
यीयधर्मप्रतियोगिताया गगनाभावेऽनङ्गीकारादिति स्वनिष्ठत्वविरहिततामावश्यकं ।
धर्मनिवेशप्रकार प्रागुक्तः । नाध्यविरूपितत्व तु साध्यव्यापकतावच्छेदक-
तावच्छेदकत्वानुयोगिताकत्वमिति न साध्यवद्विजमात्रवृत्तित्वविरहितता
इति (साध्याभावपदेति । साध्यतावच्छेदकत्वः । एवं सति गगनाद्यभा-
व्यायत्वं ।

हेतोरिते । यदि च साध्यविरूपितयारशाध्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वसंबन्धेन साध्यवद्विजवृत्तिवं यारशाध्याभावस्य वर्तते तेन संबन्धेन

२ [एतच्छिदान्तगत वाच्यम् वा तु नास्ति. २ विपर्यय इति नै पाठः.
३ रूपव्यापकत्वात् इति नै पाठः. ४ ० एतच्छिदान्तगत वाच्य वा. पु. नास्ति.

अभावान्तरनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यनिरूपितत्वविरहेणैव तद्व्यापृते-
रिति याच्यम् । स्वपदार्थस्य द्विधाऽनिवेशेन साध्याभावनिष्ठमाध्या-
वृण्मन्दीयं ।

यस्य साध्यवद्विद्युत्तित्वानुयोगितया ग्रहणापत्तिराहं वारयति—अभा-
वान्तरेति । साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नाभावभिजाभावेत्यर्थः ।)

(अभावान्तरेति । यद्यपि कालिकसंबन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावासा-
ध्यकै कालिकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावान्तरनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यनि-
रूपितत्वादसङ्गतिः । तथापि साध्यवद्विद्युत्त्वभावे साध्यवदानुपादाने स्त-
निष्ठेत्यत्र स्वपदार्थं यदि साध्यतावच्छेदकसंबन्धो न निवेश्यते तदा तादृशा
भावस्य स्वपदार्थस्यैव तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकीभूते द्वैतकविशेषणतासंब-
न्धेन तस्य न साध्यवद्विद्युत्त्वसंभवः । अथ तन्निवेश्यते तादृशकालिकसं-
बन्धेन काल एव तादृशभावान्तरतत्पाशाव्याप्तिरित्यभावान्तरेत्यस्य साध्य-
तावच्छेदकधर्मोवच्छिन्नाभावभिजाभावेत्यर्थात्, साध्यनिरूपितत्वेत्यस्य भा-
वान्तरस्य साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताफलत्वेत्यर्थाद्वा ता-
सङ्गतिः । स्वपदार्थस्यैति । साध्यवद्विद्युत्त्वभावे साध्यवत्तासंनिवेशस्यै-
वमिति शब्दाभिप्रायेण एकत्रैव साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नाभाव-
निवेशस्यैव प्रयोजनान्तरानुरोधेन स्वीकार्यत्वेऽपि सममिच्छाद्वतस्तद्वान्तरप्रति-
पादस्यैव स्वशब्देन परामर्शात्तादृशस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकवत्संबन्धेन
साध्यवद्विद्युत्त्वस्य साध्याभावस्येति तादृशसाध्याभावनिष्ठप्रतियोगिता-
वच्छेदकसंबन्धेन तत् स्वस्येति वा निवेश्यम् । तथाचानागत्या संबन्धय-
त्कतया साध्यवद्विद्युत्तित्वानुयोगितया तादृशसाध्याभावो निवेशित
एव । एवंच पुनः साध्यवत्तानिवेशप्रयोजनमनीषानुदयात् तत्पदवैध-
र्यमिति) । नैच स्वपदेन साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नाभावोक्तैः
तादृशकालिकविशेषणतासंबन्धेन काल एवातदृशभावान्तरतत्पाशाव्याप्तिरिति
याच्यम् । एवं सत्यभावान्तरनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यनिरूपितत्वाभिधान-
स्यैत्यर्थात् । तथापि साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नाभावत्वविशिष्टनि-
रूपितत्वस्यैवोक्त्यासमावृत्तिरितिभिमान । यस्तुतः सममिच्छाद्वतस्तद्वान्तर-
प्रतिपादस्यैव स्वपदेन परामर्शात्, साध्यनिरूपितत्वनिष्ठप्रतियोगिताव-
च्छेदकवत्संबन्धेन साध्यवद्विद्युत्त्वमित्त्वमभावस्यैत्युक्तौ उक्तस्यैव स्वपदभाव-
पदान्या कालिकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्तोपादाने तस्य व्याप्यवृत्तित्वे
समाविधेर्द्वैतकविशेषणतासंबन्धेन साध्यवद्विद्युत्त्वकालवृत्तित्वात्, अत्राप्यवृ-
त्तित्वे च आविर्भवात्तदेव तद्देवात् हेतुमत् । साध्यवद्विद्युत्तित्वात्परमावका

१ अत्रत्येति. मै. पा. २ तथापीत्यादि वैधर्म्यमिति पर्यन्तमत्र मै. पु. नास्ति.
सुत्रं प्रथित इव च नास्ति. ३ न्येस्यारम्य अद्वान्तपर्यन्ता वा. पु. न दृश्यते.

कृष्णमदीर्यं ।

न दोष । एवञ्च साध्यप्रतियोगिकाभावस्य भाष्यान्तरपदार्थत्वात्प्रसङ्गतिः । साध्यवद्भिन्नवृत्तिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाद्येत्युक्तं साध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावादिप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं स्वस्यैति नोक्तौ समवायाद्यवच्छिन्नवद्भावभावमादायाव्याप्तिः । तस्य बह्व्यस्यमवाये कालिकाभ्याष्यवृत्तिरूपेण हृदपर्यंतयो साध्यवद्भिन्नहेतुमयोः तदन्वस्यैव तस्य ध्याष्यवृत्तेरेकत्वेन सत्त्वात् । एव तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाभावात् प्रवेद्योक्तो महानसीयवद्भवभावमादायाव्याप्ति स्वपदेन तस्यैव लाभादिति साध्यतावच्छेदकधर्मस्वरन्धावच्छिन्नाभावात् एव साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानुयोगितया प्रवेद्यः । तथाच संबन्धघटकतया स्वपदेन तस्यैव निपेता इति समाधत्ते—स्वपदार्थस्येति । एकत्र निरुक्तसाध्याभावविवेक्षे भावद्वयेके पुनस्तस्य स्वपदार्थताया न प्रयोजनमनीषा भवति । यत्तत्पदयोरेवै-
न्यापरत्वं ।

सादृशसाध्याभाववत्त्वं विवेक्षनीयं समवायस्य पटात्मकसाध्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् तमादायाव्याप्तिरित्युच्यते, तदा घटभेदस्य घटलाभावसमनिमित्तत्वेन तदमित्तत्वोपगमेन घटस्य तत्प्रतियोगित्वव्यवस्थापनस्य निष्फलत्वापत्तिः । घटस्य घटभेदप्रतियोगित्वाभावेऽपि पटात्मकसाध्याभावमादाय घटभेदसाध्यके पटलादौ लक्षणभवनसम्भवादिति चेदत्र ब्रूम- । तादात्म्यसंबन्धेन घटस्य साध्यतास्यले घटतादात्म्यस्यैव साध्यत्वोपगमकर्तृप्राचीनमतेनैवैतत्परिष्कारकरणाद्वदभेदाभावात् घटत्वमानभ्यह्यस्येऽपि क्षतिमिहत्वात् । अन्तु वा तादात्म्यसंबन्धेन घटादे साध्यता तत्रापि न क्षति साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसंबन्धस्यैव विदलक्षणादित्यल (पञ्चवित्तेन) ॥

ननु साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभाववत्त्वनिवेक्षे लक्षणे साध्याभावपदवैदर्भ्यं तदनिवेक्षे स्वपदस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वरूपेण गगनाभावपरिचायकत्वं प्रसक्तव्यं गगनाभावादिनिष्ठप्रतियोगिताया साध्यनिरूपितत्वाभावेन साध्यानिरूपितप्रतियोगिताया गगनाभाववृत्तित्वाभावेन स्वनिष्ठसाध्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धरूपपरम्परासंबन्धघटकवृत्तित्वात्ते गगनाभावप्रतियोगिकत्वान्नानेन सादृशपरंपराया साध्याभावातिरिक्तवस्तुसंबन्धताया असम्भवादिति स्वपदप्रयोगमूलकपरंपरासंबन्धविद्वत्सामिमानेन शब्दते—नचेति । दाशितविशिष्टस्य साक्षात्संबन्धमेव विवक्षितं ननु परंपरात्वमिति स्पष्टतया दर्शयितुं साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभाववत्त्वमित्यत्र द्विपानिविष्टसाध्याभावपटितवाक्यार्थं शब्दान्तरैर्नाभिधाय साध्याभाववत्त्वनिवेक्षसार्धव्यं स्पष्टयति—स्वपदार्थस्य द्विधा निवेक्षेनेति । साध्या-

यप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावत्वनिवेशप्रौढ्येण तत्प-
दवैयर्थ्यानवकाशात् । तादृशसंबन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमात्र-
निवेशे साध्यवद्भिन्नवृत्त्यभावान्तरवति हेतोर्वृत्त्यानुपपत्तेश्चेत्याहुः ॥
कृष्णमदीयं ।

कत्र निष्कासने अपरत्र निष्कासनस्य एकत्र प्रवेशे अपरत्र प्रवेशस्य च सिद्धेरिति
न वैयर्थ्याद्वाक्याकाश इत्यर्थः । एतेन साध्यवद्भिन्नमात्रवृत्तित्वनिवेशान्नये
साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यर्थं पृथिवीत्वाभावद्र-
व्यात्वाभावात्तरस्य कालिकसंबन्धेन द्रव्याभावादेश्च साध्यतायां द्रव्यात्वा-
त्मकताप्याभावात्स साध्यवद्भूतित्वेन लक्षणया षट्कतयाऽदोषादिति समा-
हितम् । संबन्धघटकतया यथोक्तसाध्याभावादन्यत्र साध्यवद्भिन्नमात्रवृ-
त्तित्वानिर्वाहात् । एतेन साध्यतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितात्वरत्यानु-
पादाने (साध्यनिरूपितस्वलिष्टप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनेत्यादिक्रमेण
निवेशे स्वपदेन विशिष्यैकाभावनिवेशात् महानसीयवद्भवभावमादाया-
व्याप्तिः । किंतु) भूमान्त्वहेरित्यादीं संयोगसंबन्धावच्छिन्नद्रव्यसामान्याभा-
वादायातिव्याप्तिस्त्रयभावस्य भूमादिरूपत्वात् । यद्यपि साध्यनिरूपितकच-
च्छिष्टप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन यस्य यस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं तत्तद्विकर-
णवृत्तित्वाभावकूटं विवक्षितम् । अथवा स्वाश्रयनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतियो-
गितावच्छेदको यः स्वाश्रयनिष्ठसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाया अवच्छेदकसंबन्धः
तेन संबन्धेन साध्याभावात्प्राध्यायधिकरणवृत्तित्वाभावः भूमाभावतापारणं
च साध्याभावत्वमित्यदोष इत्युच्यते तदा बद्धिमान्भूमादित्यादीं महानसीय-
वद्भवभावमादायाव्याप्तिरिति अनुपादानमावश्यकमिति कोलाहलोत्तापः ।
साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वायुपयोगितावच्छेदकत्वेन साध्यस्य न निवेशः । किंतु स्वपर-
स्थाने निरक्तसाध्याभावपदं योजयित्वा संबन्धघटकतयैव साध्याभावनियेश
इत्यत्राह—साध्येति । [अत्र बद्धिमान्भूमादित्यादीं स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छे-
दककालिकसंबन्धव्युत्पत्ताय साध्यनिरूपितत्वनिवेश इति ध्येयम्] । अथवा
लक्षणे साध्याभावस्य स्वपदार्थत्वेन न निवेशः किंतु साध्याभावपदार्थत्वेने-
त्यभिप्रेत्य समापत्ते—स्वपदार्थस्येति । लक्षणं निरूपयति—साध्यामा-
घनिष्ठेति । कुत्र इत्यत्राह—तादृशसंबन्धेनेति । अभावात्तरम् । गग-
नाभावममवायावच्छिन्नवद्भवभावमहानसीयवद्भवभावादिः । अनुपपत्तेश्चेति
चकारः प्रामादिकः । यद्वा तादृशसंबन्धो बद्धमापीयस्वरूपसंबन्ध एवेत्या-
न्यायस्य ।

निरूपितेत्यादिसंबन्धघटकतया साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावतदवृत्तिसारूपल-
क्षणषट्कतया चेत्पर्यं । निवेशेनेत्यन्त निवेशप्रौढ्ये हेतुस्वपाव साध्यनिरु-
पितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धरूपविशिष्टषट्कवृत्तित्वात् गगनाभावप्र-

१ वेदितु इ. मे. पा. २ मे. पु. अविपर्य. १ साध्याभावत्वम् इति मे. पाठः.

४ साध्याभावमनिवेश्य प्रकारान्तरेण निवेशे इत्यत्राह— ५ मे. पु. अविपर्य.

साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणं विवक्षणीयम् । तेन गुणान्यत्वविशि-

कृष्णंभटीयं ।

नार्थः । दृष्टिताकाशाभावाभावसाध्यके समवायकालिकसंबन्धासंग्रहापत्तेः । साध्यवन्ति तेन संबन्धेन वृत्तित्रापसिद्धेः । साध्याभावस्य साध्यवृत्तित्वं यत्संबन्धानवच्छेषमित्यपि नार्थः । [आत्मत्वादिसाध्यके साध्याभावे साध्यवृत्तित्वाप्रसिद्धेः । न च यत्संबन्धावच्छिन्नतादृशासाध्याभावाविद्याधेयत्वं साध्यपद्विरूपितमित्यर्थः ।] विशिष्टसत्ताभावसाध्यके समवायासंग्रहात् । नापि यत्संबन्धवच्छिन्नस्वाभावः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यव्यापक इत्यर्थः । साध्यसामानाधिकरण्योर्त्वा सत्तादिसाध्यके कालिकसंबन्धसंग्रहापातात् । अपिसंयोगाभावाभावस्य व्यापकत्वाय व्यापकतायां प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यमिति युक्तम् । कालिकसंबन्धावच्छिन्नवद्भवभावाभावस्य केवलान्वयितया कालिर[संबन्ध]संग्रहप्रसङ्गात् । इतोऽपि लवोर्दत्संबन्धावच्छिन्नत्वाभावः साध्यमिति । केचित्तुकारैरेषोक्तत्वात् षट्भेदवदत्त्वाभावयोर्भेदमनुदय स्वयं साध्यवन्तेत्यादिप्रकारादुरणात् । सत्तान्वयप्रत्येयसाध्यकत्वलानुरोधेन साध्यव्यापकनिरूपितप्रतियोगित्वायाः निवेशेऽपि केचित्तुकारमत्तापरिहारात् । अथ साध्यवद्विन्नवृत्तिसाध्याभावस्य यत्संबन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यं साध्यवदपि नास्तीति निष्कर्षः । तेन सत्ताभावसाध्यके न दोषः । इदंनिष्ठकालिकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणताधारणाय सामान्यपदम् । विशिष्टसत्ताभावसाध्यकस्थले समवायिसंग्रहाय साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितत्वं देयमित्ति चेत्, आत्माज्ञानादित्यादीं कालिकविषयितादिसंबन्धासंग्रहापत्तेः । तद्वदितस्य साध्यपदसंग्रहविरोधिप्रवृत्तिपरसंबन्धेन साध्याभावव्यपदिताव्यभिचाराविरोधिनोऽव्यभिचारपदार्थत्वानौचित्यात् । आत्माज्ञानशब्दान्तरसादित्यादीं देशिकविरोपमतावदित्वाव्यभिचारिःवास्तवेषु कालिकादिपदिनतद्गतिव्याहेतुर्वास्तवाच्च । [तेन यत्संबन्धावच्छिन्नताभावः साध्यव्यापक इत्यर्थः । साध्यसामानाधिकरण्योर्त्वा सत्तादिसाध्यके कालिकसंबन्धसंग्रहप्रसङ्गः । अपिसंयोगाभावाभावस्य साध्यव्यापकत्वाय व्यापकतायां प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यं देयम् । एवं दत्तवभावस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि न कालिकसंबन्धसंग्रह इत्यपास्यमिति] योगान्त्वत्वादित्यादीं कालिकसंबन्धावच्छिन्नताभावस्य कालिकदृष्टिकविरोधनासंबन्धावच्छिन्नाधिकरणतायाः साध्यवृत्तित्वेन विषयतासंबन्धसंग्रहेण नानिव्याहेत्त, क्रियाप्रत्यययोरेव कालत्वात् । अन्यमात्रस्य तदभावेतु तत्सत्तावच्छिन्नताव्याप्तिरिति । विशिष्टेति । विशिष्टाधिकरणतायां

१ येन संबन्धेन साध्यवृत्तिसंग्रहप्रतियोगिनि. वा. पा. २ मे. पु. अथिकम्.
२ प्रतियोगित्वानुपनिषावात्. सै. पा. ४ व. पु. अथिकम्.

ष्टसत्ताभावनान् गुणत्यादित्यादौ विशिष्टस्यानतिरिक्ततया सत्तारूप-
साध्याभावनस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः । गुणे गुणान्यत्वविशिष्टस-
त्ताभावो नास्तीत्यप्रत्ययात् । तत्र तादृशाभावत्वविशिष्टाधिकरण-
(त्वा)तानभ्युपगमात् । अथैतल्लक्षणे घटत्व-घटाकाशसयोगान्यतरा-
भाववान् आकाशतरादित्यादावव्याप्तिः । घटत्वस्य व्याप्यवृत्ति-
तया तद्व्यष्टितान्यतराभाववद्भिन्ने घटे यत्मानस्य घटाकाशसयो-
गात्मकसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणे गगनेऽपि वृत्तेः । निरवच्छिन्ने
साध्याभाववत्तानिवेदो च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वनिवेशवैयर्थ्यादिति
चेन्न । एतल्लक्षणकर्तृमते स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-स्वप्रतियोगि-
वैयधिकरण्यरूपविरुद्धधर्माध्यासोऽभाव(स्य) भेदक इत्येतादृश-
युक्त्या द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदसिद्धिरित्य-
व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः समाधीयते । तथाच घटाकाश-
संयोगस्य उक्तान्यतराभावनप्रतियोगित्वेऽपि न तदभावरूपता । तथा-
सति तादृशविरुद्धधर्मयोः समावेशापत्तेः । तयोर्विरोधाभावे संयो-
गाभावस्यापि अधिकरणभेदेन भेदासिद्धेरव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले
सर्वत्रैवान्वाप्तेः । एतदभिप्रायेण लक्षणान्तरस्यावतरणीयत्वादिति
गग(ने)नातिरिक्तएव तदभावः स्वीकरणीयः । सच न साध्यवद्भिन्न-
कृष्णमटीर्ष ।

साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावनिरूपित"यनिवेशात्साध्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्तिः ।
यन्वस्तु साध्यवद्भिन्नव्याप्ती साध्याभावनवाधेति कर्मकारये सामानाधिकरण्य-
संदन्धेन साध्यवदाननिवेशात्साध्यसामानाधिकरान्यसाध्याभावाधिकरणते-
त्यर्थः । तत्र सत्ताधिकरणतायाः साध्यसामानाधिकरणतया विशिष्टाधिकरण-
ताया एव तद्व्यवसायव्याप्तिरिति किं विशिष्टाधिकरणत्वविवक्षणेनेति चेन्न ।
तथा सति साध्याभावनप्रवेशवैयर्थ्यात् । घटत्वैति । घटत्वघटाकाशसंयो-
गोमथाभावनसाध्यके तु साध्याभाव-ये साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्यकत्वेत्वं निवे-
द्यान्याशिवारणं नुकरमिति तन्नोक्तम् । निरवच्छिन्नेति । संयोगभिन्नं
गुणत्यादित्यादावनिरिक्तस्य संयोगशुद्धकारकप्रमाधिपयस्वरूपस्य वा साध्या-
भावनस्य प्रवेदात्साध्याप्तिः । गगन इति । अर्थं च गगनघटसंयोगवत्त्वे-
कदिगासत्त्वेदेव बोध्य । साध्यवद्भिन्न इति । नच निरवच्छिन्नवृत्तिसत्ता-

वृत्तिरिति न दोषः । साध्यवद्भिन्ने वर्तत इत्यनेनानवच्छिन्नाया एव
 वृत्तेर्विवक्षणाद्वृत्ताकाशसयोगात्मकाभावमादाय न दोष इति तु न
 शब्देयम् । तथासति सुपुन्यादिकालावच्छेदेन असदाद्यात्मवृत्तौ
 स्वाश्रय(त्व)घटितसबन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानत्वाद्यभावे साध्ये
 मुखादावव्याप्तिः । तत्र साध्यवद्भिन्ने ईश्वरे तादृशसबन्धेन निरव-
 च्छिन्नवृत्तिकस्य ज्ञानत्वादिरूपाभावस्य तेन सबन्धेन मुखाद्यधिक-
 रणे असदाद्यात्मनि(अपि)वृत्तेः । उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटादिवृत्तित्वा-
 दृशसबन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावादिसाध्यकघटत्वादिहेता-
 वन्यातिश्च । सयोगाभावनिष्ठयोः व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वयो
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रतियोगिवैयधिकरण्ययोः बक्ष्यमाणरीला
 न विरोध इति । इति द्वितीयलक्षणम् ॥

कृष्णभट्टीय ।

ध्याभावनिवेशेनैवाव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणा साध्यवद्भिन्नीयत्व व्य-
 निति धाप्यम् । तपरिहारायत्येष्टत्वात् । अथ स्वानाश्रयनिरवच्छिन्नवृत्तित्वा
 नुयोगिताविशेषोभयसबन्धेन साध्यवत्त्वमभावे निवेश्यगिति न वैयर्थ्य
 मिति चेन्न । सबन्धान्तरसहितानुयोगिताया सबन्धत्वस्यादृष्टत्वात्
 निरवच्छिन्नवृत्तिकवस्तुयोगिताविशेषोभयमात्रस्य ससर्गचेनोपपत्तेश्च ।
 अथवा स्वानाश्रयवत्त्वाभावाश्रयत्वोभयसबन्धेन साध्यवत्त्वाधिकरणनि-
 वेदानसाध्यवत्त्वमभावरुमेधारयनिराकरणानुपपत्तिरिति । तथासतीति ।
 स्वमते च तादृशज्ञानाभावरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्य
 प्यासेन ज्ञानवादिभिन्नतयाधिकरणमेदेन भिन्नवात्ताव्याप्तिः । ईश्वरे
 निस्वरुखादीकर्मते व्यभिचार इत्यत मुखादावित्यादिवदम् । आदिना
 दु सादिपरिग्रहः । इति द्वितीयलक्षणम् ।

न्यायरस ।

धनाभानादरु वाग्नाजेनेत्युक्तिर्विचारणीयमेति । इत्यनेनेति । तद् तवानयेने
 स्वर्थं । अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपेति । तथाच तादृशवृत्तित्वलाभायैव
 साध्यवद्भिन्नीयत्व नतु लक्षणघटकमत्र साध्यवद्भिन्ने ईश्वरे इतितु स्वरूपकीर्तन-
 माम् । नतु तदस्य लक्षणघटकत्वामिप्रायेण तादृशवृत्तित्वनिवेशे तदस्य व्यर्थ
 लादिति ध्येयम् । तथा सतीति । स्वमते तादृशज्ञानत्वाभावाभावस्य विह-
 द्बर्माण्यासमियाऽतिरिक्तलोकारेणाधिकरणमेदेन मेदानाव्याप्तिरिति भावः ।

१ निरवच्छिन्नवृत्तित्वरूपवन्धितार्थे तात्पर्यात् इति मे पाठ २ इत्यभिप्रायेण
 इति मे पाठ ३ साध्याभावस्य मे पाठ

कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह—
साध्यवदिति ।

अध्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽन्यास्या लक्षणान्तरमवतारयति ।

(अथ तृतीयलक्षणं) कर्मादाविति । इदंत्ववधेयम् । द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावो गुणादौ न स्वीक्रियते । अपितु क्लृप्तवृत्तिसंयोगवत्त्व-
प्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावएव संयोगाभावत्वं कल्प्यते । अनन्तगुणा-
द्यधिकरणे संयोगाद्यभावात्कल्पनामपेक्ष्य तथाविध एकाभावे संयोगा-
(द्य)भावत्वकल्पने लाघवात् । नच संयोगवत्प्रकारकं प्रमाविषयत्वा-
(द्य)भावे द्रव्यत्वाद्यभावद्रव्यं भेदरायोगिभेदादौ वा संयोगाभावत्वं
कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम् । तादृशाभावातां सम-
नियतत्वयाऽभेदात् । एवं च द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावगुणवृत्तिसंयोगाभा-
वयोर्भेदः सप्राण एव । अर्थैवं द्रव्यत्वाभावादीनामप्यानन्यापत्तिः ।
कृष्णंभट्टीयं ।

दीधितिकारोके मानाभावं रणयति—इदंत्विति । धर्मिणा अधिक-
रणभेदेन भिन्नत्वाभावादीनां । विनीति । विनिगमनाविरहेण संयोगाभा-
वरूपधर्मिणोऽप्यनन्ताधिकरणवृत्तितयाऽतिरिक्तत्वमावश्यकम् । विनिगम-
नाविरहेण सिद्धं चेदुभयमेव सिद्ध्यतीति न्यायात् । तथाच मानाभावविरा-
करणमात्रमिदम् । नत्वन्यासयुद्धारकशक्त्या द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावादन्यस्य
तस्य गुणादौ विनिगमनाविरहेण सिद्धत्वादिति । [एतच्च विरक्त्य एव
मानाभाव इत्यर्थमनालोच्योक्तम्] ।

[अथ तृतीयलक्षणम् ।] साध्यव्यवृत्तियोगितेति मूलम् । भयो-
परान्ताध्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यवदटादिभेदमादायाव्याहयवारणाद् सं-
भन्तिः । नच यत्किंचित्साध्यव्यवृत्तिकभेदमिवेदात्तत्र लक्षणसमन्वय इति
याच्यम् । तथासति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वस्वरूपप्रतियोगिताविशेष-
न्यायरसं ।

ईश्वरे निखनुसारीकारे निरुक्तज्ञानत्वाभावे साध्ये शुद्धं व्यभिचारीति सत्तामा-
वसाध्यकस्थलान्तरात्संरक्षणम् । इति द्वितीयलक्षणम् ।

[अथ तृतीयलक्षणम् ।] दीधितौ कर्मादाविति । गुणादाविति

१ जन्वाहिरण्युद्धां २. न. पा. २ [ ] शतविन्दान्तर्गत भे. पु. प्रविभ
अधिक इत्यस्ये.

कर्मादी गुणवृत्तिद्रव्यत्वाभावो न कल्प्यते । अपितु हृतवृत्तिद्रव्य-
 गुणान्वतरत्वाभाव एव तदभावत्वमित्यादितर्कगयेषणया कर्मादिवृ-
 त्तिद्रव्यत्वाभावस्य गुणादिवृत्तितदभावतो भेदसिद्धिरिति चेदिष्टमेवै-
 तदधिकरणभेदेनाभावभदवादिनाम् । नचैव सयोगाभावत्ववत्त्व-
 नाया धर्मिणामप्यानन्त्यात् उक्तपिनिगमनाभावसमय इति वाच्यम् ।
 विनिगमनाविरहे(णापि) द्रव्यत्वाभावाद् सयोगादाभावत्ववत्त्व-
 नाया निष्पत्स्युह्तादिति । इति तृतीयलक्षणम् ।

दृष्टमष्टौष ।

वैपय्याम् । तर्काहङ्काराणां गगनादिपर्वन्तानुधापनस्य निर्वोजावात् ।
 एव सन्मने मनिषीगिताविदोपणानभिधापान् । गगनादिभिरे कुप्रापि
 न लक्षणममन्यय इति तादशावृत्तिमद्देनु(पारप्ये)देनाव्याप्तिर्न पार्यते ।
 नच सन्मने णाहाधये उभयाभावो नोपगम्यते । तदुपगमेनाव्याह्व
 मिधान च तदुपगमेऽपि अखिलक्षणमुपपादयितुं शक्यत इति भावेनेति
 वाच्यम् । अभावभेदे भावाभावमुपगम्य यथा परलक्षणमपत्ताहितम् ।
 तपोभयाभावमुपगम्य परावतरणासारादिति । मैवम् । एतदकविरधोगि
 षत्पदादिभ्यादीं लभ्यजसारादेव तादशावृत्तिमद्देनु(पारप्ये)देन अव्याप्तिनि
 यमसङ्गतार्काहङ्कारान्ते एव्याप्यवृत्तिवाच्यते लक्षणममन्यय विरष्टवैष
 इद लक्षण इतिमिति यत्वाच्यम् । नचैव दीर्घाहृतानां यक्षपदोषादात्
 समिति तेषा तस्योपरलक्षणान् । अथ ताप्यव्यक्तभेद एव लक्षणवत् ।
 तेषाम् कविमयोगि षत्पदादितादायव्याप्तिर्वाच्ये । एतेन नागधिकरणादे
 तोर्मिनि दूषणम् कविमयोगि । एतद्यादिवाशयस्य हरा कथकान्दूषोत्तरा
 म् । एवमपि तर्काहङ्काराणां तद्विजाणमेव चरण मनिषीगितादि
 दोषनामसाम् । यदिमातदुमाम् कविमयोगि षत्पदात् इत्यादशव्याह्व
 भावाद्—नामेति । दूषणव्यावृत्तिहेतुद्वयभेदवारणाव मनिषीगीति ।

व्याख्यम् ।

अथ्ये कर्मादिपि द्रव्यत्वं न तु ता गारिनिभावापेक्षमिति ध्येयम् । तादा
 य्यां विनिगमनाविरहेर्वाति । अथैव कविमयोगिभावात्प्रिचरणेराद्वि
 प्रोक्ष्यकसनेदल्पनिद्र इति निदातवता कविमयोगेदुभयतात्पदाव्या
 विदुर्वारि । नच व्याप्तिरमन न तास्यै, किंतु भावाभावां नि, इदुव 'दुप
 एवैति वाच्यम् । यतस्त एवदुपयोऽपि चरणने-नाभाव भेद एव भावा तावन्त्र
 इत्य चणयमिति ५५ । एवा कुतश्चाधो न शिखरित् । किन्तु तावन्त्र
 एवैति त्व चरुमि'चरण-दनाम दनात् अथवात्तित । यस्तुमु माय्यद्विप्र
 तितमाव्या-...
 यपि इदमं ए-...
 इति इदम् ॥

हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह—साक-
लेति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यम् ।

(अथ चतुर्थलक्षणं) हेतोरिति । नानाधिकरणकस्येत्यादिः ।
अव्याप्तिरिति । एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ । एतद्रसाधिकरणे
एतद्रूपाधिकरणस्य द्वित्वादिनाभेदसत्त्वेऽपि व्यासन्न्यवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नत्वेन साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितायाः प्रतियोग्यवृत्तित्वेन वा भेदस्य
विशेषितत्वेन लक्षणगमनसम्भवात्सासम्भवे दर्शितः ।

साकल्यमिति । बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः । अत्र सा-
कल्यमदीयः ।

स्वरूपितत्वस्वसामानाधिकरण्यबोधव्यवस्थेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्व-
मर्थः । नच बह्विधभेदस्य स्वाभाविकरूपप्रतियोगित्वेन तादात्म्यवच्छेद-
प्रतियोगितोपादानात् । नैवोपक्रान्ताव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिलिरासाभेद-
समञ्जसमिति वाच्यम् । एत कपिसंयोगवानेतदप्रादुर्भवाद् प्रतियोगितादि-
विशेषणस्यैव लक्षणसंगते । कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगव-
द्वादी भेदनादावात्तात्पर्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्घेदुत्त्वावच्छेदेनाव्याप्ति-
रानामिराससम्भवात् । [इति तृतीयलक्षणम् ।]

[अथ चतुर्थलक्षणम्] दीधितौ साध्येचेति । ननु महानत्तीयव-
ह्म गदेऽपि बह्वन्तरमादाय साकल्यवत्तात्तदभावमादायाव्याप्तिः । स्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवेन साकल्यस्य साध्याभावगमित्वे तु यावत्सावच्छि-
न्नाभावमादायाव्याप्तिः । नच साकल्योपादानासाध्यतावच्छेदकत्वापकताव-
च्छेदकस्यप्रतियोगिताकत्वमर्थः । तेन प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूप-
त्वेऽपि न बह्वयायभावात्संग्रह इति वान्यम् । तथा सत्येकव्यक्तिः साध्यमि-
न्यावरणं ।

अभेद विन्यम् । प्रतियोगितासत्सर्गकपिसंयोगत्वावच्छिन्नप्रकारप्रमा प्रति-
गुणविधया स्वविषयकत्वात्किञ्चिदस्य प्रति विषयविधया च कपिसंयोगत्वावच्छि-
न्नाभावस्य तादात्म्यसम्बन्धेन कारणत्वे कल्पनीयकारणत्वावच्छेदकत्वं यदि
वपिसंयोगाभाववत्स तदा यौत्वं स्वापिति वपिसंयोगाभावनिवृत्तव्यक्तिलभेद-
कारणतावच्छेदक वाच्यम् । तथाचाधिकरणभेदेनाभावभेदे तद्व्यक्तिलस्य कारण-
त्वावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्यधिकरणभेदेन्यभावाभेद एव शीकर्तुमुचित इति ।
[इति तृतीयलक्षणम्]

ध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्वे एव साध्ये तद्विशेषणव्यावृत्तिः
संगच्छते । अन्यथा साध्याभाववत्तायाः हेतुमत्ताधारण्येऽपि
साध्याभावावयवविचित्र्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादाय नानाव्य-
क्तिसाध्यसद्वेत्तौ लक्षणसमन्वयसम्भवान् । अतः साध्ये तद-
भावनवति चेत्यनुक्त्वा साध्याभाववति साकल्य प्रथमतो दर्शितम् ।
नच साध्याभाववति साकल्यविशेषणासत्त्वेपि वह्निमान्पर्वतान्यत्वा-
दित्यादावविव्याप्तिवारणमेव साध्ये साकल्यप्रयोजनमस्ति । उभयत्र
साध्याविशेषणादाने यत्किञ्चित्साध्याभाववति पर्वते हेतुभावम-
स्येनातिव्याप्तिः । साध्ये साकल्यविशेषणसत्त्वे तु हृद्देहेय सकल-
साध्याभाववत्तया तत्र हेतुसत्त्वेनाविव्याप्त्युद्धारादिति नोक्ताभि-
प्रायोपवर्षणं सम्यगिति वाच्यम् । साध्याभाववति साकल्यविशेष-
णासत्त्वेपि साध्ये साकल्यविशेषणस्य उक्तातिव्याप्तिवारणप्रयोजन-
वत्त्वसम्भवेऽपि साकल्यविशेषणस्य वक्ष्यमाणप्रयोजनस्यैव वास्तव-

दृष्टान्तभेदीयः ।

त्यादिना साध्ये साकल्यप्रतिज्ञाभिधानासम्भविर्नित्यं चेत् । हृद्यसाध्यप
यांस्तथाप्यत्र पर्याप्तिसमये न विशेषणम् । यद्वा साध्यतापक्षेदकसमानाधि-
करणपापद्वर्गममानाधिकरणानेकवृत्तिप्रतियोगिताकाभावात् साकल्यसाध्याभा-
वनादाय । अनेकवृत्तिसमये स्वतन्त्रयौगिकवृत्तिसमानाधिकरणप्रतियोगिवृत्ति
शोभयमवर्षणं भेदवत्तम् । तेन हृद्यसादेर्द्रव्यदघटत्वोभयभेदवत्तयि न
क्षतिः । स्वानाधिकरणनियतान् । एवञ्च साध्यतापक्षेऽपि साध्यतापक्षेदधी
यत्ताकाशनासिद्धिदानुपयोगितानां साकल्येऽपि अनेकसाध्याकाशनासिद्धि
पालमर्गाः । साध्यतापक्षेदकसाध्यापक्षानेकवृत्तिप्रतियोगिताक इत्यपि
द्विधम् । विशेषादिनासादाह—सादापरां विशेषणमिति । यत्किञ्चित्सा-
ध्यवत्त्वमित्यर्थः । साकल्यसाध्यापक्षेऽपि विशेषणमिति साध्यतापक्षे । एवञ्च सा-
ध्याविशेषणवत्त्वात्साध्यापक्षेऽपि साकल्यविशेषणमिति साध्यतापक्षे । एवञ्च सा-
ध्याविशेषणवत्त्वात्साध्यापक्षेऽपि साकल्यविशेषणमिति साध्यतापक्षे । एवञ्च सा-
ध्याविशेषणवत्त्वात्साध्यापक्षेऽपि साकल्यविशेषणमिति साध्यतापक्षे । एवञ्च सा-

साध्यता ।

[अथ साध्याविशेषणम्] साकल्य साध्याभाववति साध्ये च साध्याविशेषण
विशेषणमित्यर्थः—साध्यमित्यर्थेति । वास्तवतयेति । साकल्यवत्त्व

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वृत्तंभटीयं ।

मनु साध्ये साकस्यस्य मुख्यप्रयोजनमायात्यलेव । एतद्गणनोभयवानेत-
 म्प्रतिवादिस्वादी प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणमसिद्धम् । एतद्गण-
 नोभयाभावस्य लक्षणघटकतया एतद्गणभावमादायातिव्याप्तेर्विपक्षे साक-
 स्यदानेनासाक्यधारणायाः[त्] साध्ये साकस्यविशेषणैव धारणात् ।
 तस्य सकलसाध्याप्रतियोगिकत्वात् । एतद्गणनोभयामावस्य प्रतियोगि-
 यैवधिकरणभावात् । नच प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटकप्रतियोगितावच्छे-
 दकवैशिष्ट्यस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन निवृत्तनीयतया पूर्वाप्ति-
 संबन्धेनेतद्गणत्वविशिष्टासंबन्धादेतद्गणभावस्य लक्षणाघटकतया साध्ये साक-
 स्यविशेषणसाध्येऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । तथाप्येतद्गणसोभयानावमा-
 दायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । नचैवमपि एतद्गणनान्यातराभाषमादायाति-
 व्याप्तिर्दुर्वारिणेति वाच्यम् । अन्यतरत्वस्य प्रत्येकधर्मत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्य
 सकलसाध्यनिष्ठमतिषोमिताकस्याभावात् । तस्यैतद्गणभावसमनियतत्वेन
 तस्य साधयेनेतद्गणत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमाच्च । नच साध्ये
 साकस्यानुपादानेऽपि तस्यैतद्गणत्ववृत्तित्वावच्छिन्नाभावं तद्वटावृत्तित्वावच्छि-
 न्नाभावं यादाय नास्तिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एतद्गणप्रतियोगित्वविशिष्टसमया-
 यसंबन्धेन एतद्गणनोभयसाध्यके एतद्गणभावस्यैव तादृशसंबन्धेन प्रति-
 योगिव्यधिकरणतया समादायातिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । निरि-
 पक्षरूपेण संसर्गत्वानुपगमेऽपि सत्तागमनोभयधान्यद्वयादित्यादी, शुद्धतमया-
 येन साध्यतायां हेतावतिव्याप्तिवारकत्वेन विनापि साध्याभावयति साकस्यं
 तद्विशेषणस्यैवत्वत्वात् । साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियोगिता-
 वच्छेदकवैशिष्ट्योक्तावपि सत्तान्यैसमयेतोभयामावमादायातिव्याप्तिरत्येष्वेव ।
 यद्विधुसोभयामावयदेतद्भावस्य सर्वसंभवात् । एवं इत्यादिगणनोभय-
 धान्यद्वयादित्यादी समयायेनैव साध्यत्वे साधनत्वे च इत्यत्वकपालोभया-
 भावमादायातिव्याप्तिर्दृष्ट्या । एवं घटावप्रकारकप्रमाविशेषणत्वैवस्वरूपसं-
 बन्धेन घटावप्रकारकप्रमाविशेषणत्वघटावृत्तिधर्मतदुभयसाध्यघटादावति-
 व्याप्तिवारणमपि साध्ये साकस्यस्य मुख्यप्रयोजनं । तथासति तत्रैतद्वटा-
 वृत्तित्वावच्छिन्नाभावादेर्लक्षणाघटकतया साध्यतावच्छेदकत्ववच्छिन्नाभावस्य
 प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावेन नास्तिव्याप्तिरिति चेत् । साध्ये साकस्यदानेऽपि
 गमनपटितोत्तोभयादिसाध्यके एतद्गणत्वद्वयावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तद्व-
 टावृत्तित्वावच्छिन्नाभावादेव घटावप्रकारकप्रमाविशेषणत्वघटावृत्तिधर्मतदु-
 भयसाध्यके साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रमेयसामान्याभावस्यैव सकलसा-
 ध्यनिष्ठमतिषोमिताकतया तादृशाभावमादायातिव्यप्तिर्दुर्वारिणेति, अत्याप्तिवा-
 रणस्यैव धान्यप्रयोजनत्वात् ।

१ निरहात्, २, जे. पा. २ तद-य. ३ साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रति-
 योगितावच्छेदकवैशिष्ट्ये प्रमेयेण तादृशावृत्तित्वविशिष्टोभयानावच्छिन्नाभावो शेषः ।
 गुरुपरीक्षाव्यवच्छेदकत्वात् ४. मे. पु. अ.

अव्याप्तिवारणाय साध्याभावे साकल्यविशेषणे धूमवान्वहेरि-
त्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस-
कलसाध्याभावाधिकरणं गुणादिरेव स्यात् । अयोगोलकादेर्हदासंयु-
क्तत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिः । वह्निमत्त्वप्रकारकप्र-
माविषयो धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकतत्तद्विपक्षापृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्विपक्षमात्रपृ-
त्तितया सकलसाध्याभावाधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिश्चेति तदुपेक्ष्य
साध्ये साकल्यविशेषणं निवेशितम् । ननु साध्ये साकल्यविशेष-
णदानेऽपि वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तितादवस्थ्यम् । पर्वतादावपि
पर्वतीयवद्भेदित्वाविनाऽभावसत्त्वेन सकलसाध्याभावसत्त्वात् । व्या-

कृष्णंभक्षीयं ।

व्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः । जगदीशेन तु साध्यविपक्षयोः साकल्य-
सत्त्वेऽपि साध्याभावे साकल्यज्ञातिव्याप्तिरित्युक्तम् । तस्याभ्यतावच्छेदकसं-
बन्धावच्छिन्नाभावप्रवेष्टे न संगच्छत इत्यतोऽव्याप्तिरित्युक्तम् । अव्याप्ति-
श्चेति । अत्र तत्तद्विपक्षापृत्तित्वादिक्रमेण साध्याभावमादायासंभवः ।
गणनभिन्नं घटत्वादित्यादावपि तत्तद्विपक्षापृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायैवा-
व्याप्तेः समवादिति न साधु । साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभाव-
निवेशादिति सूचितम् । नच भयन्मते प्रतियोगितायां साध्यावच्छेदक-
संबन्धानिवेशलाघवात्साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणस्यैव
प्रवेष्टे स्वरूपसंबन्धेन तत्तद्विपक्षापृत्तित्वात् स्वरूपसंबन्धेनाभावघटितदूटाधिक-
रणाप्रसिद्धेर्जगदीशेऽपि व्याप्त्युद्धारः । मधुरतासीयोऽसंभवश्च संगच्छत
एवेति वाच्यम् । कल्पद्वयमधिकृतत्वाव्याप्तेरेवास्याभिरभिधानाद्विरवादिनेति

व्यापत्वं ।

नन्वेतद्रूपगगनोभययानेतदसादित्यादौ साध्ये साकल्यविशेषणनिवेशस्य वास्तव-
प्रयोजनं समभवति । तथाहि साध्ये साकल्यनिवेशे प्रतियोगिव्यधिकरणैतद्रूपसा-
वच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्ति साध्याभाववति साकल्यविशेषणेऽपि दुर्घटा । तदि-
द्वेषे न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणस्य सकलसाध्याभावाप्रसि-
द्धौ नान्तिव्याप्तिरिति चेत् । साध्ये साकल्यविशेषणदानेऽप्येतद्रूपगगनान्यतरसा-
वच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावमादाधि-
परस्य हेतौ स्वतन्त्रविषयत्वाऽन्यथैव वा तत्रातिव्याप्तेर्नारणीयसत्तत्प्रयोगनसा
वास्तवत्वविरहात् । किंच निष्कलसाध्यके एतदसवददृष्टित्वावच्छिन्नाभावस्यापि
साध्ये साकल्यविशेषणादरूपे लक्षणपदकत्वात् साध्याभाववति साकल्यदानेना-

साध्याभावो वा, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको
ग्राह्यः । तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि
नातिव्याप्तिः ।

धर्मस्तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनेच लापवात् । साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैवाभावे निवेशनमुचितम् । किं
साध्ये साकल्यविशेषणेनेत्यभिप्रेत्या तथैवाह—साध्यतावच्छेदकेति ।
साध्याभाववति साकल्यविशेषणप्रयोजननाह—विपक्षेति । वैक-
ल्पिकयोः साध्यतदभावयोः साकल्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-

कृष्णभट्टीयं ।

च्छेदकत्वे तु बद्धित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभासः सुलभो बोध्यः । लाघ-
वादिदिति । अथ गुरुधर्मेण साध्यतास्यलानुरोधेन प्रकृतसाध्यव्यापकताव-
च्छेदकरूपवच्छिन्नाभावस्य वाच्यतया कथं लाघवमिति चेन्न । व्यासज्य-
वृत्तित्वं निहाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्तवच्छेदकताकत्वसामान्याभावव्यभि-
योगिताकत्वमेव निवेश्यम् । साध्यतावच्छेदकापर्याप्तविषयताश्रयव्यासज्य-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसामान्याभावव्यभियोगिताकत्वनिवेशे तदपर्याप्तव्या-
सज्यवृत्तिधर्ममिच्छावच्छेदकताघटितविशेषणनिवेशे च महागौरवात् । पृथक्
साध्यताघटकरसंन्यावच्छिन्नावच्छेदकताकरवशिष्टावश्यकतापत्त्या गौर-
वाच्च । एवंच गुरुधर्मेण साध्यतास्यलानुरोधेनापि पारिभाषिक साध्यताव-
च्छेदकमेव निवेश्यम् । प्रमेयबद्धिधूमोभयसाध्यके च बद्धिधूमोभयभाव
एव लक्षणघटक । तैरेव साध्ये साकल्यसंन्यापरशकम् । नच साध्यव्यापक-
तावच्छेदकताप्रतियोगितावच्छेदकयोरेव संन्यावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च कालि-
कसंबन्धेन बद्धित्वावच्छिन्नसाध्यके समवायेन बद्धित्वविशिष्टाभावसंमहर्षसं-
गादिनि वाच्यम् । मिद्धमन्नमिति व्यायेन साध्ये साकल्यस्यैवातिपा-
नात् । एवंच लाघवोक्तिसंगतिः । र्यसंन्यावच्छिन्नावच्छेदकत्वं सच्छसा-
ध्यनिष्ठप्रतियोगिताशे शृङ्गते तेन संबन्धेन साप्याशे साध्यतावच्छेदकं
भासत इति नियमेन कालिकसंबन्धेन बद्धित्वविशिष्टाभावपरामर्शाच्च बद्धि-
त्वसमवायावच्छिन्नावच्छेदकताकरनिषेधतासास्यतुमिच्छापत्तिरिति । एतेन
[व्यासज्यवृत्तित्वनिवेशेन] प्रमेयबद्धिधूमोभयसाध्यकेऽप्यतिरेव । किंच
व्यासज्यवृत्तित्वं गुरुधर्मस्नानवच्छेदकत्वमते, लाघवं तु तस्यावच्छेदकत्वमत्त

२ प्रतीय. ४ ते पा. १ कालिकसंबन्धेन बद्धित्वावच्छिन्नसाध्यके समवायेन
बद्धित्वावच्छिन्नाभावपरामर्शाय ४. मं. पु. अ. ३ प्रसंग शति. मे. पा.
४ समन्न वाच्यमिदं मे. पु. ना.

नवा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्देतावन्व्याप्तिः ।

योगिताकृत्वविशेषणयोर्न्यावृत्तिमाह—नवेति । एकव्यक्तिके एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ हेत्वधिकरणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टताभ्याभावो न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट एतद्रूपादेरेतद्रसाधिकरणे वृत्तेः । एतद्रूपतद्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि न तथा । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः । तत्र लक्षणसंगतेरित्यतो नानाव्यक्तिनेत्युक्तम् ।

वृष्णभट्टीय ।

इति सद्भविरोध इत्यपाकृतमिति विभावनीयम् । (यद्वा व्यासज्यवृत्तित्व-
नियेशरूपे साध्यतावच्छेदक पारिभाषिक न गुरुधर्मज्ञावच्छेदक । व्यास-
ज्यवृत्तित्व सात्वतद्वामावपटक साकस्यनिवेशार्थमेव । अन्यथा तद्वत्त्वभाव-
धारणाच्छेदार्थम् । एवञ्च साकस्यव्यासज्यवृत्तित्वनष्टुत्बनिवेशापक्ष लाघ-
वोक्तिः ।) अतएव प्रतियोगिनैवधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावघटितक-
क्षणस्य तत्राव्यक्त्यभावमादेव । नाना लतेका, व्यतिराक्षयो पर्येति, धु-
न्यापरम् ।

गितानिवेशनीयोपपत्तो व्यासज्यवृत्तित्वनिवेशो व्यर्थ इति चेत् । व्यासज्यवृत्ति-
त्वानिवेशे साध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वेन बहूनां धर्मोणां निवेशे गौरवापत्तिरतो
धर्मसङ्कोचार्यं तत्रिवेश । यदि च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मनिष्ठावच्छेद-
कस्तीरुपकलसामान्याभावनिवेशान् बहुधर्मनिवेशापत्तिरिति विभाव्यते, तदा
एतद्वामावसपादकत्वेन न व्यासज्यवृत्तित्वनिवेशवैयर्थ्यम् । नच व्यासज्य-
वृत्तित्वापटित्वा लक्षणस्य घमने तद्वदितगुणरक्षणारम्भोऽन्याप्य इति वाच्यम् ।
साध्ये साकस्यस्य मूलोक्तस्य सार्थकत्वावैद्य तद्वदितरक्षणोदरात् । यत्तु व्यासज्य-
वृत्तित्व विहाय निरक्षयतामायाभावनिवेशे प्रमेयवद्विनाधुमादिस्वादावगतिस्तत्र
प्रमेयवद्विस्तस्य गुरुतयाऽनवच्छेदकत्वेन बहिःसामान्याभावस्यैव लक्षणपटकस्य
वच्यम्, तदु न घटते तस्मिन्प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकातिरिक्तवद्विता-
वच्छिन्नत्वानिति तद्वदत् । गुरुधर्मोऽच्छिन्नसाध्यकत्वेनोद्भूतावच्छेदकसंबन्धा
तुयोपनिष्ठानापत्तिर्योगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदककृतकस्यैवसाध्यावगति-
व्यक्तत्वेन तत्राव्यक्तैरिष्टस्यस्यकृदावेदिततात् । गुरुधर्मसाध्यप्रतियोगितानव-
च्छेदकार्थे तदवच्छिन्नसाध्यकत्वेनानमेव नास्तीत्यभिप्रायस्य बहु उपपत्त्याप ।
अतएव साध्यतया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशानित्यवगतां एतद्वच्छेत्ते ।
साध्या साध्यानिषेधे गुरुधर्मोऽच्छिन्नसाध्यकत्वसाध्यतावच्छेद-
कारिप्रत्ययनेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकतावच्छेदकसाध्यच्छिन्नप्रत्ययैव
विशेषादीयताया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्निति । तत्र लक्षणसंगतेरिति । अथ तत्र

अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्वेतावव्याप्तेः । व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणायाभावद्वये प्रतियोगिवैयधिकरण्यं बोध्यम् ।

अस्य एवान्याप्तिरेवोक्ता नासंभवः । अत्रच नानाव्यक्तिसाध्यकत्वं व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदककत्वम् । अतएव एतद्व्यक्तिव) वृत्तियावच्छेदकत्वानेतत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यकेऽव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः । अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावित्यर्थः । अव्याप्तेर्वारणायेत्यन्वयः । व्यभिचारिणि चेति । एतद्वृक्षत्ववान्कपिसयोगादित्यादावित्यर्थः । अभावद्वये साध्याभावे हेत्वभावे च । तथाचाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्वेतावव्याप्तेर्वारणाय साध्याभावे व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणाय वृष्णंभटीयं ।

एतस्या नानाधिकरणत्वलाभेऽपि, द्रव्यत्वसाध्यके सद्देतावव्याप्यभावात् । साध्य एव नानात्वदाने शब्दवाद् गगनत्वादित्यादौ, उभयत्रापि तद्भावे, सत्ता द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतमवान्पृथिवीत्वादित्यादौ, तदभावस्यावच्छेदेनान्वयव्याधातः स्यादित्यत आह—व्यधिकरणद्वयेति । यत्किंचित्साध्यानधिकरणवृत्तित्वं साध्याधिकरणीभूतयत्किंचिन्मत्तपवृत्तित्वं वा ; यदि व्यधिकरणद्वयवृत्तित्वं तदा शब्दवाद् गगनत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरत आह—एतद्वृत्तीति । भन्वेतदोपवारणाय व्यधिकरणद्वयवृत्तित्वं यत्किंचित्साध्यासमानाधिकरणवृत्तित्वमुच्यते तदोक्तान्वयमसाध्यकपृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छेदक एवोद्देश्यतावच्छेदकशून्ये विधेयत्वत्वात्पूजतेति चेत्तर्हीदृशतीति परित्यज्य हेतु-धिकरणयत्किंचिन्मत्तपवृत्तित्वं साध्य एव नानात्वं निवेर्षयम् । चस्तुतस्तु यत्किंचित्साध्यरतधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यवृत्तित्वमर्थ इति न कोऽपि दोषः । पुनो व्यधिकरणद्वयवृत्तित्वं चेद्यत्किंचित्साध्यानधिकरणवृत्तित्वं तदा द्रव्यत्वपृथिवीत्वसत्तान्यतमसाध्यकपृथिवीत्वादेः संग्रहापत्तिः । परस्परानधिकरणवृत्तित्वं परस्परानधिकरणवृत्तिपरपरवृत्तित्वं चेत्तदा द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरत्वाद्द्रव्यत्वादित्यादौरव्याप्तिर्सेभवेन तदकथने न श्युतेति श्शुक्तम् ।

भोद्रेदं बोध्यम् । नासाधिकरणसाध्यके इत्येष ज्यायः । न चैवं सत्ता द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरत्वाद्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

१ पृथिवीकपिसंयोगात् इत्यादौ चेत्यर्थः इति का. पाठः. २ यदि नानाव्यक्तित्वं. मै. पा. ३ वृत्तित्व इ. मै. पा. ४ एतान् इ. मै. पा. ५ पृथिवीत्वान्वयत्वात् इ. व. पा.

हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्यर्थं । यद्यपि हेत्वभावे प्रति-
योगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया कपिसयोगी कपिविभा-
गादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुकेऽप्यव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्व साध्याभावे
तद्विशेषणस्य सम्भवतीति व्याप्यवृत्तीत्यकिञ्चित्करम् । तथापि हेत्व-
भावे तद्विशेषणप्रतिसिद्धान् विनैव व्याप्यवृत्तिहेतुकस्थलेऽव्याप्तिनि-
र्णयो भवतीत्येतदभिसन्धायैव तदुक्तम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्य च
न प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्व । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तथाविधहे-
तुके च तादृशसाध्याभावहेत्वभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ते । अगितु प्रति-
योग्यनधिकरणवृत्तित्व । तथाच प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्ट-
साध्याभावाधिकरणेषु यावत्सु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरविशिष्ट
सन्वर्तते योऽभावस्तप्रतियोगित्वमर्थं । तेन कपिसयोगी एतद्ब्रह्म
त्वादित्यादौ कपिसयोगाद्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वोपलक्षितकपिस-
योगाद्यभावस्य हेत्वधिकरणे सत्वेऽपि नाव्याप्ति । नवा एतद्ब्रह्मत्व-
वान् कपिसयोगादित्यादौ तथाविधकपिसयोगाद्यभावस्य हेत्वधि-
कृष्णमदीय ।

तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावमादावाव्याप्ते । एतेन परस्परव्या-
प्यव्यापकभावानापद्यत्व साध्यविशेषणमपि प्रत्युक्तं । रूपव्याप्यवृत्तिधीर्वा
दित्यादौ यस्यापि सप्यक्तनानाधिकरणत्वाभावेपि नानाधिकरणवृत्तित्वा
व्युत्पन्नसाध्यतावच्छेदकत्व इत्यप्यावाव्याप्ति । द्रव्य वृत्तिरीत्यादित्यादौ
च विशिष्टाभावादिस्मादावाव्याप्तिस्तथासाध्यत्वेदेतावप्यव्यापात् इति ।

एतद्ब्रह्मत्ववानिति । एतत्प्रयोजनं चित्तम् । एतद्ब्रह्मत्वेतत् वा सां-
ध्यतावच्छेदकम् । अत्र विशिष्टाधिकरणतानिवेदो गौरवम् । एवञ्च विशिष्ट
सत्ताया नानिरिकत्वे नाव्याप्यवृत्तित्वमिच्छारिण्यतिष्ठासेधेत्यत आह—
प्रतियोगीति । ननु [स्व]प्रतियोगित्वेन साध्योपादानं व्यर्थं साध्यानधि-
करणत्वनिवेगे नु साध्याभावाधिकरणत्व व्यभिचि चेत । इदानीं मूलाजु
रोपेन साध्याभावाधिकरणतायां स्मिन्नरूपकामादीप्यत्वावच्छेदकावच्छि-
न्नावरणम् ।

रूपधर्मोपाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य समवायव्यवयेवाव्याप्तिरिति चेत ।
यदतस्त्वेव दाशानाद्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वसमवायारशोभयतावच्छिन्नप्रति-
योगिताकामादस्य गुरुपानान्च्छिन्नप्रतियोगितावत्तयाऽप्रतिद्वेषात्साध्यात् ।

१ साध्याभावाधिकरणे इति का पाठ २ साध्य इ मे पा ३ भावे
पठया इ मे पा

करणे सत्वेऽप्यतिव्याप्तिः । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्याभावाधिकरणयावन्निष्ठस्वप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वमिति फलितोऽर्थः । प्रथमे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन चरमे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम् । तेनायमात्मा आत्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य फाल्ग्व्यकालिकसंबन्धेन साध्याधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । नवा वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्याभावाधिकरणयावदन्तर्गतकालज्ञानादिषु कालिकृष्णंभटीयं ।

सप्तमानाधिकरण्य-उभयसंबन्धेन प्रतियोगितात्रिंशिष्टान्यत्वस्याभिप्रेतत्वेन घटाभावादिवारणाय साध्याभावनिवेशसाध्यशक्यत्वात् । पश्चान्तु प्रकृतसाध्याधिकरणत्वेऽस्य स्वयमभिभन्तीर्यत्वादिति । यद्वा साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकायच्छिन्नानधिकरणेऽभावाधिकरणान्तरार्थः । साध्याभावनिष्ठप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तितानिरूपकं यथावत्तद्विशिष्टस्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तितानिरूपकताकाभावप्रतियोगित्वोक्तायगौरवमेव दृश्यम् । आत्मैति । नच साध्ये साकस्याप्रसिद्धिः । ज्ञानस्यैव साध्यत्वात् । [नैवेद्यं सर्वस्यापि विषयितासंबन्धेन ज्ञानयत्त्वाददोषः । जन्वज्ञानविशेषस्यैव साध्यत्वात्] एवंच जन्वज्ञानरूपप्रतियोग्यनधिकरणे महाप्रलये कालात्मान्यतरत्वरूपहेतोः सत्येनातिप्रसङ्गो नास्ति । मद्भेति । एतेनात्मत्वे साध्ये संबन्धसामान्येन प्रतियोग्यनधिकरणं गगनादिकमेव स्यात्तु महाप्रलयः । तथापि कालिकसंबन्धेनात्मत्वसत्त्वात् । तत्र च हेत्वभावस्यैव नातिप्रसङ्ग-न्यायसत्त्वं ।

यद्वा साध्यवद्विषयवृत्तितानच्छेदकभर्मानच्छिन्नप्रज्ञाभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताया निवेशे तत्र उद्घरणसुमन्वयसम्भवादित्यभिप्रायः । साध्याभावाधिकरणयावन्निष्ठस्वप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वमिति फलितार्थ इति । यद्यप्युक्तफलितार्थे हेतुभावे सकलसाध्याभाववच्छिन्ननिशेषणाप्रवेद्याभिर्भूतलव्याप्यनिर्वहिलादित्यादौ शीघ्रितिकृता वक्ष्यमाणा व्याप्त्यसत्ताः । तथापि यथाश्रुताभिप्रायेण स्वप्रतियोग्यनधिकरणतावयावत्साध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति द्विचित्परिष्काराभिप्रायेण वा वक्ष्यमाणाभ्यासिः सङ्गमनीया । आत्ममहाकालेति । अत्र महत्पदानुपादाने धूम-

१ आत्मरूपाधिकरण्येऽपि इति का. पाठः. २ यथाश्रुतस्यैव वा मै. पु. अपिकम्. ३ करणत्वं इ. मै. पा. ४ धानीयन. इ. मै. पा. ५ वस्तुतस्त. मै. पा. ६ मै. पु. अ.

हेत्वभाषोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिष्पधिकरू-

फविपयित्वादिसचन्नेन हेत्वभावप्रतियोग्यधिकरणतासत्त्वेऽपि असं-
भवः अन्यामिर्था । इत्थंच प्रतियोगित्वे संनन्धविशेषानन्विष्टप्रत्ये
न विशेषणीये । सचन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगितामयोः साध्याभा-
वहेत्वभाषयोरुक्तगदन्नेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया असंभ-
वानिच्छायोगेनवद्भाषात् । हेत्वभाषोऽपीति । अपिदाच्चेन साध्या-
भावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नैयधिकरण्य निषेधनीयमिति
सूचितम् । तेन निश्चितसत्त्वात् जातेस्त्व्यादौ हेत्वधिकरणगुणादिषु
साध्याभावप्रतियोगितावादेः सत्त्वेऽपि नातिशयानिः । अत्र साध्या-
भाषोऽपीत्युचौ अप्रिमत्त्वदेन हेत्वभाषपरामर्शासंभवः । सत्र हेत्व-

वृत्तमदीय ।

संयमेगंदरुद् अर्थवित्त्वामम् । असंभव इति । भाष्यमिन्न भाष्यादृति-
भर्मपात्रा, सत्तावादितादायनि ष्टकदातीनवैकजागत्रिवच्यपो संशर्तो-
पगमे साध्याभाववन्तामनि तेन सचन्नेन हेत्वभाषप्रतियोग्यधिकरणता-
त्वात्प्राप्ते । तयोः समानेतादुत्तममे तु न तत्राश्रयति । भाष्यतः वाच्छि-
न्नत्वमेव सत्तावानधिकरणवादितादायतिर्गुणम् । अत्र यमिष्टादुत्तमावेऽपि
समवायावच्छिन्नत्ववत्साध्यादिकमादावार्थसत्त्व । एव चद्विनात्पूर्वादिवादी
समवायेन हीनं सयोगेन हेत्वभाषमादापातिष्ठाति । तनु धूमवाग्पट्टेदि-
त्वादी समवायावच्छिन्नहेत्वभावत्वं साध्याभाववन्तामनिद्विष्टाभावात् ।
भाष्यमिन्न द्रव्यवद्विवादी साध्याभाववन्तामनि वाच्छिन्नत्ववत्प्रातिष्ठक
[विष्टाभावावच्छिन्नमादायवार्तिष्ठातिरत्वं साध्याभावेत्तुभापरकर्मवन्तावच्छि-
न्न]त्वं प्रतियोगितावच्छेदकवैविधित्वात् । सत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंयमेन
समवायेनवच्छिन्नवन्तिवेकत्वमेव भाष्यवच्छेदके नि शरत्कहेत्ववत्त्वे सत्ता-
वत्ताव दार्थिक—इत्थंचेति । द्रव्यतयादायिति । गुणव द्रव्यवत्तादृति-

व्यपत्तव ।

सत्त्वेऽपि सत्त्वे तुनी संश्लेषे इति सत्त्वं । सत्तावत्त्वं वाच्छिन्नत्ववत्त्वं
सत्तावत्त्वं इति सत्त्वं । सत्तावत्त्वं तु सत्तावत्त्वं । सत्ता-
वत्त्वं सत्तावत्त्वं सत्तावत्त्वं सत्तावत्त्वं सत्तावत्त्वं सत्तावत्त्वं
सत्तावत्त्वं सत्तावत्त्वं सत्तावत्त्वं सत्तावत्त्वं सत्तावत्त्वं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

रणो बोध्यः । तत्प्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् । तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्त्वाद्दौ नाज्याप्तिः । न वा विशिष्टसत्त्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्त्वादावतिप्रसङ्गः ।

भावपदोपादाने चाक्षराधिक्यमिति तन्नोक्तम् । तत्प्रतियोगित्वं साध्याभावनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् ॥ हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । हेत्वभावनिसुप्रतियोगिवैयधिकरण्य- (शरीरे)स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनस्य प्रयोजनमाह—द्रव्यत्वादाविति । विशिष्टेति । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वार्थः । प्रतियोगितायां (हेत्वभावप्रतियोगितायां) । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनस्य फलमाह—नवेति । अत्रापि द्रव्यत्वादौ साध्ये इत्यनुपपद्यते । विशिष्टसत्त्वादिना गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादिना । तृतीयार्थश्च अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तस्य चाभावेऽन्वयः । प्रतियोगिपदार्थैकदेशप्रतियोगितान्वितमवच्छिन्नत्वं वा तदर्थः । तादृशाभावेति । सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावैत्यर्थः । नच हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनशले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव निवेदयताम् । ततोऽपि तत्प्रयोजननिर्वाहान् । तथाच द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणादिनिष्ठविशिष्टसत्त्वाभावस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतयैवातिव्याप्तिवारणसंभवात्प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमिति वाच्यम् । हेत्वभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशने सकलसाध्याभाववन्निष्ठाया हेतुतावच्छेद-

लक्षणंभट्टीयं ।

मत्वं वा द्रव्यत्वं तेन न साध्ये साकल्याप्रतिदिः । अयच्छिद्येति । अथ प्रकारतया भानात् वहित्वेन नास्तीति न प्रत्ययः । हेत्वा प्रतियोगित्वमानासहिष्णुताह—प्रतियोगीति । सकलेति । सकलतच्छिद्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वं तु बहुव्रीह्यर्थमवगम्यसंभवान्नोक्तम् । सकलेति।यद्यप्येतत्तद्व्यतिरेककारे निर्भूमत्पञ्चाप्यवशिर्षद्विवादित्यादायव्याप्तिदानासद्गतिरिति सकलसाध्याभाववच्छिद्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

कावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणता तन्निरूप-
 काभाव(प्रतियोगित्व)रत्वमर्थः स्यात्तदपेक्षया सकलसाध्याभावव-
 न्निष्ठा या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
 च्छिन्नानधिकरणता तद्वत्स्वरूपासदीयफलितार्थस्य भुत्वात् । नच
 ममापि सकलसाध्याभाववन्निष्ठं यद्वर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं तद्वर्म-
 वत्त्वमित्येवार्थः । स चातिलघुरेवेति वाच्यम् । एतादृशार्थकरणे
 मूलोक्तं प्रतियोगितायां व्याप्तिरं व्याहन्येतेति मूलानुसारेण दीधि-
 तिष्टता गुर्वर्थानुसरणान् । उक्तविशेष्यविशेषणभावेन निवेशे
 व्यर्थविशेषणतानवकाशान् । केचित्तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिक-
 रण्यनिवेशे सकलसाध्याभावरवन्निष्ठविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यधिकर-
 णाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य गुणेऽपि सत्वान्
 याधानवतारदशायां तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः । अस्मन्मते तु तत्र-
 तियोगित्वं चेत्यतो लभ्यस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेद-
 कस्य व्याप्तिर्या तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य गुणेऽपि भ्रम-
 तादित्याहुः ।

यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा, तत्र निर्धूमत्वव्याप्ये,

[अथ चतुर्थलक्षणदूपणम्] । एतद्व्यञ्जनं दूपयित्वा उत्तरलक्षण-
मयतारयति—यत्रैकव्यक्तिकमिति । यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं तत्रा-
व्याप्तिरित्यन्वयः । एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ अव्याप्तिरित्यर्थः । अने-
काशेषत्वरूपसाकल्यस्य साध्येऽस्तत्वादिति भावः । साध्ये साकल्यवि-
शेषणं परित्यज्य कल्पान्तरानुसरणात् तदोपायकाश इत्यत आह—
विपक्षो वेति । विपक्षः साध्याभायवान् । अत्राप्येकव्यक्तिक इत्यस्य
विपरिणतत्वानुपपन्नः । तथाचैतद्दृढभिन्नं पटत्वादित्यादौ साध्याभा-
वन्नत्येतद्दृढादौ साकल्यप्रसिध्याऽव्याप्तिरित्यर्थः । सकल्पैदस्याशेष-
मानपरत्वे दोषान्तरगाह—निर्धूमत्वव्याप्य इति । तत्त्वेन
निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन । तथाच धूमत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यवान् वह्नि-
त्वावच्छिन्नाभावादित्यादावित्यर्थः । निर्धूमत्वावच्छिन्ने साध्ये एक-

शृण्वन्हीयं ।

धिकरणशब्दजन्यबोधे तादृशबोधे च विषयः यद्दर्मावच्छिन्नानधिकरणशब्द-
जन्यबोधे च यद्दर्मशब्देन विशिष्टहेतुतावच्छेदकस्थले तस्योपादेयतया
साध्यात्वादिना न विषय इत्याशयेन विशिष्टाविशिष्टहेतुशब्दस्थले विशेष्यविशेष-
णभावबोधोक्तिरुच्यते ।

[अथ चतुर्थलक्षणदोषः] अनेकाशेषत्वं स्वसमानाधिकरण-
यावद्दर्मसमानाधिकरणानेकसाध्यवृत्तिसाध्यतावच्छेदकत्वं । निर्धूमत्व-
व्याप्यत्वं धूमवदवृत्तिर्त्वं । स्वरूपसंबन्धः साध्यतावच्छेदकः अन्यथा व्यभि-
न्यापरत्वं ।

व्याप्तिरित्ये व्याप्तेर्विशिष्टकार्थरूपतानुपपत्तिरतः । सकलसाध्याभावनिष्ठसावच्छेद-
कावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसिद्धयिताधिकरणत्वानिरूपकाभानीयहेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतिबोधिर्त्वं व्याप्तिरित्येव नक्तव्यं । तथाच हेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नैयधिकरणनिषेधातुबोधिं दुर्वार एवेति प्रतिभाति । तथापि सकलसा-
ध्याभावनिष्ठमेदप्रविबोधितावच्छेदकावच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनि-
शिष्टप्रतिबोधिस्वरूपकृतिर्त्वं तादृशानुपपत्तिरित्यवधेयम् ।

[अथ चतुर्थलक्षणदोषः] अनेकाशेषत्वरूपसाकल्यस्येति ।
अनानेकत्वं व्याप्त्यवृत्तिधर्मवर्वाह्यधिकरणत्वम् । व्याप्त्यवृत्तिर्त्वं चैकल-

१ हन बोधा इति वा. पाठः. तत्रैकत्व इति मे. पाठः. २ शब्दस्य इति वा. पाठः.

मदा. प. ८

तत्त्वेन साध्ये, निर्बद्धित्वादाँ चाध्याप्तिः । तत्र हेत्वभासस्य ब-
ह्वचादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत्त आह—साध्यवदिति ।

व्यक्तिकतया पूर्वदोषाक्रान्तत्वेन तत्राप्यसाध्यकानुसरण । निर्धूम-
त्वव्याप्यस्य हृदादेस्त्वरूपेण साध्यताया सद्धेतुत्वानुपपत्तिरतस्त्वे-
नेत्युक्तम् । हेत्वभावस्येति । अथ बहुरात्मकहेत्वभावस्य प्रत्येकं
सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासभवेऽपि सकलतन्निष्ठबहुवभावादिभेदप्र-
तियोगितामादायैव लक्षणं सगमनीयम् । हेतुतावच्छेदकसवन्त्वेन
प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशादेव व्यभिचारिणि सवन्धान्तरावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकहेत्वभावमादायातिप्रसगान्तवकाशेन हेत्वभावप्रति-
योगिताया हेतुतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नत्वानिवेशान् ।

यत्तु वह्निभेदहेतुकाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः । भेदभेदस्यानवस्थाभ-
येनाधिकरणस्वरूपस्य स्वीकरणीयतया तथा तस्य च प्रत्येकं विश्रान्त-
तया यावद्विपक्षवृत्तित्वसम्भवात्तत्र हेतुभेदमादायापि लक्षणगमनास-
म्भववदिति । तत्र । आकाशाभावाधिकरणकभेदभेदस्कार्काशाद्यभावा-
त्मनाधिकरणस्वरूपतया तस्य च यावद्विपक्षवृत्तित्वेन तमादायैव
लक्षणगमनसम्भवान् । नचैतादृशरीत्या आकाशाभावमादाय भेदहेतु-
कव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिप्रसक्त्या हेत्वभावत्वेन सकलसाध्याभावा-
धिकरणवृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथासति अधिकरणस्वरूपाभावस्य
स्यस्मिन्नेव तदभावत्वेन वृत्तिरिति नातिव्याप्त्यवकाशः । एवचाका-
शवृत्त्यभेदः ।

चारिचापत्ति । व्यभिचारिणि आत्मभिरुद्बन्धादित्यादाँ । भेदहेतु-
केति । गुणवान्धत्वेदादित्यादाँ । स्यस्मिन्नेवेति । यदभेदादिरूपहेतुभेदत्वेन
न्यायतः ।

पक्षादयच्छेदकधर्मावच्छिन्नापर्याप्तिकलहरूपमेकत्वविरुद्धत्वं स्वसमानाधिकरण
भेदप्रतियोगितावच्छेदकततादात्म्यैतदुभयसवन्त्वेन क्रिषिदमैमिच्छिद्यश्च वेद्य-
न्यदेतत् । अद्यपत्वं च सममित्याहुगवदार्थतादृच्छेदकपरमव्यापकीभूतो
योऽनन्तरत्वव्यासचरुतिव्यभिचरो भ्रमस्तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं वोप्यम् । भेद-
हेतुकैति । गुणवान्धत्वेदादित्यादाँविलस्यं । स्यस्मिन्नेवेति । यदभेदह

१ यत्त्वादे इति का पाठ २ स्वहृग्न्य संवरणीयतयति वै दुस्सरे अत्रि
३ न् ३ आकाशापभाववत्त्व इ वै पा

शाभावमादाय नोत्ताव्याप्तिपरिहारसंभव इति वाच्यम् । उक्तस्थले आकाशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्तिवारणसंभवेन तादृशविशिक्षायाः निष्प्रयोजनत्वात् । बहिमद्भेदहेतुरुत्थले च साध्याभावाधिकरणस्य हेतुरूपप्रतियोग्यनधिकरणत्वेनाकाशाभावरूपहेतुभेदस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाव्याप्तिवारणसंभवादिति ।

अत्र केचित् । यत्र बह्वयमान्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यं साध्यं बहुयमान्यत्वविशिष्टबहुयभावो हेतुः । तत्र बहुयभावस्यापि सकलसाध्याभावान्तर्गततया तत्र बहुयभावभेदासत्त्वेन तमादाय लक्षणगमनासंभवात् न च तादृशविशिष्टहेतुरुत्थले हेतु(मन्)भेदस्य सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासंभवेऽपि असण्डस्य विशिष्टात्यन्ताभावस्य तथात्वमादायैव लक्षणं संगमनीयमिति वाच्यम् । प्राचीनमते विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावविशेष्याभावाभ्यामनतिरिक्ततया तादृशविशिष्टाभावस्य बहुयभावत्वग्रहभूयस्वरूपत्वेन सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासंभवात् । अथैवमपि विपर्यितादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य बहुयभावात्यन्ताभावस्वास्पण्डतया सकलधूमवन्निष्ठतया तमादायैव लक्षणं संगमनीयमिति चेत् । वृत्त्यनियामकतया विपर्यितादिसंबन्धानां अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । रावोगादिरूपव्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुयभावा(त्यन्ता)भावस्वास्पण्डतया सकलधूमवन्निष्ठत्वेऽपि तदभावप्रतियोगिता न हेतुतावच्छेदकीभूतबहुय-

कृष्णंभदीय ।

गगनाभाव एव गगनाभावस्य कृत्तित्वमित्यर्थः । यदि हेतुभेदत्वेन गगनाभावस्य केवलान्यत्वेन तदा घटभेदरूपहेतौ गगनाभावरूपहेतौ भेदसत्त्वेन घटभेदो न घटभेद इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । हेतुत्वभावात्त्वेन हेतुतावच्छेदकत्ववच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताकाभावात्त्वेन । दीधिति कारोक्तस्थलेऽप्यस्युद्धारोऽप्यादिपदमात्रस्थलेऽप्याप्तिरिति पदतां मतं रूपपत्ति ।

अत्र केचिदिति । अथैवमपीत्यादि । बहुयभावात्यन्ताभावस्येति । बहुयभावात्यन्ताभावप्रतियोगिताकाभावात्त्वेन । असण्डतया । अतिरिक्ततया न इय विशिष्टाभावः । वैदित्यघटकसंबन्धानव-

भावत्वावच्छिन्ना । तत्र लाघवेनाभायत्पर्येवावच्छेदकत्वादिति न समादायापि लक्षणसगतिः । नच गुरुधर्मावच्छिन्नहेतुकक्षले लक्षणस-
भमनाय पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदके निवेदयम् ।
तथाच बह्वचभावत्वादेरपि तादृशानवच्छेदकत्वमक्षयमेवेति धान्यम् ।
एतद्वक्ष्यस्य परित्याज्यतया निखिलदोषोद्धारानावश्यकत्वेन पारिभा-
षिकमवच्छेदकत्वं न निविष्टमित्यभिप्रायेणैव तदोपदानादिति वदति ॥

कृष्णभटीय ।

च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् । एवमुत्तरत्रापि । एतेनेव शब्दा न क्षीणिकारो-
क्ष्यले परान्ता । तत्र बह्वचभावभेदमादायैव लक्षणसमन्वयोक्ते विपदिता
एतुधावनवैयर्थ्यादित्यपास्तम् । पारिभाषिकमेवेति । यत्रपि प्रतियोगि
तावच्छेदनतिरिक्तवृत्तित्वे न तत्र, द्रव्य सत्त्वादित्यादी सत्तात्पस्य निश्चित
सत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तिव्याप्तये । एतेन हेतुताव-
च्छेदकमसामान्यिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्व परस्त्वम् ।
नापि तदवच्छिन्नभाववदसवद्व्यविशिष्टसामान्यकत्व । प्रकृतेऽभाववरूप-
तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे । विषयनिष्ठाभावाप्रतियोगिताघटकसम्बन्धेन तद-
वच्छिन्नाभावो न निवेद्यवितु शक्य । सयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कस्य केवलान्वयित्वाद्बह्वचभावत्वे तदोत्पत्त्यात् । तथापि स्वविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकताकत्वमेव तदवच्छेदकत्वं बोध्यम् । न चैव
पद्धिमाधुमादित्यादी सयोगवच्छिन्नहेतुभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मत्वादे
समवायावच्छिन्नतादृशाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्बोध्यम् । प्रतियोगित
योरकसदन्ध्यावच्छिन्नत्वञ्च बह्वचभावत्वे तदोत्पत्त्यादिति वाच्यम् । स्ववि-
शिष्टाधिकरणस्य हेतुताघटकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वेन विशेषणत्व
त्वादिति दिष्ट ॥ नन्वेतमपि हेतुभावादे प्रतियोगिधर्मधिकरणत्वस्य हेतुता-
वच्छेदकत्वसम्बन्धेन निवेशान्नोच्यतेऽन्वैवातिवार्णमिति चेत् । यादसप्रतियो-
गिता घटसंविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वच्छिन्ना तद्वर्मा
वच्छिन्नानधिकरणत्वरूपप्रतियोगिधर्मधिकरणत्वनिवेशात् । तत्रैव कर्मभिर
सत्त्वादित्यादावतिष्याति साप्याभाववत्सकलनिष्ठाने सन्ध्वविशेषावच्छिन्न
त्वस्य निवेद्यत्वात्प्रतियोगिताया पारिभाषिक हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्व
परित्यज्य, यदर्थे हेतुव्यावृत्तावच्छेदकत्व वा निवेदयम् । तेन कर्मसम्बन्ध
न्यापरम् ।

पहेतुभेदत्वेन गगनाभाव एव गगनभावात्स पृथिमत्तमित्यर्थ । यद्वि-
यन्नेदभेदत्वेन गगनाभावस्य केवलावधिः तदा घटसदो न गन्भेद

तदसत् । तथासत्यपि नकलसाध्याभाववन्निष्ठकालिकसवन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकवह्वयभावा(द्य)भारमादाय लक्षणसमन्वयसम-
वान् । नच अन्यगारस्य कालोपाधितानये साध्याभाववति (पर्वतादौ)
कालिकसवन्धेन बह्वयभावा(दि)सत्त्वान्तर तत्सवन्धेन तस्याभावो
न वर्तत एवेति वाच्यम् । कालिकसवन्धेन नच बह्वयभारस-
त्त्वेऽपि प्रतियोग्यनधिकरणीभूतबह्विर्भेदशावच्छेदेन तत्र तत्सवन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्यापि सत्वान् । (एतं विशिष्टाभावस्य
विशेष्याभावविशेषगमाभावाभ्यां अनतिरिक्तत्वे द्रव्य विशिष्टसत्त्वा-
दित्यादावेवाक्याप्तिसमवे तदुपेक्षया निर्वाजत्वाच्च) । एतेनै विशेषे-

दृष्णमद्वीय ।

विशिष्टवत्ताभावमादाय न दोषः । तथा सत्यपीति । त्रिषाप्रत्यययोरैव
कालोपाधितापक्षे । सत्त्वादिति । नैच कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकवह्वयभावाभेदविशिष्टवह्वयभावाभावाखण्डयेऽपि साधनेन बह्वयभाव-
त्वमेव तन्मनियोगितावच्छेदक स्यादिति वाच्यम् । तन्मनियोगितामिहकाल-
भावविरोधितावच्छेदकत्वस्य तादृशाभावाधिकरणनिरूपितप्रतियोगिताघट-
कसंयन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नाधेयतानवच्छेदकत्वस्वरूपस्य प्रतियोगितासमनैव
त्वघटकतया, विशिष्टसत्तात्वयत् विशिष्टवह्वयभावावस्य प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वात् । [तत्र सत्तायस्य तादृशाधेयतावच्छेदकतया तदुपेक्षया न गुरव्यं
विशिष्टतायस्य । इह तु बह्वयभावावस्यापि तादृशनिरवच्छिन्नाधेयता-
नवच्छेदकतया विशिष्टवह्वयभावत्वस्य ततो गुरवान्पायादिति । नैवम् ।
तत्प्रतियोगिताश्रयवृत्तिषु विशिष्टतावच्छेदकावच्छिन्नाया अनवच्छेदकत्वस्य
वाच्यत्वात् । स्वं गुरवर्भं बह्वयभावाभेदविशिष्टवह्वयभावाव तच्च बह्वयभा-
वावच्छेदेन बह्वयभावावच्छेदेन चाधेयतानवच्छेदम् । बह्वयभावस्य
महाकालेऽपि तद्विशिष्टसत्तावच्छेदकत्वात् । केवलवह्वयभावत्व तु बह्वय-
भाववच्छेदेन तथाविधमहाकालवृत्तित्वावच्छेदकमेवेति विशेषात् ।] ननु तत्र
बह्वयभावाभेदासत्त्वेनेति पूर्वग्रन्थे बह्वयभावभेदविशिष्टवह्वयभावाभेदासत्त्वे-
नेति व्याख्यानं न युज्यते । गुरवतया तादृशबह्वयभावत्वस्य भेदप्रतियोगि-
त्वावत्त ।

इति प्रयोगपतिरिति ध्येयम् । कालिकरसंयन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताक-
वह्वयभावाभावादेति । अत्र बह्वयभावपद बह्वयभावाभावविशिष्टवह्वयभा-

१ बह्वयभावत्वा इति वा. पाठ २ तदुपेक्षयाभावाभावाभेदतुल्यत्वात्तुभा-
वने इति वा पा ३ एतेनेति समवायित्वान्ताम् वा. तुल्यत्वेन दृश्यते ४ लक्षणप-
दित्यादे इति मै पाठ ५ भवेत्प्रति. मै. वा. । ६ एतदन्वयान वा प्र ना.

पगतविशेषेण सवन्धेन वृत्तिपदितसामानाधिकरण्यसवन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकृद्भूमाभावाव्याप्यधाम् तादृशसामानाधिकरण्यसवन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकवह्वरभावादित्येतत्परम् । तत्र भूमसामानाधिकर-
ण्यरूपस्य सकलसाध्याभावस्याधिकरण हेतुरपि । तस्य भूमाधिकारणे
सन्वात् । तत्र च हेतुभेदमादावापि न लक्षणसमन्वयसम्भवः । अत्य-

कृष्णमद्वीय ।

तानवच्छेदकत्वात् । द्रव्य सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्ताभावस्य विशेष्यविशेष-
णभावरूपतामते सकलसाध्याभाववच्छिन्नत्वाभावेनातिव्याप्तिविरहाद्हेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नत्व प्रतियोगिताविशेषण नोपादेयम् । एतदभिप्रायेणैव बह्वय-
भानाभेदतद्भावो कीर्तनमस्ति चेत् । तत्प्रतियोगिता न हेतुतावच्छेद-
कीभूतबह्वयभावत्वावच्छिन्नेति ग्रन्थविरोधात् । तस्माद्द्विहिमाद्द्रव्यादित्यादौ
साध्याभावरत्सकलनिष्ठभूमाभावादावातिव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकप-
र्मावच्छिन्नत्वमावश्यं चान्यम् । बह्वयभावाभेदासत्त्वेनेति ग्रन्थश्च गुरुधर्मस्य
प्रतियोगितानवच्छेदकमते बह्वयभावान्यत्वविशिष्टबह्वयभावाभेदप्रसिद्धो-
क्तं । एवं च कालिकसन्ध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्वयभावाभेदविशिष्ट
ह्वयभावाभावस्थले गुतोरपि तादृशाभावरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं निष्प-
रूहम् । ननु कालिकसन्ध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्वयभावान्यत्वविशिष्ट
बह्वयभावाभावकालिकसन्ध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्वयभावाभावयो स
गन्धित-धेनैवया केवलबह्वयभावरूपस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्व । ननु
विशिष्टबह्वयभाववस्येति प्रतियोगिताया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावेना-
व्याप्तिलक्ष्यस्येति चेत् । तत्र तेन सन्धेन हेत्वभावस्य बह्वयभावोऽप्यव-
च्छेदक । तेन सवन्धेन बह्वयभावाभावरूपं तु तेन सवन्धेन बह्वयभेदस्य
प्येति अवच्छेदकभेदेनैव तयोर्भेदात् । अन्यथा कृपिमयोगाभावरूपिणीलिका-
सन्धोभावावधोरप्यैक्यापत्तेरिति । एवं विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावविशेष-
णमावाभ्यामनतिरिक्तं च द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्यादावप्याप्तिसम्भवात्तदुपे-
क्षाया निर्वाहत्वादिति । गैरपि सत्ताया विशिष्टसत्ताभेदासत्त्वेन तमादाय
लक्षणसमन्वेषो नास्ति । सकल न्तर्गते साध्याभावधनि निये सहजत जन्येच
प्रतियोग्यनधिकरणावच्छेदेन कालिकसन्ध्यावच्छिन्नहेत्वभावसत्त्वेन अज्या
ह्युदाहरणमदात् । तथापि महारायैलिखितवाक्या बोध्या । एतद्दीधितिग्रन्था
रूपपत्रिपि तादृशासाध्यादेरलाभ इति तत्राग । हेतो साध्याभाववत्ता-
सपत्तये विशेषगताविशेषेणेति । रूपस्येति । तासवन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकामादाभाव तासवन्धत्वं इत्याशयेनेदम् । तस्य सामानाधिकरण्यसव-

१ तस्माद् इ मे पु अथिवम् २ एतन्निव्यादि देवतापत्तयि पर्यंत मे पु पृष्ठत
म्ब वनन इ नव इ मे वा ४ पृष्ठम् २ मे पु अ ५ इति पाठ्य मे पाठ

न्ताभावमादाय तदसंभवो दर्शितरीत्यावसेयः । इत्थंच विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावविशेषणाभावाभ्यामनतिरिक्तत्वेऽपि न दोषासंगतिरिति परास्ताम् । तत्रापि कालिकसवन्धावच्छिन्नाभावमादाय दोषवारणसंभवात् । तस्मात्प्रतियोगितावच्छेदकसवन्धेनैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निविष्टम् । प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नत्वेनैव निविष्टेत्यभिप्रायेणैव तद्व्योपदानं । हेतुतावच्छेदकसवन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योपादाने तु अभिन्नलक्षणापेक्षया गौरवमेवेति लक्षणान्तरावतारं धीजं बोध्यं । एतेन सत्त्वलक्षणस्य व्यापकत्वार्थकतया साक्षात्ताभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेव निच्छेदकत्वार्थः । धूमवान्वहेरित्यादी प्रमेयत्वादिना बद्धवभावस्य साध्याभावव्यापकत्वे (पि) न क्षतिः । यद्वापान्च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्व साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपत्वस्यैव लक्षणत्वात् । एवंच हेतुभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं

कृष्णभट्टीय ।

न्धेन बद्धवभावरूपहेतो । दर्शितेति । हेतुभावस्य सामानाधिकरण्येन यद्विरूपस्य तत्सामानाधिकरण्यरूपत्वेन नागत्वात् । कालिकेति । एवं पर्यंतवृत्तिरूपध्वसादी कालिकसन्धेन हेतो स वेऽपि तदनधिकरणघटाख्यताभावावच्छेदेन तदसंभवोऽपि बोध्यं । ननु साकल्य समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकनिष्ठव्याप्तिरूपकत्वं समभिव्याहृतपदार्थान्वयिसकलशब्दोत्तरवृत्तिश्चन्द्रोपगन्धानात् । साध्याभावाधिकरणावृत्तित्व[स्य] भावकर्त्तृत्वमित्येतिताभं । तत्रच बद्धवभावस्य कालिकसंघनेन वा वृत्तिवनिवेशे सत्तावान् जातेरित्यादी तदप्रसिद्धि । इत्यभिन्न विशिष्टसत्त्वादिरादी हेत्वभावाभावे सत्तादी तादृशव्यवृत्ति व [एवं स्वाभाव्याधिकरणावृत्तिसाध्याभावत्वोक्तौ च सत्ताभावयान् जात्यभावादित्यादी च हेत्वभावाभावे सत्तावाधिकरणे साध्यवत्ताप्रतिविरोधितानियामकसमावायेन वृत्तिसिद्ध्यादिकम्] चेत्यत आह—व्यापकतेति । एवंचेति । ननु सत्तावान् जातिमद्वृत्तिरवन्वापरस ।

नपरं तेन प्रतियोगिताया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषणस्येऽपि न क्षति । तादृशवैयधिकरण्यव्यवधानात्प्रतियोगिताया रङ्गभारतस्यैवावच्छेदकत्वमद्वृत्तं न स्यात् । तथा सति तादृशविशिष्टाभावस्य बद्धवभावहृदयवच्छेदेन कालवृत्तितानुपपत्तेः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण्यदेशस्यैव कालवृत्तित्वावच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । सत्त्वलक्षणस्य व्यापकत्वार्थकतयेति ।

न निवेद्यते । व्यापकतालक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेजेनाप्या-
व्यवृत्तिहेतुव्यभिचारिणि हेत्वभावस्य साध्याभाववन्निष्ठहेतुव्यवृत्त्यामा-
व्यप्रतियोगितया व्यापकताभावेनातिप्रसङ्गविरहात् । व्यापकताक्षरीरे
च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववन्निष्ठत्वमभावे निवेद्यम् ।
तेन पदधमभाव(आदि)वति पालिवसम्बन्धेन धूमोदिरूपाभावस्य वृ-
त्तावपि धूमाभावादेर्न साध्याभावव्यापकताश्रुतिः । सत्तावान् जाते-
रित्सादा साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽ-
व्याप्तिस्तु लक्षणपथक एव दोषः ।

वृष्णभट्टीयः ।

विशिष्टाभावादित्यादी हेत्वभावस्य च वाच्यसम्बन्धवारच्छिन्नभावमस्य
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य साध्याभाववति हेतु-
तावच्छेदकीभूतद्वैशिकविशेषणतामवन्धेन सावाद्यासिद्धौ व्यापकतायां
प्रतियोगिवैयधिकरणस्य निवेद्यमिति ह्यभावे सदावश्यकमिति चेत् । तत्र
वेन हेतुमत्ताग्रहविशेषितानियामकसम्बन्धवारच्छिन्नप्रतियोगिताविवक्षणात् ।
अन्यथा हेतुमत्ताग्रहविशेषितानियामकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणस्या
वरयकतया गौरवात् । दोष इति । एतेन तद्वेषणानुद्भावनीयत्वमुक्तं ।
केवलान्यविन्यभावादिति श्रुतेः, परलान्धवियत्वे हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन वाच्यमित्यदायाधिकरणव्यवहारप्रतियोगिसम्बन्धमभिप्रेतमतो न
न्यूनतेति भावः ।

अत्र कश्चित् । साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्व हेतुतावच्छेदकस्य
न्यावच्छिन्नाधेयतावद्भावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवन्धेन साध्याभावा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरथात् । उक्तस्यै च सामान्यादौ तादृशवृत्तरप्रसि-
द्धावपि द्वयवादा प्रसिद्धेन निरवयवसम्बन्धेन व्यधिकरणेन सत्ताभावारच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावरथ जात्यभाव वे सत्ताभावाव्याप्तिरित्याहुः । तत्र तादृशप-
रम्पराया प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे भावाभावात् । परेतु यत्रावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावश्च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरद्वृत्तिसाध्याभा-
वाधिकरणताश्च तद्व्यवयवव्याप्तिरिति निष्कर्षः । उक्तस्यै च साध्याभावा
धिकरणताया साध्यभाववारच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तवृत्तेनाव्याप्तिरि-
त्याहुः । अनुच्छेदः यत्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावाधिकरणवृत्तिवामात्रीयप्रतियोगिताया तादृशवृत्तिस्य हेत्वधिकर-
णवृत्तिव्यवयवताया गौरवेणानवच्छेदकतया तथा निर्णयतासम्भवात् । न च
निरवयववृत्तिस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वमपि स्वरूपकतावच्छेदकवोप

कृष्णभट्टीय ।

लक्षितधर्मावच्छिन्नप्रतिकरणवृत्तिवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाभावात्साध्या-
 भावाधिकरणताकथं साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वम् । अथवा स्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकाभावानधिकरणनिरूपिता या वृत्तिता तत्तद्व्यनित्वावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकामावच्छेदकत्वसाध्याभावाधिकरणताकथं तत् । तेन प्रतियोगिता-
 वच्छेदककौटोऽपलक्षणविषया भवानुपगमेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एत-
 द्दर्शकं स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकृतपर्यवसायितया किं न रोचयेदित्यनु-
 योगस्य निस्परिहरत्वात् । यत् साध्याभावसामानाधिकरण्य हेतुतावच्छेद-
 कस्वरूपान्वतरसंबन्धेन वाच्यम् । तेन सत्तावान् जातेरित्यादी न दोष इति ।
 तदसत् । अन्यतरत्वेन ससर्गतानुपगमात् । उपगमेऽपि वा पर्वतो वह्नि-
 मान्पर्वतानुयोगिक विशिष्टकालिकसंबन्धेन पर्वत वाभावादित्यादी हेतुता-
 वच्छेदकस्वरूपान्वयान्वतरान्तरात्मकरूपसंबन्धेन पर्वतः साध्याभावस्य
 साध्याभाववद्गदगिद्वृत्तिसाध्यापकत्वानुपपत्तेः । विशेषरूपेण ससर्गतानुप-
 गमेऽपि महाकालान्यत्वविशिष्टनित्यत्वाभावात्कालिकसंबन्धनाकाशाभावा-
 दित्यादी हेत्वभावाभावस्याकाशाभावा मन साध्याभावप्रति नित्ये स्वरूप-
 सवन्धेन सरवादव्याप्तेः । साध्याभाववद्वृत्तितान्वच्छेदकप्रतियोगिताभिवेशे न
 कोऽपि दोष इति घोष्यम् । यत् प्रतियोगित्वैयधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावव-
 द्वाकिंचिद्वृत्तितान्वच्छेदकान्वयमेव साध्याभावव्याप्यतावच्छेदकत्व धूम-
 श्वाभ्यङ्गेरित्याद्यावन्नित्यविवारणाय यकिंचिदिति । करिष्ययोगादिसाध्यकरात्
 हाय प्रतियोगित्वैयधिकरण्यम् । वृत्तित्वं च स्वरूपसवन्धेनैव तत्तत्तत् ।
 सत्ताभावान् जात्यभावादित्यादी जातीनां स्वरूपसवन्धेनासत्त्वेन हेत्वभावस्य
 तादृशवृत्तितान्वच्छेदकत्वेनाव्याप्तेः । यत् वह्निमान् गंगालादित्यादी व्यभिचा-
 रे शैवालाभात्सर्वत्र प्रतियोगित्वैयधिकरण्यविशिष्टवद्द्वयभावाधिकरण्यविक्रि-
 यक्षयात्मकभूतलवृत्तितान्वच्छेदकतया तादृशवृत्तितान्वच्छेदकगमनत्वान्य-
 त्वादित्यविरिति । तदशुद्धमेव । तथापिधनोपाहाधिकरणवृत्तितान्वच्छेद-
 कत्वसत्त्वात् । महाकालान्यत्वविशिष्टमित्यत्रे साध्ये कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
 पटाभावात्तु व्यभिचारिति न दोषलेखोऽपीति । ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वा-
 दित्यङ्गे तु साध्याभाववद्वृत्तिवादि न सम्बन्धसामान्येन, प्रतियोगित्वानुमान एव
 गतत्वात् । नापि यकिंचित्सवन्धेन, निर्धूममभयेन वाभावमादापार्तिव्याप्तेः ।
 नापि स्वरूपहेतुतावच्छेदकान्वतरसंबन्धेन, अन्यतरत्वेन ससर्गतानुपगमात् ।
 तदुपगमेऽप्यतमभित्त पटाभावादित्यादी कालिकसंबन्धेन हेतौ साध्याभाव-
 इति स्वरूपसवन्धेन हेतो सरवादव्याप्तेः । यत् तादृशवृत्तिसाध्याभाव एव
 हेतुतावच्छेदकवच्छिन्नप्रतिकरणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृ-
 त्तिप्रतियोगिताकथं विशेष्यम् । ननु वृत्तिवैऽपि

शृण्वभट्टीय ।

स्वरूपसद्वन्धनिवेश इति न कोऽपि दोष इति । तद्विरोपरूपेण ससर्गतां
 नौकर्मभिर्भट्टाचार्यद्वैतचनमेव । तस्माद्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यहेतुप्रतियोगि
 कसद्वन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नश्च तादृशहेतुप्रतियोगिकसद्वन्धावच्छिन्नश्च वा
 मृत्तित्वे विक्षेपणम् । तथाच सत्तावान् जातेरित्यादौ तथाविधस्वरूपसम्बन्धा
 वच्छिन्नवृत्तित्वसत्त्वाद्याव्याप्ति । अथात्रामभिन्न प्रमेयादित्यादौ कालिकस
 धन्वेन हेतुताया हेतुतावच्छेदको य कालिकसधन्व तद्वन्धप्रमेयप्रतियोगि
 कसधन्वो यस्तद्विन्न कालिकसधन्व एवेति तद्वच्छिन्नताध्याभावव्यधिकर-
 णीभूतामवृत्तिपाप्रसिद्ध्याव्याप्ति । एष सत्तापान्द्रप्रमेयादित्यादौ समवायेन
 विषयितया च हेतावधि समवायादरेण तादृशसद्वन्धजादेतुप्रतियोगिकत्व
 षट्कहेतौ हेतुतावच्छेदकसधन्वेन सधन्विषय निरपेक्ष । इह हेतुत्वव्याहयनु
 द्धारत् । अथ साध्याभाववदवृत्तिवादेर्यद्दुर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्व तद
 र्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व हेतुप्रतियोगिकत्वस्यार्थ । दृष्टित्वस्थले चामवृत्ति
 त्वसत्तावादिरेव समाधिषो धर्म धूमवान्द्वेरेरित्यादौ चा द्वेषधन्वप्रभववह्नि
 रवादेस्तादृशधर्मत्वेऽपि न क्षणिरिति चेन्न । आत्मवृत्तिवावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकान्य यस्य कथञ्चि स्वरूपसधन्वे स वेत्तव्याहयनुद्धारविति चेत् । यथा
 समवायसद्वन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावाभावत्वव सत्तायामेवोपेयते । एव का
 लिकसधन्वावच्छिन्नप्रमेयाभावाभावत्व [कालमात्रवृत्तिधर्मविषयितासध
 न्वावच्छिन्नप्रमेयाभावाभावत्वच] विषयितायामेव । तथाच हेतुप्रतियोगि
 कत्व हेतुवभावाभावत्व तावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवेति न कोऽपि दोष ।
 एवमात्रमभिन्न समवायतद्विशोभयसधन्वेन कालवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयादि
 त्यादौ हेतुतावच्छेदकसधन्वान्यसद्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपान्ना । नचैवमुक्तस्थले
 व्याप्तितादृशधन्मेव । धूमवान्द्वेरेरित्यादावनिष्पत्तिवारणार्थं हेतुतावच्छेद
 कावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य साध्याभाववदवृत्तित्वे भावद्वयकतया तथाविध
 समवायसद्वन्धावच्छिन्नवृत्तिधामावस्य तादृशानुयोगिताकत्वाभावादिनि
 वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य तद्वच्छिन्नव्यापकत्वात्
 च्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वरूपत्वात् । अथवा हेतुतावच्छिन्नव्यवस्थान्या
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वात्सन्वाभारप्रतियोगिताव्यव
 स्थान्यतरत्वमीदृशस्थले व्याप्तिमूलकम्यवेति । यद्यपि साकल्यलक्षणोऽपि हेतु
 तावच्छेदकसधन्वान्यहेतुप्रतियोगिकसद्वन्धानवच्छिन्न साध्याभाववदवृत्तिव
 निवेशयितुं शक्यम् । [नचैव बह्निमांसयोगेन रूपादित्यादाविति व्याप्ति हे
 तुतावच्छेदकसधन्वेन तद्विशेषितसाध्याभावात् । एवच हेतुवभावादीं प्रति-
 योगिर्बन्धधिकरणनिवेशोऽपि सत्तापान्द्रव्यादित्यादौ न दोष इत्यालोच्य तत्र
 तादृशसद्वन्धनिवेशो आद्यत्वात् हेतुभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्य परित्यज्य

अस्तुवा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रति यादृश-
संबन्धेन हेतुभाववत्ताग्रहप्रतिबन्धकः तादृशसम्बन्धेन स्वावच्छि-
न्नाधिकरणमित्यस्याभावाधिकरणकं यद्यत्सं तद्विन्नतमेव सा-
दृश्यभेदीयं ।

निराकृत्य व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं स्वावच्छिन्नानधिकर-
णत्वरूपं साध्याभाववति निषेधे तद्व्यवभावप्रतियोगित्वं वैयर्थ्यापरित्यज्य
निष्कर्षमाह—अस्तु येति] तथापि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिषे-
धानुरोधेनाह—अस्तु येति । व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं
च स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वमेव साध्याभाववति तद्व्यवभावप्रतियोगित्वं
वैयर्थ्यापरित्यज्यायं निष्कर्षं कृतं । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुमत्ता-
ग्रहविरोधितासंबन्धेन साध्याभावव्यापकतादाश्वच्छेदकत्व यद्दमावच्छिन्नाना-
धिकरणतत्त्वं तद्वर्त्मपरवमित्युक्ती यद्यपि दोषाभावाप्यपि अस्तुयेत्यादिना
गुर्व्याप्तिसरणं परप्रतिपत्तवर्धसेयेति बोध्यम् । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनैवसातु-
पादाने तत्संबन्धमित्तं कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्वयत्वाभावादि-
त्यादी कालिकसंबन्धेन व्यभिचारिण्यनिव्याप्ति कालिकसंबन्धस्य स्वरूपसं-
बन्धेन हेतुमत्ताग्रहविरोधितानियामकतया न कालिकसंबन्धेन स्वावच्छिन्ना-
नधिकरणत्वस्य व्यभिचारित्वरूपाधिकरणीभूततत्संबन्धासमानकालीनपदा-
र्थमादायैवोपपादनीयत्वात् ।

अथवा अयमात्मा कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाज्ञाभावाभा-
वादित्यादी स्वरूपसंबन्धेन व्यभिचारिणि स्वरूपसंबन्धस्यापि यत्किंचित्संब-
न्धेन हेतुमत्ताग्रहविरोधितानियामकतया तेन स्वरूपसंबन्धेन स्वावच्छिन्ना-
नधिकरणत्वं गगनाभावमादाय न संबन्धीति गगनाभावापत्त्यादिक स्व-
देनोपादाय तदवच्छिन्नानधिकरणं साध्याभावाधिकरणं यद्विन्नित्तद्विन्नत्वस्य
हेत्वभावे सत्त्वादित्यव्याहिरतो हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनेत्युक्तम् । नथवा हेतु-
मत्ताग्रहविरोधित्वं तादृशग्रहलिष्टप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकाय चेतदा-
त्मकवरूपसाध्यरोक्त व्यभिचारिणि आत्मा हेतुमान्पर्यंतश्च घटयामिति तस्यैवा-
त्मनरूपं हेतुमत्ताग्रहमादाय पर्वतो घटाभावयामिति प्रतिबन्धकीभूतग्रह-
विरोधीभूतस्वरूपसंबन्धेन गगनाभावसावच्छिन्नानधिकरणकान्त्वस्य हेत्व-
भावे सत्त्वादित्यव्याप्तिः । हेतुमत्ताग्रहसावच्छिन्नत्वनिषेधेऽप्यवच्छेदकत्वप-
र्याप्तितिवेदोऽसंभवः । तद्विषेदो यत्किंचित्संबन्धेन हेतुमत्ताग्रहमादायौक्त-
दोषत्वसावच्छिन्नत्वं व्यापकत्वरूपं वाच्यम् । एवञ्च निमित्तसंबन्धेन हेतु-
मत्ताग्रहव्यापिका न यापि प्रतिबन्धतेति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनेत्युक्तम् ।
तच्च तद्विषेदोऽपि विभिन्नवर्मितावच्छेदकहेतुमत्ताग्रहमादाय व्यापकत्वमह-
एवेति वाच्यम् । तेन संबन्धेन यत्किंचिदमावच्छिन्नधर्मिकहेतुमत्ताग्रहव्या-
पकत्वस्य निषेधनीयत्वान्तात्पर्यमयान्यतरवृत्तिधर्मोवात् नालिकसंबन्धावच्छि-
न्नात्मसाध्यात्मसाध्यात्मसाध्यावच्छिन्नात्मसाध्याभावोभयसादित्यादी वि-

ध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वम् । इत्थञ्च सत्तावान् जातेरित्यादी
वैतादृश एव जातित्वाभावत्वादिकमेव तद्विज्ञ च जात्यभावत्वा
दिकमिति लक्षणसमन्वय । इत्थञ्च एतद्बुद्धत्ववान् कपि-
सयोगादित्यादौ कपिसयोगाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वाप्रसिद्धा
कपिसयोगाभावत्व वैतादृश एव इति कपिसयोगाभावत्वस्य साध्या
भावव्यापकतावच्छेदकत्वादितिव्याप्तिवारणाय हेतुभावे प्रतियोगि-
वैयधिकरण्य विशेषण द्वयमेव । न द्वयमेव वा अधिकरणत्वाभा-
वव्यापकतावच्छेदकत्वम् ।

पक्षस्थानमवो हेतुनयाप्रहविरोधितानियामकी शूतकालिकसम्बन्धन हेतुभावा
नधिकरणतया व्याप्ति स्यादपी हेतुतावच्छेदकत्वमैवैतद्वय निवर्त्य । घटवा धू
माभाववानपच घटवान्नात कालिकसम्बन्धनावच्छेदकत्वमदर्शनस्य प्रतिबन्ध
कतया तादृशकालिकसम्बन्धमादायाव्याप्तिरतो हेतुभावनिवेश । नचेवमपि
धूमाभाववान् धूमाभाववानपच धूमाभाववान्नात कालिकसम्बन्धनावच्छे
दकत्वमदर्शनस्य सातवन्धकत्वात्तद्विषयकालिकसम्बन्धमादायाव्याप्तिर्दुर्वारिण
वाच्यम् । तापदेन वैतिल्यादी उन्नतवन्धकतया क्तवान् अभावहेतुकस्य
भित्तिरप्यतिल्यादिविशेषणतासदन्वापेक्षा । द्वयमेवेति । तथाच स्वप्रतियो
ग्यनधिकरण्य यद्यत्सावच्छिन्नानधिकरण्य तद्विज्ञ यत्साध्यभावाधिकरण्य परिके
त्तक यत्स तद्विज्ञ यमित्यथ । न-वमेतद्बुद्धत्ववा-कपिसयोगाभावादित्यादी
सयोगाभावभावत्व स्वपदेन दुर्धर । स्वप्रतियोगिन सयोगाभावत्वसातवन्धक
णाप्रसिद्धे । स्वपदेनाभावान्तरमादायाव्याप्तिरित्यत आह—न द्वयमिति ।

व्यापकत्वम् ।

सकलशब्दस्य व्यापकत्वपरत्वत्वात्स परत्वं तच्छब्दव्योधाननकस्यापि मानस
वाचमादाय निवर्त्येति वाच्यम् । यत्तु व्यापकत्व सकलशब्दस्य शक्य लक्ष्य
वेति यथाश्रुतमेव सम्यगिति तदसदिव प्रतिभाति । तथाहि सकलशब्दा ह्यपन्त
तन्तपदनिष्ठ श्रुतिर्वाक्यमित्यादी पदे व्यापकत्वप्रतीत्यापत् । इतरथा सकलशब्दे
पदाथेति वगवारायविवरणानुपपत् । एतेन सकलशब्दाव्यापकत्व उत्तरप
दापतावच्छेदकत्वस्य निवर्तित्येना-यथो व्यापकत्वस्य तु ह्यपुत्रिवीक्ष्यो
रन्व इति निरस्तम् । पदापतावच्छेदकत्वस्य घटविशेषणतयोपस्थितत्वा
त्तस्य व्यापकत्वा वनेवकविशेषणतयव्याप्तिरप्युपपत्तिरित्येवात् । व्यापकत्वस्य
रूपमिति वै रूपवत् इति तद्विज्ञानमनुपपत्तय । सविशेषणाना श्रुतिर्न इतस्य
च निःशेषणाना नलोभिपुलावचनातिरिक्त् । द्वयमेवेति । तथाच तद्विधि
द्वयमेवैवैव व्यापकतावच्छेदकत्व विवर्णीय । निवृत्त्ये तादृशसयोगा
भावत्वस्य स्वपदेनोपादानसम्भवान्नातिव्याप्ति । न-वमेतद्बुद्धत्ववा-कपिसयोगा
भावादित्यादिव्याप्ति । तन् स्वप्रतियोगिनविवरणतासदन्वापेक्षाद्वेहेलभावस्य
प्रतिष्ठा वारणहलभावत्वस्य स्वपदेनोपादानसम्भवात् अह—न द्वयमेव

यस्यैवाधिकरणमित्यत्रस्थाने निवेशनीयत्वात् । अपिसयोगाभावादे-
रिव तदधिकरणताया अप्यव्याप्यवृत्तितया तद्भावस्य साध्याभा-
ववति सत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् । अधिकरणत्वाभावादिश्याभाव-
प्रतियोगिकतयाऽतिरिक्त एवेति विशेषणताविशेषेणैव तद्वत्त्वं सा-
ध्याभाववति विरुद्धणीयमिति । एवञ्च निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नि-
त्वावित्यादौ हेत्वभावस्य बहयादेः प्रत्येक यावद्विपक्षवृत्तित्वेऽपि
हेत्वभावत्वेन तेषा साध्याभावव्यापकत्वान्नाप्याप्तिरिति पूर्वपक्षो-
ऽप्यकिञ्चित्तरः । यत्र यावता साध्याभाववता सभवस्तत्रापि प्राति-
स्विकरूपेण तत्तदधिकरणवृत्तित्वमेव हेत्वभावविशेषणतया लक्षणघ-
टक । ननु साध्याभावव्यापकत्वमित्यभिप्रायेणैतदोपदानात् । प्रका-
रान्तरानुसरणेन परिष्कारे सबललक्षणानामेव परिष्कारसम्भवाद्बलं
पहवितेन । इति चतुर्थलक्षणदोषः ॥

रूपमभेदीय ।

[यदिच, प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्ट, यद्गमावच्छिन्नाभावत्वमेव, स्वाव-
च्छिन्नाधिकरणभिन्नसाध्याभावाधिकरणकान्यत्वानुयोगितया निवेशयते ।
तदा घृतद्वृक्षत्ववान्कपिसयोगान्नादित्यादावनिव्याप्त्यभावेपि साध्याभावेन
न देयमिति प्रस्थावतारो बोध्यः] ननु तद्यत्तद्द्वृक्षत्ववान्कपिसयोगादित्यादौ
हेत्वभावत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रतिषेध्याऽतिष्याप्तिरित्यत आह—अधिक-
रणत्वाभावस्यैवेति । ननु हेत्वभावाधिकरणत्वाभावाद् हेतुरूपस्य लाघवा-
त्तथाच दक्षिमाग्भूमादित्यादौ बह्वयभाववत् कालिकसम्बन्धेन तद्भेत्वाद्ब्या-
प्तिरतो हेतुत्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाभाववत्त्व निवेशयम् ।
तथाच साध्याभाववति सामान्यादौ तेन संबन्धेन तद्भेत्वात्प्रतिषेध्या तत्तावान्
जातेरित्यादावव्याप्तिरत आह—अधिकरणत्वाभावादिश्येति । यत्रेति ।
साध्याभाववति घृतमकालकृतित्वावच्छिन्नवृत्तिहेत्वभावेत्यर्थः । एकविपक्षके
न साकस्य न वैयमेवेत्याशयः । ननु साध्याभाववत्ताया निरवच्छिन्नत्व न
दातु शक्यते । सयोगिभिन्न गुणत्वादित्यादावव्याप्तिः । अतएव साध्याभावे
निरवच्छिन्नवृत्तिकल्पमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्व वा कपिसयोगसाध्यकाव्याप्येऽथ ।
आते इधवित्तद्विशिष्टसाध्याभाववत्तान्निषेधेनादोषेऽपि द्वितीये तथाविधसा-
ध्याभावाप्रसिद्धेरत साध्याभावे प्रतियोगिवैयपिन्वप्यविशेषणयुज्यते । हेत्व-
भावे तु गुरतरप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषण हेयमेव, किंतु लाघवात् साध्या-
भाववति साकस्ये निरवच्छिन्नवृत्तित्वमेव दीयताम् । नचैवमात्रमिन्न कालि

१ विशयपमिति मे पाठ २०५ मे ३ अ.

गदा. प. ९

अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वानच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च्यु-

[अथ पञ्चमलक्षणम् ।] साध्यवत्त्वमितिभेदादाया(ति)व्याप्तिं परिहरति—अत्रेति । साध्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तन्नि-
हयः । तेन बद्धिमान्धूमादित्यादीं तत्तद्वद्विमन्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कभेदादाय न दोषः तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्रवि-
ष्टव्यमदीयं ।

कसंभवावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वादित्यादीं कश्चिद्भेदवन्वावच्छिन्नदेव-
भावमादायानिव्याप्तिर्दुर्वारयेति वाच्यम् । पूर्वमते प्रतियोगितायां हेतुता-
वच्छेदकसंभवावच्छिन्नत्वात्तत्रेति एतन्मते तद्विधेदासावश्यकत्वादिति शेषः ।
एतन्मते द्रव्यमित्यत्र संयोगिभेदादित्यादावव्याप्ते प्रतियोगिधैवधिकरण्यस्यै-
वावश्यकत्वात् । अथवा सयोगिभेदाभावस्य द्रव्यत्वात्तद्विधेदासावश्यकत्वात् सा-
ध्यभाववत्त्वायां हेतुभाववत्त्वायां वा न निरवच्छिन्नत्वमुच्यते । तथासति
साध्याद्विमन्वावच्छिन्नप्रतियोगितानियामकसंभवावच्छिन्नत्वस्यापि निवेदनीयता-
पत्ते । असम्भवेऽत्रण्डप्रतियोगयमधिकरणत्वनिषेधे लाघवादित्यभिप्रायः ।
इति चतुर्थलक्षणदोषः चतुर्थलक्षणं च समाप्तम् ।

[अथ पञ्चमलक्षणम् ।] साध्यतावच्छेदकेति । विपयितया
बद्धित्वविशिष्टवद्भेदवारणाय साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायां साध्य-
तावच्छेदकतापटकसंभवावच्छिन्नत्वमावश्यकं तथाच तेनैवोचभेदवारणे
तद्विधेपणवैयर्थ्यं । नच रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादीं विपयितया रूप-
त्वविशिष्टवद्भेदवारणार्थमेव तद्विधेपणं प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्य-
निष्ठत्वनिषेधेऽपि गुणवान् पृथिवीत्वादित्यादीं विपयितया गुणत्वविशिष्टव-
द्भेदो दुर्वारं एवेति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकतायां निवेदनीयत्वादिति । भैवम् । व्यापकगतीरे साध्यतावच्छेदक-
तापटकसंभवेन साध्यतावच्छेदकत्ववन्वावश्यकतया प्रत्युक्त व्यापकतानिवेश
एव गतत्वादिति । बद्धिवद्वेदवद्भेदवारणाय पर्याप्तं । अनुयोगितावच्छे-
दकत्ववच्छेदेनैवेति पूर्वकारः । प्रकाशकृत्पदं च तस्मान्मानाधिरग्यवरान्ध्र-
योगो नास्तीति प्रदर्शनाय । तेन जलं न द्रव्यं गन्धवदिति वाक्यस्य नञ-
व्यापारत्वं ।

वेति । तद्वदने एतद्बुद्धलवान्कपिसमोयादित्यादासुकातिव्याप्तिं वारणस्यधिक-
रणतामानवैवेत्वादित्या । इति चतुर्थदोषः चतुर्थलक्षणं च समाप्तम् ।

त्पत्तिबललभ्यम् । नहि भवति नीलो घटो घटादन्य इति ॥
इति दीधितौ पञ्चलक्षणी समाप्ता ॥

क्षिप्रबह्निमरुव एव पर्याप्तत्वात् । व्युत्पत्तिबललभ्यम् अन्यादिपदस-
मभिव्याहारबललभ्यम् । नञ्पदसमभिव्याहारज्ञानस्यैव तादृशपदस-
मभिव्याहारज्ञानस्याप्यन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावशब्द(धुद्धि)त्वावच्छिन्न प्रत्येव जनकत्वादिति भावः । व्युत्प-
त्तिबललभ्यमित्यनेन यथाश्रुतलक्षणवाक्यार्थ एवायमिति सूचितम् ।
तादृशसमभिव्याहारस्थले सप्रतियोगिताकाभावमात्रबोधेऽतिप्रसङ्ग
सूचयति—नहि भवतीति । प्रामाणिकव्यवहार इति शेषः ।
तथाचान्वयिप्रतियोगिकाभावमात्रबोधे नीलवदेऽपि पीतघटादिभेद-
सत्त्वेन तादृशव्यवहारोपि स्यादिति भावः । द्रव्य न घट इत्याद्य-
प्रयोगात् । अनुयोगितावच्छेदकान्छेदेनैवान्योन्याभावादिरन्यादि-
पदेन प्रत्याख्यते । अनुयोगितावच्छेदकश्च प्रतियोग्यवृत्तिरेव धर्म
इति प्रकाशकद्वितीकृतव्युत्पत्त्यविरोधाद्धटो घटा(द)न्व इति प्रयोग-
धारणसम्भवात् । नील इति । घटादन्य इत्यादौ प्राचीनमते पञ्चम्याः

कृष्णमहीय ।

भेदोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन बलभिसा द्रव्यमित्यर्थनिराकरणपरावयवग्रन्थावि-
रोधः । अन्यथा अनुयोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यानामावादेव तादृशार्थो
प्रसक्तेस्तदसंगतेरिति । अनुयोनितेति । अव्याप्यवृत्तिद्विरभावच्छिन्नोदस
तदनवच्छेदक एवानुयोगितावच्छेदक इदानीं द्वित्वादिविशिष्टप्रतियोगिनो-
धकपदासमभिव्याहृतत्वेन द्वित्वावच्छिन्नाभावबोधत्वमित्यम स्वीकार्यं ।
तेन द्वित्वान्वयिप्रतियोगिभेदस्य घटावच्छेदेन सत्त्वाद्धटो घटादन्य इति
प्रयोगस्य दुर्भारताप्रसङ्गः । पञ्चानु प्रयोजनमात्रेणैव पृथपरित्याग इत्यपि
दृष्टम् । विरोधादिति । पारणेत्यनेनाग्निवत् । अनुरोधादिलापि पाठः । ननु
शीलपटनस्य कथं प्रतियोग्यवृत्तिरिति शेषः । नितिपक्षत्वात्तान् गुणान्य
इति व्यवहारस्य प्रामाण्याद्यद्वर्माणच्छिन्नत्वम् । प्रतियोग्यवृत्तिव्यवर्धो वा
प्रतियोगियुक्तितानवच्छेदक तद्धर्मावच्छिन्नमेव मेवानुयोगितावच्छेदकमित्य-
न योपि दोषः । नीलवदव्यावच्छिन्नत्वम् च घटावृत्तिरिति दीधितिकारोक्त्यु-
त्पत्तिरप्यावश्यमिति बोध्यम् । साध्यवदन्येति समासे साध्यवत्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकस्यैव लक्ष्यव्यवत्वात्तदुत्तरभावप्रत्यख्यत्वेन दीधितिकृतामनु-
चितमित्याशङ्कापरिहाराय साध्यवतोऽन्येति व्यास इव समासस्थले साध्यव

प्रतियोगित्वमर्थः । तत्रच प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य घटत्वाद्य-
 वच्छिन्नत्वविशिष्टाद्येय(वा)त्वसवन्धेनान्वयः । अथवा केवलमाधै-
 यत्वमेव (वा) घटस्य सन्नन्धः । धर्मिपारतन्त्र्येण घटत्वादेरपि अव-
 च्छिन्नत्वसवन्धेन तत्रान्वयोपगमात् । एक(२)विशेषणत्वेनोपस्ति-
 तस्यान्यत्र पारतन्त्र्येणान्यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोगित्वस्य
 व्युत्पत्तिद्वैचित्र्येणान्यपदार्थंरुदेशे भेदे निरूपकतासवन्धेनान्वयः ।
 घटान्य इत्यादौ निरूपकतासवन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
 विशिष्टो लक्षणया घटादिषुदार्थः । तत्पुरपे पूर्वपदस्य तत्तद्विभक्तय-
 न्त्यार्थविशिष्टे लाक्षणिकत्वात् । तादृशचटादिपदार्थस्य चाभेदसव-
 न्धेन भेदेनान्वयः । नवीनमते (च) घटादन्य इत्यादौ अनुयोगित्वं
 पञ्चम्यर्थं । तत्रच प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य स्ववृत्तिघटत्वाद्य-
 वच्छिन्ननिरूपकताकत्वसवन्धेनान्वयः । अनुयोगितायाश्चाश्रयतास-
 वन्धेन भेदेऽन्वयः । समासस्थले च घटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयो-
 गिताविशिष्टे पूर्वपदस्य लक्षणा तस्य चाभेदसवन्धेन भेदेऽन्वयः ।
 अथैव साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्येतादृशलक्षणवाक्यान् अभेदसवन्धेन
 तादृशप्रतियोगिताविशिष्टविशेषितस्तादृशानुयोगिताविशिष्टविशेषि-
 त्तो वा यो भेदस्तादृशवृत्तित्वमेव प्रतीयते । तथाचानुमित्यौपविकथ्या-
 त्तिस्वरूपजिज्ञासाया तादृशलक्षणानिधानेऽर्थान्तरप्रसङ्गः । तादृश-
 प्रतियोगितासवन्धेन तादृशानुयोगितासन्नन्धेन वा साध्यवद्विशेषि-

लक्षणभङ्गीय ।

स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वलाभ कथयितुं इष्टान्ते वैवास्तिकतामासिकार्थो
 वृत्तयति—घटान्य इति । विशेषरूपेण सवन्धत्वानुपगमात् । अत्रच्छिन्न
 त्वविशेषितप्रतियोगिताया अलाभाच्चाह—अथप्रेति । घटादन्यो न घटा
 दित्यादौ पञ्चम्या प्रतियोगित्त्वं चेत्यर्थं । तदा घटनिष्ठप्रतियोगिताया निरू-
 पकतासवन्ध्यावच्छिन्नाभावबोधो वाच्य । नच निरूपकत्वस्य वृत्तनिवामन
 तथा तादृशाभावावच्छिन्ना न सम्भवतीति नवीनमतानुवाचन । अनुयोगि-
 त्वचाश्रयतारूपस्वरूपसवन्धेन वदन्ते । तसवन्धस्य च वृत्तनिवामनकृत्या
 नानुपपत्तिरिति भाव । घटो नैत्यादौ प्रतियोगितासवन्धेनैव घटाभावोपग-
 मेऽपि च क्षति । घटो न वेत्यादेर्नपहारात्सैवास यादतो घटादन्य इत्यभिहित,
 इदानीं समासे तादृशप्रतियोगितासन्नन्धेन सम्भवितुमाशङ्कते—अथेति ।

तमेद्वचद्वृत्तित्वज्ञानस्यैव लाघवेनानुमितिहेतुत्वादिति चेन्न । यादृ-
शब्दाभिज्ञानमनुमितिहेतुः तस्यामेवास्य तात्पर्यात् । तस्याः शाब्द-
बोधोधाविषयत्वेऽपि तन्मूलकोदीन्यतादृशव्याप्तिविषयिकमानसोपनी-
तभान(विषय)स्यैतादृशतात्पर्यनिर्वाह्यत्वान् तादृशशाब्दबोधस्यापि
कथंचित् उपपादयितुं शक्यत्वाच्च । नीलो पटः कम्बुग्रीवादिमदन्य
इत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यात् । पटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्या-
कृष्णंभट्टीयं ।

षाण्डुपायसंभवात्मानसानुधावनं । कथंचिदिति । अन्यपदार्थैरुद्देश्यभेदे
भेदेदसंग्रहेण साध्यवस्तुयोगिताकस्य भाने धर्मिपारतल्लयेण साध्यवस्तोऽपि
तादृशाभुयोगितासंबन्धेन तत्र भानोपगमादनुमित्यौपयिकव्याप्तेरपि ततो
रान्न । नील इति कम्बुग्रीवादिमत्प्रतिप्रतियोगिताकमेदभावावपि
गीतप्रते तादृशमेदबोधकृतया तद्वाक्यस्याप्यप्रामाण्यं न संभवतीति तादृ-
शमेदप्रतिद्विरिति शब्धः । कम्बुग्रीवादिमत्प्रतिप्रतियोगिताकमेदभावावपि
तायां तादृशावच्छिद्यत्वावगाहितया संसर्गकोटी अन्वयोपगमे तु तुल्यव्या-
येन दोषमाह—पट इति । यद्वा कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकमेदभानोपगमे
पट इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहेऽपि नील इत्यादिवाक्याप्रामाण्यं न
निर्वहति । कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकमेदभानोपगमे तु नील
इत्यादेरप्रामाण्यनिर्वाहेऽपि पट इत्यादेः प्रामाण्यं न निर्वहतीति बोध्यम् ।
तादृशावच्छेदकरसामान्याभावनिषेधे कम्बुग्रीवादिमत्प्रतिप्रतियोगिताकमेदभावावपि
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावधिष्यया अन्वयविशिष्टसंबन्धिनिष्ठामावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वात्वादेर्लक्ष्यतया प्रतियोगितावच्छेदकृतया सामान्याभावाप्र-
तिद्विरतः कृतनिवेदाः । नन्वेवं बह्विर्न बह्विरिति प्रतीतिव्यवहारयोरापत्तिः ।
तादृशान्वयवच्छिद्यभेदसत्त्वात् । नच तत्र तत्तद्वच्छिद्यभेदमेददृष्टाभा-
नोपगमात्त दोष इति वाच्यम् । इन्पत्तं न बह्विरिति प्रयोगानुपपत्तेः । नच
पारिभाषिकवच्छेदके अन्वयितावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यानिवेदात्त दोष
इति वाच्यम् । कालिकाविसंबन्धेन इन्वयवच्छिद्यबोधोः समानाधिकरण-
त्वात् संबन्धविशेषविशयत्वमपि, बह्विर्न बह्वीत्यन्तत्वात्तर इति प्रयोगा-
न्वापत्तं ।

अथ पञ्चमलक्षणम् । शाब्दबोधस्यापि कथंचिदिति । साध्यव-
स्तुदार्थे साध्यवशावच्छिद्यप्रतियोगिताकेऽभेदेनान्यपदार्थैरुद्देश्ये भेदेऽन्यथिमात्रे
धर्मिपारतल्लयेण साध्यवशावच्छिद्यप्रतियोगिताकस्यसंबन्धेनान्वयः स्वीक्रियते ।
एवमन्यपदार्थे भेदबन्धिष्यितात्मकेऽभेदेन वृत्तिव्येऽन्यथिमाने धर्मिपारतल्लयेणा-
न्यस्य निरूपितसंबन्धेनान्वयः स्वीक्रियते । एव वृत्तिल्लपदार्थे वृत्तिल्लप्रतियो-
गिताकामकेऽभेदेन वृत्तित्वात्मके वा साक्षात्प्रतियोगिताकसंबन्धेन नन्वतमकनि-

दिवाक्यस्य च प्रमाणत्वात् । अन्वयितावच्छेदकरूपितपारिभाषिकमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां भासत इत्युपेयम् । अतः साध्यवदन्य इत्यादौ मतुन्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्य साध्यसंन्यस्य साध्यापेक्षया गुरतयाऽनवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तलक्षणवाच्यार्थाप्रसिद्धिः

कृष्णमहीयं ।

पत्ति । तादृशे इन्धनत्वावच्छिन्नभेदसम्भवादिति । किंच घटो न प्रमेयगगनमिति प्रयोगानुपपत्तिः । गगनत्वापेक्षया प्रमेयगगनत्वस्य गुरतया तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्धे । अतः तादृशरूपितपारिभाषिकावच्छिन्नत्वमिति प्रतियोगिताया भासत इति वक्तव्यम् । तच्चेदवच्छिन्नत्वमिति स्वनिर्णयवन्धीत्यादिरूप तदा संयोगेन गगनत्वविशिष्टसंन्यस्योऽप्रसिद्धिरिति चेत् । अत्रनेचित् । अन्वयितावच्छेदकव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वे तात्पर्यं । एवञ्च प्रमेयगगनत्वरूपेण यदन्वयितावच्छेदकं तद्व्यापकं यद्गगनत्वं तदवच्छिन्नत्वमेव पारिभाषिकतदवच्छिन्नत्वमित्यदोषः । स्वतिसिद्धिस्तदन्धीत्यत्र संबन्धिपदं संघातात् अतः स्वात्मनः यद्विशिष्टं इति वा विवक्षितं । अत्राप्यत्र च भेदाधिक्यमिति तात्पर्यं । नन्वेव यद्विन्नं यद्विन्नतादिप्रयोगापत्तिर्नैवैव । यद्विन्नरूपान्वयितावच्छेदकव्यापकीभूतो यो यद्विद्योभयत्वरूपो धर्मः तदवच्छिन्नभेदस्य वाचित्वात् । नच व्यापकतायाः प्रतियोगित्वैवधिकरणस्य न हेतुः । तथाच यद्विद्योभयवृत्तिरिति यद्विद्यत्समावाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन यद्विद्यत्समावाधिकरणेति वाच्यम् । यद्विन्नं घटपटोभयमिति प्रयोगानुपपत्तेः । भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटपटोभयत्वस्य अन्वयितावच्छेदकीभूतद्वित्वसमावाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तद्व्यापकत्वसम्भवात् । एतेन न द्वावित्यादिप्रयोगानुपपत्तिश्च । एवञ्च व्यापकतायाः प्रतियोगित्वैवधिकरणत्वावश्यकतया यद्विन्नं यद्विन्नतादि व्यवहारो दुर्वार एवेति चेत् । अन्वयितावच्छेदकधर्मसमनियतधर्मावच्छिन्नत्वमेव तद्विन्नरूपितपारिभाषिकमवच्छिन्नत्वं घटवस्तुमपत्य च न यद्विद्येन समनियतमित्यदोषः । नचैवमपि केवलान्वयिवद्वित्वेन समनियतताणीतार्णदहनोभयत्वावच्छिन्नत्वेदेवमादाय यद्विन्नं यद्विन्नतादि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । अन्वयितावच्छेदकसमनियतधर्म-

न्यायस्य ।

पातार्थेऽन्वीयमाने साध्यवद्विशेषितमेदवद्विशेषितवृत्तितत्वावच्छिन्नस्यापि तादृशवृत्तितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसन्धेनान्वयः स्वीक्रियत इति व्याप्तेः शब्दबोधः । न चाभेदेनैकनिर्णयितावच्छेदकत्वमिति तदधर्मावच्छिन्नत्वाभावेऽन्यत् एव । प्रतियोगितावच्छेदकभेदादिति कथं निश्चिन्त्य इति वाच्यम् । समनियतताभावानामेवोपपत्तेः तादृशधर्मावच्छिन्नत्वान्वावयोर्भेदवित्वात् । अप्रामाण्यादिति ।

पारिभाषिकतदवच्छिन्नत्वं(च) तद्विशिष्टसवन्धिनिष्ठाभावीया या या प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वाभावकूटवदवच्छिन्नत्वं । एतादृशावच्छिन्नत्वस्य सप्रत्ययतया प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तीनां दु-
 कृष्णमहीय ।

स्यान्वयितावच्छेदकत्वजातीयत्वेन विशेषणीयत्वात् । वस्तुतस्तु इहान्वयि-
 तावच्छेदकत्वपदप्रत्ययान्वयितावच्छेदकत्वप्रतिज्ञानुपयोगिताकभेदप्रतियोगिता
 कभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपमेव निवेशयामिति न कश्चिदोप । एषो न
 द्वायिति प्रत्ययस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनिवेश्यापि निर्वाहसम्भवात् । तद्वि-
 षयोभयभेदमादाय बहिर्गं पद्धितिति प्रयोगावत्ते । समनैषत्वनिवेश विनापि
 चारणसम्भवाच्च । एतेन व्यासज्यश्रुतित्वाव्यासज्यश्रुतित्वान्यतरूपेण साज्ञास्य
 निवेशने इमौ न द्वायिति प्रत्ययप्रसङ्गः । अन्वयितावच्छेदकत्वमनियतत्रिव-
 यज्ञेदकत्वादिनि परास्तामित्याहुः । तदस्यत् । तथासन्ति सत्ताया विशिष्टसत्ता-
 भेदाभावेन सत्ता न सत्तेति प्रयोगवारणेऽपि गुणे न सत्तेति प्रयोगावत्ति ।
 विशिष्टसत्तात्वस्य सत्ताप्रत्ययमनियतत्वात् । तत्र विशिष्टसत्ताभावसत्त्वात् ।
 वस्तुतस्तु स्वविशिष्टसवन्धिनिष्ठामाव प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्य तेन वदो
 न तद्विहित्यादां बहिर्वादेर्बहिर्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षति ।
 सप्रतिपत्त्व प्रतियोगिवैयधिकरण्यं चैकसवन्धेन । तेन घटो न प्रमेयगगननि-
 स्थादां गगनाधिकरणाप्रसिद्धापि तादात्म्येन विषयतया वा सवन्धिन प्रति-
 द्वेर्न दोषः । अतिव्यगगनाभावस्य तेन सवन्धन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात्
 प्रतियोगितापोरेकसवन्धावच्छिन्नत्व बोध्यम् । अत्र लक्षणवाक्याःसाध्यवचवि-
 शिष्टसवन्धिनिष्ठामावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटवदवच्छिन्नत्वसवन्धेन
 साध्यवचविशेषिता या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकभेदप्रदधिकरणावृ-
 त्तिरन्तानेपि तादृशो न व्याप्तिस्वरूपम् । साध्यवच्य विहाय साध्यापच्छि-
 त्प्रतियोगिताकभेद लक्षणे निवेश्य तावद्वाक्येय अनुमित्यौपयिकत्वादित्या
 न्यापरसः ।

अयं भावः । तत्र कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकभेदभावोपगमे तस्य नीलपट्टेपि
 सत्त्वेन तादृशवाच्यस्य प्रागाप्यापत्तित्तोऽन्वयितावच्छेदककम्बुग्रीवादिमलान-
 च्छिन्नस्यैव प्रतियोगिताया भावमन्वुपेय तस्य चाप्रतिबलतावत्सर्वात्ते भगवत्
 मादाय तादृशवाच्यस्यप्रामाण्यं स्यादनीय तथासति पट्टे कम्बुग्रीवादिमदन्वय
 इत्यादे प्रागाप्यानिर्वाद शक्तिः । तद्विशिष्टसवन्धिनिष्ठाभावीया या या
 प्रतियोगितेति । कम्बुग्रीवादिमलविशिष्टसवन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वात्तावच्छिन्नत्व अन्वयितावच्छेदकत्वस्य लक्षणस्य तादृशवच्छे-
 दकत्वसामान्याभावप्रतिद्विरत कूटनिवेशः । अथात्र यत्सवन्धावच्छिन्नप्रतियो-
 गितानिरूपिते पारिभाषिकवच्छेदकत्व प्रत्यामनीय तेन संबन्धेन संबन्धिता
 प्रतियोगिते च यदि विवक्ष्यते तदा समवायेन प्रमेयगगन नास्तीत्यादावगतिः ।
 गमवाये गगनतविशिष्टसवन्धिबोऽप्रतिदे । यदिच तादात्म्यसवन्धेनैकैरसव-

ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिः । संबन्धज्ञानस्य विशिष्टयुद्धापनपेक्षितत्वान् । अनुमिति प्रति च साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमेव कारणं कल्पयते व्याख्यात् । ननु साध्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञानमित्यनुमितौपयिककथ्यामिदसरीरे तादृश्येव प्रतियोगिता निवेद-
कृष्णमहीष ।

अथयानाह—अनुमितिप्रतीति । एवञ्च लक्षणवाचयल साध्यावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकमेद्वदवृत्तित्वरूपायं तात्पर्यमिलाह—तादृश्येयेति । साध्या-
वच्छिद्येत्पर्यं । ननु साध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेद्वत्त्व लक्षणपटकावेऽपि
कन्तुप्रीयादिमन्वविशिष्ट घटाद्यपेक्षया गुर यत्साध्य सत्र साध्यावच्छिन्नप्रति-
न्यायसत् ।

येन वा तदा गुणे सत्ता नास्तीति स्यात् । गुणान्यत्रविशिष्टसत्तासाध्यावच्छिन्नप्र-
तियोगितामिद्विहितनिरूपयित्वापिरात्रच्छेदवत्त्वस्य यथात्वे सत्त्वादिति चेन्न
केचित् । येन येन संबन्धेन साविशिष्टसंबन्धिप्र प्रविद्ध प्रत्येकं तत्तत्संबन्धाव-
च्छिन्नप्रत्य संबन्धिलप्रतियोगितत्वापनवेदयावच्छेदताभावदृष्टरूपेण व्यापक-
तात्रच्छेदकत्वं पारिभाषिकत्वच्छेद्यत्वादीरे निवेदनीयम् । यदिच विपयितास-
द्वयव्यतिष्ठ व्यापकतावच्छेदकत्वं पन्पुप्रीयादिमन्वविहित घटाद्ये दुर्घटं तदा
तत्संबन्धानिरिचा एव प्रविद्धसंबन्धा प्राप्य इति वदन्ति । परंतु यासंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितामिद्विहितपारिभाषिकत्वच्छेदकत्वं प्राप्य तेनैव संबन्धित्वं
प्रतियोगित्वं च प्राप्य । नचैव समवायेन प्रमेयगतनसंबन्धिसत्ताप्रतिदिदिति
वाच्यम् । समवायेन तादृशगतनसंबन्धिस्य हि यदपिहरणातुयोगित्वात्सं-
बन्धाप्रतियोगितत्वात्संबन्धप्रतियोगिलोग्याभाव प्रमेयत्वविशिष्टमगने पर्यते
तरुभेष तच्च घटादीं प्रतिदम् । नचैव तन्निश्चिन्मावीयत्तरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वं मगनात्वे दुर्घटमिति वाच्यम् । तन्निश्चिन्मावीयत्तरसंबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं हि तन्निश्चिन्मावीयत्तरप्रतियोगितासामान्ये समवायान-
च्छिन्नसमवायननिष्ठनयद्वर्मावच्छिन्नप्रत्यंतप्रिलावच्छिन्नप्राभापसत्त्वमित्यस्य निवृत्ति-
वत्तादिति वदन्ति । संबन्धज्ञानस्य विशिष्टयुद्धापनपेक्षितत्वादिति ।
तादृशकारकद्विं प्रायेण तादृशज्ञानस्य हेतुतादृशसंबन्धकद्विं कृत्वा तादृशपेक्षणादिति
नय । ननु तादृशप्रतियोगितासंबन्धावच्छिन्नसाध्यसंबन्धप्रतिद्विप्रकाराणां
व्यतिष्ठेद्विद्विप्रकाराणिरिति निश्चिन्मावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छिन्नताया
वाचनीयत्वेप्रीयविशेष्यतायावच्छिन्नवेत्तादृशतादृशज्ञानस्य साध्यवदन्य हेतुता-
दृशसाध्यसंबन्धकारकत्वं प्रति हेतुताया तस्य च तादृशसंबन्धप्रकारतादृशता
ज्ञानाभावे तदनुपपत्तिरिति चेन्न । साध्यसंबन्धविशिष्टसंबन्धिनिश्चिन्मावीयत्त-
नाप्रतियोगितावच्छेदकताभावदृष्टवद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धावच्छिन्नसा-
ध्यसंबन्धप्रतिद्विद्विप्रकाराणिरिति निवेदित्वेद्विद्विप्रकाराणिरिति निश्चिन्मावच्छि-

श्रुते कम्बुमीवादिगान्धटादित्यादौ विशेषदर्शिनामनुगितेः प्रामाणि-
कत्वे निरुक्तपारिभाषिकमयच्छिन्नत्वमेवानुमित्वापयिकन्यासित्यटकं ।
तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसम-
शीलत्वनादिनस्तु स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वमेव व्याप्तिशरीरे निवेश-
यन्ति । इति पञ्चलक्षणी समाप्ता ॥

कृष्णभट्टीयं ।

योगिताप्यप्रसिद्धैवेत्यत आह—कम्बुयति । निरुक्तेति । साध्यविशिष्टसं-
बन्धिनिष्ठाभाष्यप्रतियोगितापच्छेदकं यद्यत् तत्तद्यच्छिन्नावच्छिन्नमेदकूटवद्-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदकवदितं सर्वत्र लक्षणं कार्यमित्यर्थः । पारिभाषि-
कारच्छिन्नत्वं न निवेशनीयं । किंतु स्वरूपसंबन्धरूपावच्छिन्नावमिति मता-
न्तरमाह—तादृशेति । उभयसाधारण्यकेवलान्वयित्वं च अत्यन्तभाष्यप्रति-
योगितानवच्छेदकधर्मावसाध्यकत्वं । तथाच कम्बुमीवादिमत्साध्यकाव्याप्ति-
रपि मूलकाराभिमतैवेति भावः । केवलान्वयिभिन्ने द्रव्यं प्रथितीत्वादित्यादौ
द्रव्यत्वप्रतिशेष्टस्य केवलद्रव्यत्वाद्गीरत्वेण तद्भेदाप्रसिद्ध्या नव्यास्तिरधि-
कैवेत्यस्वरमः ॥ इति कृष्णभट्टीये पञ्चलक्षणीविवरणम् ।

- न्यापरत्वं ।

बोधजनकलादिप्रकारतानिरूपितदृच्छीयविशेष्यतासंबन्धेन साध्यसंबन्धविशि-
ष्टप्रकारकनान्यविशेष्यकज्ञानसंबन्ध तादृशशान्दबोधहेतुतया तस्य च तादृशसंब-
न्धप्रकारकलाभावेन तादृशसंबन्धज्ञानाभावेपि न तदनुपपत्तिः । शाब्दबोधे
संबन्धतारपर्यज्ञानं न हेतुः किंतु प्रकरवशात्तमेवेति मताभिप्रायेणेति केचित् ।
अनियतसंबन्धस्थल एव संबन्धतारपर्यज्ञानं हेतुरित्यभिप्रायेणेदमुक्तसंबन्धस्य
नियतलाभ तज्ज्ञानापेक्षेत्परि । यद्यपि प्रतियोगितानां तत्तद्यच्छिन्नेन निवेशे
तत्तादप्रतियोगिताप्यवच्छेदकलाभावकूटवद्दर्मावच्छिन्नत्वमेव पर्यंबसितं तच्च
न कम्बुमीवादिमत्त्वस्य संबन्धः कम्बुमीवादिमत्त्वप्रतियोगिकपदार्थापदितत्त्वा-
त्तथापि स्वसमानाधिकरणतादृशकूटवद्दर्मावच्छिन्नत्वमेव सूत्रमथतया विवक्षितं
सामानाधिकरण्यवदकाधिकरणत्वांगस्य कम्बुमीवादिगत्तप्रतियोगिकत्वया तद-
दितस्य निरुक्तकूटवद्दर्मावच्छिन्नत्वस्य कम्बुमीवादिमत्त्वसंबन्धत्वनिर्वाहः । यद्वा
स्वयिनिष्ठसंबन्धिनिष्ठाभाषीयप्रतियोगितापच्छेदकत्वसमानाधिकरणोभयापृच्छि-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदकूटवद्दर्मावच्छिन्नत्वमेव संबन्धवभयापृच्छिन्नत्वमु-
पलक्षणं । तस्य कम्बुमीवादिमत्त्वप्रतियोगिकपदार्थापदितत्त्वात्संबन्धत्वनिर्वाह-
इति प्येयम् । (इति पञ्चलक्षणी संपूर्णा) ॥

अथ सिंहव्याघ्रलक्षणे ।

नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य, यदधिकरणान-

साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वलक्षणे यदि तदधिकरणावृत्तिरूपासामानाधिकरण्यं निवेदयते, तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावस्तिव्यामिः। सत्तायाः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तितया तादृशासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वान्ना तद्वनधिकरणवृत्तित्वस्वात्सामानाधिकरणपदार्थत्वेऽनन्तरपक्षमाणलक्षणाभेद इत्यतो व्याचष्टे—साध्यमिति । असामानाधिकरण्यमद्वैतं ।

अथ सिंहव्याघ्रलक्षणविवरणम् ।

तदधिकरणोति । यद्यपि समानमधिकरणं यस्वेति न तथा । अधिकरणतावद्वृत्त्यधिकरणतालिरूपकमिति पाषट् । तत्र भावः सामानाधिकरण्यम् । साध्यस्य सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यस्य अभावः साध्यासामानाधिकरण्यानित्यत्वदीभावः । तथाच साध्याधिकरणावृत्तिबलात्तः । तत्र संबन्धिकार्षंबोधकोत्तरपदार्थवृत्तिसमुदायेन समं नञ्ममास इति नञ्मध्यनिवेशोपपत्तिः । ननु न सामानाधिकरण्यमसामानाधिकरण्यमित्यव्ययीभावोत्तरं साध्यपदार्थीतत्पुरुषो महाचार्यसंमतः । येन समासप्रविष्टपदार्थान्त्ववस्याव्युत्पन्नतया अव्ययीभावसमासवृत्तकसमानपदार्थं अधिकरणे साध्यपदार्थान्त्वव्यवप्रसंगमयेन समासपदस्य साध्याधिकरणे लक्षणायाः साध्यपदस्य तत्रापदार्थमाहकतायाश्च स्वीकारेण वासांन्यापरत्वं ।

अथ सिंहव्याघ्रलक्षणविवरणम् ।

तदधिकरणावृत्तित्वरूपमिति । तदन्वित्तुयधिकरणवृत्तित्वाभावरूपमित्यर्थः । तेन साध्यमासामानाधिकरण्यपदार्थापटकत्वेपि न छति । इदं च समानमधिकरण्यं यस्य स सामानाधिकरण्यं । तस्य भावः सामानाधिकरण्यं साध्यस्य सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यं न साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यासामानाधिकरण्यमिति व्युत्पत्तिमिति प्रेक्ष्य । तादृशव्युत्पत्त्या समानमधिकरण्यं यस्वेति तत्र सत्यस्येतिप्रकारे व्याख्येयत्वस्यै । समानमधिकरण्येऽप्यधिकरण्यपदस्यैः अतिव्यापकपदार्थं स एव समानपदार्थकदेशाधिक्यतायाः प्रत्ययधिक्यतायाः अन्वयः । समानपदार्थसाधिकरणादार्थान्त्वव्यवप्रसंगमयेन यन्निवृत्तेयतात्पर्यं तादृशमधिकरण्यमिति विप्रवृत्तावगत्यैः । सामानाधिकरण्येति समासवाक्ये भाषेदतानिरूप-

करणं यस्येत्यत्रासमानाधिकरणपदस्य स्वानधिकरणाधिकरणार्थकत्वे
न्यायरत्नं ।

काऽधिकरणनिरूपिताभियतायान् लक्षणयाऽधिकरणपदार्थः समानपदं । तादृशाथं
लक्षणा तात्पर्यमाहकमेव । समानाधिकरणपदोत्तरगावप्रत्ययेन तादृशाभेयत्वं
बोध्यते । साध्यस्य सामानाधिकरणमित्यत्र साध्यपदोत्तरपक्षार्थं आभेयत्वं तस्य
सामानाधिकरणपदार्थकत्वाभेयतायामन्वयस्तादृशासाध्यसामानाधिकरणपदार्थ-
स्य ननर्थोऽभावेऽन्यथ इति साध्यनिष्ठाभेयतानिरूपकाधिकरणनिरूपितवृत्ति-
लाभावः साध्यासामानाधिकरणपदार्थः । तद्वनधिकरणवृत्तित्वस्येति ।
समानमेव सामानं साध्यस्य सामानं न भवतीति साध्यासामानं तादृशिकरणं
यस्य स साध्यासामानाधिकरणस्य भावः साध्यासामानाधिकरणमिति विप्रद्वे,
समानपदार्थः अभेयतानिरूपकं तदैकदेशाभेयतायां साध्यपदोत्तरपक्षार्थाभेय-
ताया अन्वयः ननर्थो भेदवान् तदैकदेशे भेदे प्रतियोगितया समानपदार्थान्वयः
तथाच साध्यनिष्ठाभेयतानिरूपकभेदवान्साध्यासामानपदार्थः साध्यासामानम-
धिकरणं यस्येति बहुव्रीह्यावधिकरणपदार्थः आभेयतानिरूपकं तदैकदेशाभेय-
ताया यत्पदोत्तरपक्षार्थाभेयताया अन्वयः तथाच यत्रिष्ठाभेयतानिरूपकं साध्य-
निष्ठाभेयतानिरूपकमित्यमिति विप्रद्ववाक्यार्थं । समासवाक्ये साध्यानधिकरणवृ-
त्तिर्लक्षणयाऽधिकरणपदार्थः साध्यासामानपदं तादृशलक्षणात्तात्पर्यमाहकं भाव-
प्रत्ययेन तादृशवृत्तित्वं बोध्यत इति साध्याधिकरणवृत्तित्वं साध्यासामानाधि-
करणपदार्थ इति केचित् । परेण साध्यपदं साध्याधिकरणलक्षणं समानपद-
साभिप्रायार्थः भावप्रत्ययो निर्देशः यद्वा स्वभिन्नत्वं तदर्थ्यन्तथाच साध्यसमाल-
मित्यस्य साध्याधिकरणाभिन्नतामित्यर्थः ततश्च साध्यसमानं न भवतीति व्यु-
त्पत्त्या ननोऽभाववति लाक्षणिकतया साध्याधिकरणाभेदाभाववान्साध्याधिक-
रणमित्यर्थवन्नित्तः साध्यासामानपदार्थः अधिकरणलादिनद्वेदप्रतियोगितामान-
रूपस्य स्वरूपभयान्नित्तपर्मवत्तात्मकतादात्म्यरूपस्य वाऽभेदस्यापि संसर्गान्धिवेन
वृत्तित्वेन वा पठिततया संसर्गान्धिकलाप्रयो मध्यमित्येवस्यापि साधुलाघिपटक-
त्वात्तादृशार्थकसाध्यासामानपदेनाधिकरणपदस्य बहुव्रीहौ भावप्रत्यये च साध्या-
नधिकरणवृत्तित्वं साध्यासामानाधिकरणपदार्थत्वम्यत इति वदन्ति । यद्य-
माणांलक्षणाभेद इति । साध्यवेदयधिकरणव्यतधिकरणरूपलक्षणार्थाभेद-
इत्यर्थः तत्रापि साध्यस्य वि अधिकरणं यस्य स साध्यव्यधिकरणस्य भावः सा-
ध्यवैयधिकरणमिति विप्रद्वे वि पक्षसाधिकरणं गैर्द्वयखण्डसत्त्वार्थः अन्ययाना-
मनेकार्थत्वात्पदप्रन्तसाध्यपदार्थोन्निताधिकरणस्य भेदे तस्य चाभेयतानिरूपकह-
याधिकरणपदार्थोऽधिकरणपदार्थकदेशाभेयतायां यत्पदोत्तरपक्षार्थाभेयतायान्वये
यत्रिष्ठाभेयतानिरूपकं साध्याधिकरणमित्यमिति विप्रद्ववाक्यार्थः । समासे तु
साध्याधिकरणमित्यवृत्तिर्लक्षणयाऽधिकरणपदार्थः पूर्वपदे तात्पर्यमाहके भावप्र-
त्ययेन तादृशवृत्तित्वं बोध्यत इति साध्याधिकरणवृत्तित्वं साध्यवैयधिकरण-

द्रव्य सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । द्रव्यत्वादेः सत्त्वाद्यनधिकरणत्वं-
विरहेण यत्पदेन सत्त्वादेरुपादानासम्भवात् । सत्त्वावान् द्रव्यत्वादित्या-
हृण्यमहीय ।

मानाधिकरण्यशब्दादेव साध्याधिकरणवृत्तिबलानो भवेत् । तथाच
वध तदधिकरणावृत्तिरूपरूपासामानाधिकरण्यमित्यभिधानमिति । तथापि
तदन्वित्याधिकरणेत्सथविशङ्कणाच्च दोषः । स्वरिती ससबन्धिर्वाधत्वप्रकाशना-
यैव तपोक्तमिति योष्यम् । समानमेव सामान न सामान असामान साध्यस्य
असामान साध्यासामानम् इत् अधिकरण यस्य स साध्यासामानाधिकरण-
तस्य भाव साध्यासामानाधिकरण्य साध्याधिकरणवृत्तिवमिति यावत् ।
अस्मिन्पक्षे पौनरुप्य दर्शयति । तदनुधीति । साध्यमसमानाधिकरणं च
स्येति विग्रहवान् असमानाधिकरणमित्याकारकबहुमीहित्स्वोत्तरपदगर्भमिति
प्रथमतो समानाधिकरणमिति बहुव्रीहेर्विग्रहः प्रदर्शनीयः । नच न समान
अधिकरण यत्सोत्पेक्षरूपं तत्र यदि नजरर्भेदे समानपदार्थस्य शैवालाद्यधि-
करणार्थे प्रतिबोधितया अन्वयस्तदा साध्याधिकरणविग्रहेऽप्रतिबोधितमित्या-
नपदार्थीभूतशैवालाद्यधिकरणं प्रत्याप्येत । तथासति साध्य असमानाधि-
रणं यत्स्येति द्वितीयबहुमीहित्स्वविग्रहवाच्यम् यदधिकरणं वाच्येति उच्यते प्रतिबो-
धिताकारकेनानुबोध्यधिकरणक साध्यं प्रतीयेत । तच्च अतिव्याप्त्यादिग्रहसामि-
त्याह—असमानाधिकरणं यत्स्येत्यादिना । एव च प्रथमबहुव्रीहिवि-
ग्रहवाक्ये नजरर्भेदे समानपदार्थस्य प्रतिबोधितयान्वय इति न अस्मित्य ॥
नितु अनुबोधितयैवेति द्वितीयबहुमीहित्स्वविग्रहवाच्यबोधे पाठशापे

न्यायस्त ।

पदार्थः । पौनरुप्यवृत्तिरिति वचिरेताड । भितकनृत्वमप्येक लक्षणं वाच्यं-
येनोपन्यस्ततो गणिकृत इति शेषः । स्थानाधिकरणाधिकरणार्थकत्व-
इति । असमानाधिकरणपदेन असमानाधिकरणं यस्य तदसमानाधि-
करणमिति विग्रहे समानपदार्थस्यापेक्षितानिरूपकस्य भेदविशिष्टरूपनार्थक-
देशे भेदेऽन्वयः । तथाचापेक्षितानिरूपकमित्यसमानपदार्थं अधिकरणपदार्थं
आपेक्षितानिरूपकं तदेकदेशापेक्षिताया पृष्ठमव्युत्पदापस्य यन्निवृत्तत्वान्वय-
तयाच यन्निवृत्तपेक्षितानिरूपकनापेक्षितानिरूपकमित्येति विग्रहवाक्यार्थः । नच
प्यसमानपदेनापेक्षितानिरूपकसामान्यभेदो न विवक्षितः शक्योऽप्रतिबद्धत्वात् ।
तथापि समानपदस्यपेक्षितानिरूपकस्वरूपकत्वसाध्याधिकरणविशेष्यमित्येव त-
त्पदेन विवक्षितमेतद्व्याप्यैव स्थानाधिकरणत्वं क्षयवस्तुप्राप्तम् । समन्ते तु
साध्याधिकरणरूपाधिकरणापेक्षिताधिकरणत्वं लक्षणसाध्याधिकरणपदाद्य अत-
समानपदं तात्पर्यमाहकमिति स्थानाधिकरणाधिकरणमसमानाधिकरणपदार्थः ।
तदधिकरणानधिकरणकत्वपरतयेति । असमानाधिकरणेन नन्व्य-
त्यासेन समानाधिकरणेति वाच्यकल्पनया समानं न अधिकरणं यत्स्येति

दावव्याप्तेश्च । सत्त्वादेर्द्रव्यत्वाद्यनधिकरणाधिकरणकत्वादत्तस्यदधि-
करणतया तत्पदं व्याचष्टे—यदधिकरणेति । यदधिकरणानधिकर-
णकं साध्यं सत्त्वानधिकरणत्वस्य व्याप्तिव्ये, व्याप्तेश्चिद्विशिष्टैवार्थतानुप-
पत्त्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वानिर्वाहः । यत्त्वत्त्वाननुगमेन
सत्त्वाधिकरणत्वाभाववृत्तस्य निवेशनीयतया गौरवचेत्याशयेन य-
कृष्णमद्वीय ।

विषय सादृशाभं परतन्माह । तदधिकरणपरत्तयेति । सचायं यदधिकर-
णत्वाच्चिदुत्पत्तिप्रतियोगिकमेतद्व्यतिथोरयधिकरणक साध्यमित्येषरूप । यत्तु ज
गदीहो न साध्य अतमानाधिकरण यस्येत्यस्य साध्य यदधिकरणावृत्तीत्यर्थ ।
तावानधिकरणाय च लक्षण । तत्रच यद्विमान्धूमादित्वादी यद्विमात्रस्य तत्त
द्रूमाधिकरणवृत्तित्वाद्यव्याप्तिरिति द्वितीयकल्पोऽपत्तारित । सत्त्वात्साध्यं व
र्णने किं चीत्त । न तावत् द्रव्य सत्त्वादिस्वादायनित्यव्याप्तिवारण । द्रव्यात्स्य
सत्त्वाधिकरणवृत्तित्वेनातिव्याप्ते । अवतार्यकल्पेन तदुद्धारस्याजानुपयोगात् ।
यदि तु साध्य यदधिकरणसामान्यवृत्तिभिन्नमिति नार्थं किंतु यदधिकरण
यदधिकरणवृत्तिभिन्नमिति, तदा तद्विद्व्याहृत्युद्धारोऽपि तृतीयकल्पाभेद एते-
त्यभिधेयस्य द्वितीयकल्पोऽन्यथापत्तारित । साधिकरणानधिकरणकसाध्य
पत्तानधिकरणपरतन्माह । यद्विद्विति । अन्यथा व्यभिचारिभ्यतिव्याप्ते ।
न्यापरत्त ।

युत्तौ यदधिकरणमधिकरणविशेषनिर्भरमिति विप्रहृवायमाह । समासवाक्ये
यदधिकरणमितिप्रमेदप्रतियोगयधिकरणवृत्तिलक्षणोत्तरपदाथ पूर्वपद तात्पर्यमा
द्वमिति, तदधिकरणानधिकरणकमसमानाधिकरणपदाथ इति कश्चित् । अत
मानाधिकरणमित्यत्र न समानमधिकरण यस्य साध्यस्येति अनुत्पत्ति । तत्र न
समानपदाथ शैवालाद्यधिकरणे यत्पदार्थसाध्याधिकरणभेदो विधेय । नतु समा-
नपदार्थभेद साध्याधिकरणे विधेय इति मन्व्यह्लास विनाप्तुत्तार्थलाभ इत्यर्थे ।
परेतु न समानमधिकरण यस्य साध्यस्येति अनुत्पत्तौ यत्पदार्थसाध्यस्य समा-
नपदाथऽनित्यरणेऽव्यस्तादृशाधिकरणमित्येतिननर्थभेदसाधिकरणपदार्थ शै-
वालाधिकरणरूपेऽव्य इति लोकारान्मन्व्यह्लास विनैव पदार्थलाभलाभ समर-
थीनि वदन्ति । यदधिकरणानधिकरणं साध्यं सत्त्वानधिकरणत्वस्य
व्याप्तिव्येऽपीति । यद्यन्वयमर्थो न साध्यात्तानानाधिकरणानधिकरणत्वमिति
लक्षणदान्नात्तन्मते । किंतु साध्यमसमानाधिकरण यस्य तद्वाननिकरणत्वमिति
विप्रहृवायमादेव । तथापि तस्य तादृशलक्षणवाक्येतामर्थव्यभिचयलाभात्तति ।
लक्षणवाक्यतात्पर्यविषयीभूताथस्यैव लक्षणत्वसाध्यतोऽलक्षणवाक्यव्यय-
तात्पर्यव्यभिचयविषयीभूताथस्यैवलक्षणार्थाभिन्न इति इदमम् । गौरवं चेति ।

धिकरणं साध्यं तत्त्वं, साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगि-

त्वतत्तापटितसाध्यासामानाधिकरण्यपदार्थमाह—साध्यनिष्ठेति । साध्यनिष्ठं यदसामानाधिकरण्यं स्वाधिकरणीभूतवर्तिकिञ्चित्प्रवृत्ति-
त्वाभावः। तत्प्रतियोगित्वं च तत्प्रतियोगिकोटिनिविष्टाधिकरणत्वम् । साध्यनिष्ठाभावीत्वाधेयतन्निष्ठप्रतियोगितायां निरूपितत्वसवन्धेन य-
द्वच्छेदकं तद्वृत्तित्वमिति यावन् । बह्विमान्भूमादित्यादौ साध्यनि-
ष्ठाभावो ह्यदाधेयत्वाभावसदीयप्रतियोगितायां निरूपितत्वं उक्तसं-
वन्धेनायच्छेदको ह्यदादिः । तद्व्यक्तिवृत्तित्वानधिकरणत्वं भूमादाविति
लक्षणसमन्वयः । अत्र साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्वं साध्यताव-
च्छेदकसवन्धानच्छिन्नं ग्राह्यम् । अन्यथा बह्विमान्भूमादित्यादौ पर्व-
तादिसमवेतत्वाद्यभावमादायानुपपत्तेः । तथाच सत्तावान् सम-
हृण्यमर्हस्य ।

पदार्थमिति । साध्यासामानाधिकरण्ये शब्दे साध्ये असामानाधि-
करण्यं भवेति व्युत्पत्त्यन्तराद्गीकारेण भावप्रधाननिर्देशात्साध्यनिष्ठासामा-
नाधिकरण्ये प्रतियोगिवलाभ । इव्य सत्त्वादित्यादेर्वाण्याय यत्किञ्चिदिति ।
एतन्नु प्रतियोगित्वशब्देन सामानाधिकरण्ये निरूपकत्वप्रद्वये तत्राभावीय-
पवाच । अत्रात्रप्रतियोगित्वस्य सामानाधिकरण्यमात्रनिष्ठतया अतिश्यामे
गृहीतुमशक्यत्वात्त आह । तत्प्रतियोगित्वं चेति । प्रतियोगियदकत्वेना-
धिकरण्योपादाने क्षिरोवेष्टनेन नासात्परोरीतिभयेन तत्प्रतियोग्याधेयतानि-
रूपकत्वेन तदुपाधेय । स्वाधिकरणीभूतवर्तिकिञ्चित्प्रवृत्तित्वप्रतियोगिकत्व-
रूपमावशिरोपय हेतु । वैपर्थात् । ननु सद्युक्तत्वात्समुक्तत्वोभयभावात्प्रति-
योग्याधेयतानिरूपकत्वात् पर्वतादौ सत्त्वादव्याहिरिततोऽवच्छेदकं च विव-
क्षयति । साध्येति । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य अपयोगोलकृत्यतिपत्त्वे
पर्याप्तत्वाद्निव्यापि । हेतुनावच्छेदकसमन्वावच्छिन्नतद्वृत्तित्वनिवेदो च

न्यायस्त ।

इदनुपलक्षणम् । अर्षवैतानुर्नपत्तापि द्रष्टव्या । साध्यनिष्ठेति । साध्येऽसामाना-
नाधिकरण्यं स्वाधिकरण्यवन्निव्याहिरितत्वाभावो यस्य तत्साध्यासामानाधि-
करण्यमिति व्युत्पत्त्या भावप्रधाननिर्देशात्साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यलाभ इति
केचित् । असामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वस्य सामानाधिकरण्य एव सत्त्वाव्यभि-
चारिणि बहव्यतिहेतुकेऽतिव्याप्तिरत आह—तत्प्रतियोगित्वं चेति । सा-
ध्येति । तादृशावच्छेदकस्यसाधोर्गोलकृत्यत्वात्वे पर्याप्तत्वात्प्रतियोगितावच्छे-
दकस्य

वायित्वादित्यादौ साध्यनिष्ठाभावीयसमवेतत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छे-
दकाधिकरणप्रसिद्धेरव्याप्तिः । बहिमान्धूमादित्यादावपि धूमा-
दावयोगोलकीयबहयादिनिष्ठपर्वतादिश्रुतित्वाभावप्रतियोगितावच्छेद-
वृष्णमहीयं ।

असंभव इत्यतो निरूपितत्वसंबन्धेनेत्युक्तं । समवायित्वं । समवायातु-
योगित्वं । स्वरूपसंबन्धेन हेतुः । उच्यतेऽपि हेतुनामच्छेदकसंबन्धेन
वृष्यप्रसिद्धेः समवायेन हेतूपेक्षा । ननु समवेतत्वासमवेतत्वोभयाभा-
वमादाय तादृशप्रतियोगिताप्रसिद्धेरधिकरणप्रसिद्धयनुधावनं तादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकताया आधेयतात्वादीं सचेऽप्यधिकरणे तदसावादिनि ।
ननु साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्यधिकरणमेव विवक्षणीयं तत्र साध्यतावच्छेद-
कसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविधेस्तात्र दोषः ।
तादृशेन व्यधिकरणेन साक्षात् सामान्यावभावसंनवात्स्वित आह—बहि-
मानिति । अयोगोलकेति । अथ महानसीयबहयादीं पर्वतश्रुतित्वाभाव-
सत्वेनैवाव्याप्तेः सत्त्वाद्यःपिण्डीयबहयनुधावनं व्यर्थम् । नच बहूपावच्छिन्न-
सागानाधिकरण्याभावः साध्यनिष्ठः तदन्यहेतुतावच्छेदकत्वं तदर्थं इति
तत्साधर्म्यमिति साध्यं । इत्थं सत्त्वादित्यादावपि व्याहृतुस्मान्नापत्तेः यद्-
पावच्छिन्नयत्किंचिदपि श्रुतित्वाभावविवक्षणे अयं पिण्डीयबहयनुधावनवै-
धर्म्यतादवस्थम् । मैवम् । यदि हदादिश्रुतित्वाभावमादायानि व्याप्तेर्वारणाय
यद्यत्रानिश्रुतित्वाभाववृत्तसार्थं तत्रत्यकिश्रुतित्वावधिकरणत्वं विवक्ष्यते
तदा बहिमान्धूमादित्यादीं यावन्ति हेतुमिति तत्रत्यकिश्रुतित्वावच्छेद-
न्यायरथं ।

निरूपितत्वसंबन्धेन अद्यच्छेदकमिति । समवायित्वं समवायातुयोगित्वं स्वरूप-
संबन्धेन हेतुः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नतावच्छिन्नत्वेऽपि समवायेन
वृष्यप्रसिद्धाव्याप्तेर्दुर्बारात्समवायेन हेतूपेक्षा । समवेतत्वासमवेतत्वोभयाभा-
वमादाय तादृशप्रतियोगिताप्रसिद्धेरवच्छेदकाधिकरणप्रसिद्धयनुधावनम् । ननु
साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्यधिकरणत्वमेव विवक्षणीयम् । प्रतियोगिता च साध्यता-
वच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया । सत्ताया सम-
वायावच्छिन्नाधेयतया व्यधिकरणसंबन्धेन सामान्याभावसंभवात् दोषः । नच
बहूपादीं संयोगवच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन पर्वतहदोभयाभावमादाय तत्प्रतियो-
गितायाः पर्वते सत्तादव्याप्तिरिति साध्यम् । व्याप्त्यदितिपर्वतवच्छिन्नत्वेन
प्रतियोगिताया विवक्षणीयतादत्त आह—बहिमान्धूमादित्यादाविति ।
अयोगोलकीयेति । अथ महानसीयबहयादीं पर्वतश्रुतित्वाभाववत्त्वाद्वा-
प्तिसंबन्धेऽयोगोलकीयबहयनुधावने किं कीदृशमिति चेद्भवान्बहोरेत्यादीं
हदादिश्रुतित्वाभावमादायात्वेव्याप्तेर्वारणाय यद्यच्चिश्रुतित्वाभाववत्त्वात् तत्तद-

त्वम्, साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् ।

कपर्ववादिवृत्तित्वादव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूततदभाव-
निवेशे गौरवमित्याशयेन फलितार्थमाह—साध्यनिष्ठाधेयत्व-
रूपममदीयं ।

स्यापि संभवमाविष्कृतुं अपिपिण्डीयनङ्गयनुपावनात् । संप्रत्यायान्तरिमा-
णादित्यादां पत्किंपिच्छटायेन तरवृत्तित्वाभावनवदितनूडमादायान्वाप्तेः सत्वेऽपि
न क्षतिः । विषमव्याप्तेति वदतां सर्कार्यकारणान्मेव कक्षतेः । परतुतस्तु
साध्यनिष्ठो यदूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभाव इत्येव साध्यनिष्ठासा-
मानाधिकरण्ये प्रतिथोगित्वमिति दूधित्वर्थः । तत्र साध्यासामानाधिकर-
ण्येत्यादिलक्षणे प्रथमत एव द्रव्यं सत्त्वादित्यादापतिव्याप्तिः शङ्किता । तस्या-
श्रमनिष्कर्षेणैव कारणं मध्यार्थाध्याप्तिवारका एवेति यथाशुतसंदर्भः ।
तमनुरन्धानानामपि पिण्डीयवह्नेरनुधावनं संगच्छत एव । एवंच व्यधिक-
रणवृत्तीतिरूपसाध्यासामानाधिकरण्ये शब्दाश्रयं द्रव्यं सत्त्वादित्यादाव-
तिव्यापकतया अतिव्यवस्थामालोच्योक्तद्वारकप्रकारस्य विषमव्याप्ते
पर्वनीयादिवह्नौ महानसादिवृत्तित्वाभावादाय समव्याप्ते चाध्याप्तौ न
कश्चिद्विरोधः । नच सामानाधिकरण्यस्याप्यव्यवृत्तित्वमतमवयवस्य द्रव्यं
सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः कुतो न चार्थत इति वाच्यं । संप्रत्यायान्तरिमाणा-
दित्यादिसमव्यापके श्रियाशवच्छेदेन साध्ये सामानाधिकरण्यावभावात्सादा-
याध्याप्तेः । साध्याधिकरणावच्छेदत्वविशेषणदाने च द्रव्यं सत्त्वादित्यादाव-
तिव्याप्तेः हेतुव्याधिकरणावच्छेदत्वोक्ती द्रव्यं तयनवद्वान्यतरत्वादित्यादावै
घटत्वादेः साध्यासंबन्धित्वेमानवच्छेदकत्वेनातिव्याप्ते तदव्याप्यवृत्तित्वसा-
नभिमतत्वाच्च । साध्यतावच्छेदकव्यापकेति । सर्वत्र सत्ताज्ञानसम-
धायत्वादित्यादावव्याप्तिर्नोदुर्तव आधेयतासंबन्धावच्छिन्नाधिकरणाभावात्स
वृत्तिसिधामकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकार्येनाप्रतिध्या निवेशासंभवादिषि
वेत्तहि साध्यतावच्छेदकसंबन्धान्यसाध्यप्रतियोगिकसंबन्धान्यसंबन्धावच्छि
ह्यत्वं आधेयतायां निवेशनीयं । नन्वेवं वद्विमान्धूमादित्यादौ वही स्वरू-
पसंबन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वसंबन्धोयसंबन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वोभयाभाव-
स्य स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावस्य च सत्त्वादव्याप्तिः । नच
तत्प्रतियोगितावच्छेदकनोदयवाधेयतावच्छिन्नावच्छिन्तर्भावः । अन्यथा चदौ संयो-
गसंबन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वसन्धेन तदभावदौर्लभ्यापातात् । तदन्तर्भावे
च सामानाधिकरणमात्रे तादरासंबन्धेभावच्छेदकपक्षासिरित्येतादृशाभायो न
रुक्षणघटक इति वाच्यं । अपिहरणमात्रे निरूपयतासंबन्धेन अवच्छेदकप-
दाप्तेः सकलमतसिद्धत्वात् । अन्यथा अव्यवहारप्रकारकममाविशेष्यावादे ताद-

मिति । अनिरूपकत्वमिह साध्यनिष्ठाधेयतात्वावच्छेदेन भाक्षम् ।
तेन बहिर्मान्धूमादित्यादौ महानसादेः पर्वतीयबहिर्निष्ठाधेयत्वानि-
कृत्यभर्तृय ।

प्राभायदौर्लभ्यापातादिति । मयम् । तादृशाधेयतासामान्यवृत्तिप्रतिषेधि-
त्तानिषेधेनादोषान् । एवञ्च अत्रतद्विषया अयोगोरुकीयवह्नुवादिवृत्तिपूर्व-
तवृत्तिप्राभावशब्देनाप्येतन्मते साध्यतावच्छेदकान्यसाध्यप्रतियोगिरान्य-
स्यस्यावच्छिन्नमरलवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावस्यैवामिषेयत्वात् तद्विरोध ।
अस्तुतस्तु प्रमेयवान् यदादित्यादौ समवायसंबन्धेन साध्यताया समवाया-
न्यसाध्यप्रतियोगिकसंबन्धान्यसंबन्ध समवायसंबन्ध एव तद्वच्छिन्न
सामान्यवृत्तित्वमप्रतिषेधमेवेति नोत्तरीत्या आप्रेयताविशेषण सम्बन्ध । किंतु
साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वमेव । तथाच मत्तावान्तगवायादित्यादा
व्याप्तिमनुकूलैव पक्षिनामित्यादिना दूषणान्तरारोपगौरवमित्यन्ताग्रन्थ इत्येव
सम्बन्ध । पूर्वं यदुच्यते निप्रह्वलकयजन्यवोभविपयस साध्य यदधिकरणानुयो-
गिकभेदप्रतियोग्यधिकरणमित्येवरूपस्य प्रदर्शनावन्तर समानान्तरलभ्यार्थ
प्रदर्शनं पूर्ववदुच्यते हिर्नर्थं एव दीर्घनिकृता साध्यनिष्ठेरादिनाद्दीकृत ।
इदं तु सोष्यं । पूर्ववदुच्यते मरस्ताप्यासामानाधिकरन्वराज्य साध्यनिष्ठा-
धेयत्वाविरूपकाधिकरणवृत्तिरमेवार्थ । आपो विग्रहार्थो तृतीय समाना-
न्तराबंध परप्रत्ययार्थं ननु लक्षणपदक इति बोध्य । अनिरूपकत्वं अनि-
रूपकत्वप्रतियोगिकरूपस्य । आधेयतात्वावच्छेदेन आधेयतात्वव्यापकं ।
तथाप साध्यनिष्ठाधेयतात्वव्यापकनिरूपकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवृत्ति-
रपितवृत्तिरानधिकरणत्वमिति निरूप्यं । नच आधेयतात्व आधेयताया-
मेव । पक्ष्यधिकरणत्वरूपनिरूपकत्वञ्च पर्वतादाधेयति वैयधिकरणात्कथं
व्यापकत्वमिति वाच्यं । साधनाधेयताभयत्वसम्बन्धेन आधेयतात्व व्याप्य,

न्यायरस ।

चित्तानधिरण्यत्व यदि विवक्षये, तदा बहिर्मान्धूमादित्यादौ यावन्ति हेतुमन्ति
तत्तयधिकृतिलाभावच्छेदमपि समपतीति ज्ञापयितुमिलवेदि । सू० साध्य
निष्ठाधेयत्येति । पैलिष्यव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तयवोवच्छिन्नाधेयता अधिक-
रणमेवेति मित्तं ननु सावच्छेदकभर्तृयैऽधिकरणमेवेऽप्यतिरिक्ते मतातुसरणाद्-
द्विनिष्ठस्योपस्यव्यावच्छिन्नाधेयताविरूपनाधिरण्ये गुणादौ हेतुनावच्छेदकस-
ंबन्धेन कृत्यप्रतिष्ठा बहिर्मान्धूमादित्यादाव्याप्तिरिति पूर्वपक्षानववाच इति
ध्येयम् । दांशेतादिसाधेयत्वमेवेऽपि यद्विचिदपि यतनिरूपकत्वाभावात्तावाम
प्रसक्तमन्यासिद्धा साध्यनिष्ठाधेयतात्वरूपतामान्यभर्तृनुरस्वारेण तावन्निष्ठा-
धेयताया अनिरूपकत्वान्तमिषेयणपदकथा । ननु यद्विचिदाधेयताधेयेति
दीधित्यासर्वं प्रसक्तमन्वारयति । अनिरूपकत्वमिहेति । अनिरूपकत्वान्
मिषेयणपदकाधेयत्वमित्यर्थं । आधेयतात्वावच्छेदेनेति । साध्यनिष्ठाधेय-

रूपत्वेनाध्याप्तिः । एवं साध्यतावच्छेदकसदन्धावच्छिन्नत्वेनाधे-
यता निवेशनीया । तेन अयमात्मा आत्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ
कालस्य कालिसदन्धावच्छिन्नात्मत्यादिनिष्ठाधेयत्वादिनिरूपणत्वे-

कृष्णभटीय ।

स्वरूपितवृत्तित्वसदन्धेन स्वरूपकरय व्यापकमिति बह्वयादिरूपया
ध्यान्तर्भागेन व्यापकरोपरत्ते । नच साध्यनिष्ठाधेयतात्वस्य द्रव्यत्वावच्छिन्न
साधेयतासाधारण्य निरसदन्धेन जले तरसात्तत्रोक्तसदन्धेन बह्वधि-
करणत्वरूपनिरूपकत्वात्समय । यद्विच द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधेयतानिरूपिता-
धिकरणत्वरूपस्य ब्रह्मादिसाधारणनिरूपकत्वस्य तादृशाधेयतात्वव्यापकतया
गुणादेरेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसत्त्वेन नाध्याप्तिः, तदा तुल्ययुक्तया
धूमवान्बहुरिहादावनिव्याप्तिरिति वाच्यम् । आधेयतात्वव्याप्यत्वस्यापि
निरूपकत्वात् निवेशयत्वात् । आधेयतात्वव्याप्यत्व च साध्यतानुयोगि-
कवविशिष्टस्याध्याधयत्वसदन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासाधेयतावाभासयति
स्वरूपितवृत्तिवमवन्धेनावृत्तिव साध्यवन्निरूपिताधेयताप्रपेक्षे पक्षित
मानाधिकरणद्रव्यान्तरव्याप्यवभङ्गमस्य । नचैवमपि बह्विनाम् धूमा
दित्यादावध्याप्तिः । बह्वधिकरणयाध्याप्यतानिष्ठबह्वधिकरणतारूपनिरू-
पकताया बह्विनिष्ठसैवात्तादिसाधारणद्रव्यत्वावच्छिन्नाधेयतावन्व्यापकत्वात्स-
दन्धम् । द्रव्यत्वावच्छिन्ननिरूपकतायाश्च तादृशाधेयतासाध्यव्याप्यत्वादिति
वाच्य । साध्यतानुयोगिकवविशिष्टस्याध्याधयत्वसदन्धेन साध्यनिष्ठाधेय-
तासाधारण्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपतादृशाधेयतात्वव्यापकत्वनिवेशान् ।
अधेयमनाये साध्यतावच्छेदकव्यापकवनिवेशे रौरवाभिधानमस्यतम् । ननु
वैशत्यप्रवक्ष्यमपेक्षयाधवात् । अत्रेदं सनाथानमाकलयामहे । दूक्षतुया
धेयताविशेषाभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वादध्याप्तिः । नच निरूपक-
तासदन्धेन अधिहरणवद्भाव प्रवेष्ट्य इति वाच्य । तथासति सयुक्तवत्स
मधेतयो निरूपकताया मृकजानीयत्वेन आधेयतायां साध्यतावच्छेदक-

व्याखरत् ।

तात्पर्यसामान्यधर्मावशेषितमित्यर्थ इति चेन्नित् । परंतु यदाधेयतावच्छेदक-
भेदेनैवाधेयतावच्छिन्नरूपकत्वोर्भेदस्तदाऽनिरूपकत्वम् । अनिरूपकत्वप्रतियोगिनि-
रूपकत्वम् । आधेयतात्वावच्छेदेन आधेयतावच्छिन्नव्यापकम् । तथाच साध्यनि-
ष्ठाधेयतात्वव्यापकनिरूपकत्वावच्छिन्नभेदे निवेश इति पर्यवसितम् । अत्र
व्याप्यत्व साध्यतावच्छिन्नत्वेन व्यापकत्वं तु स्वरूपितसाधेयतावच्छिन्नसदन्धेन
प्राप्तते साधेयतात्वनिरूपकत्वोर्वैयधिकरण्येऽपि न क्षतिः । नच धूमवान्
बह्वधिकरणत्वादित्यादौ द्रव्यत्वावच्छिन्नाधेयतासाधारण्यसाध्यनिष्ठाधेयतात्वव्या-
पकनिरूपकत्वावच्छिन्नभेदस्य गुणादावव सतादद्विव्याप्तिरिति वाच्यम् । ताद-

दृष्ट्यन्वयं ।

संभवावच्छिन्नत्वविशेषणवैयर्थ्यात् । साध्यतावच्छेदकतादितरसंबन्धावच्छि-
न्नाधेयत्वोन्मैभिवारनिरूपकाधिकरणत्वसत्त्वेन तदभावस्य साध्ये सत्त्वेना-
नित्यत्वेऽपि । तत्रतिरूपकतारयेन संतर्ग-त्वं तु विशेषरूपेण संबन्धत्वापत्ति-
पराहृतं । नच साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयतावावच्छिन्नत्वं प्रति-
योगिताविशेषणमिति वाच्यं । एवमपि पूर्वक्षणवृत्तिरिति विशेषपर्यंतसंयुक्त-
रथाभावमादायाव्याप्तेः । नच भावेऽप्याप्यदृष्टित्वं निरवच्छिन्नविशेषणतासं-
बन्धेन व्यापकत्वं वा निवेश्यमिति वाच्यं । एवमपि षट्पर्यंतसंयुक्तावोभ-
याभावावधारणात् । नच प्रतियोगित्वैवधिकरणत्वापत्तिसाध्यतावच्छेदकव्याप-
कत्वोपादानावुक्ताभावद्वयनिरास इति वाच्यं । तथापि निरद्वयदपर्यंतसं-
युक्त्योभयाभावावधारणात् । तस्य देवतान्यदित्येन तद्व्यवहारव्यतिरिक्तं ।
नच तद्व्यवहारोऽपि न क्षतिः । पर्याप्तिसंबन्धेन तद्व्यवहारतया उभयस्यैव
सत्त्वात् । तदुभयावृत्तित्वस्य धूमे संबन्धेऽप्याव्याप्यताव्यतिरिक्तं वाच्यं । उभये
पर्याप्तेः प्रत्येकपर्याप्तिसिद्धित्वात् । अतः साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना-
धेयतासामान्यवृत्तिर्न प्रतियोगिताविशेषणभावश्चकं । तत्रावच्छेदकतावच्छि-
न्नरूपकत्वव्यतिरिक्तसंबन्धनिरूपकतादशसंबन्धावच्छिन्नाधेयताव्यवहारमिति
नामंभवः । स्वप्रतियोग्यसामानाधिकरण्याच्चाभावविशेषणमिति पूर्वक्षणवृत्ति-
व्यतिरिक्तादपर्यंतसंयुक्तत्वाद्यभावनिरास । तथापि साध्यतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छि-
न्नरूपमेव साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वमिति व्यापकतावृत्तयेऽप्यधिकवि-
शेषणस-वार्त्तारवाभाससंतर्गनिरनुपाधैर्धैवेति कृतवृत्तयो विद्वान्नु । अत्रैवं
योच्यं । ननु नैपत्यनिवेश तत्र परंपरामेदानां संबन्धत्वं चापेक्ष्य द्रव्यत्वाव-
च्छिन्नाधेयतावधारणात् साध्यतावच्छेदकव्याप्ये धर्मांतरावच्छिन्नतावच्छिन्ना-
धेयत्वान्तरनिष्ठपूतनुत्तितानिरूपकाधेयतासंबन्धं साध्यनिष्ठाधेयताविशेषणं
तत्रवृत्ति-वावच्छिन्नाधेयतामादायाव्याप्तिवारावाचनवच्छिन्नातन्मन्तरविशे-
षणं । एतदूपादिसाध्यके तत्रक्षणावच्छिन्ने तदूपादावच्छिन्नाधेयतासामेव
प्रतिदिः । साध्यनिष्ठाधेयताव्यावच्छेदेनेत्यस्यान्यत्रैव तापदंम् । साध्यनिष्ठा-
तादशाधेयतानिरूपकत्वसामान्यान्नापश्च निवेश्य । अथवा साध्यतावच्छे-
दकतन्निष्ठताधेयत्वैव निवेश्य । भङ्गीभेदलाभायैव लघुत्वेऽप्याभासप्रकारे
यथाभ्युतदीधित्यनुसारेण गौरवाभिधानम् । अथवा साध्यनिष्ठाधेयतायां साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतासंबन्धं, साध्यनिष्ठाधेयतावच्छेदेनेत्येतद्व्यवहारम् ।
अथच्छेदकानवच्छिन्नेत्यत्र पर्याप्त्युपादानात्सत्त्वावच्छिन्नाधेयतायाः सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतया क्वचिन्नविचारिणीति पद्विर्मगतिः । तद-
नित्यतावधारणात् पर्याप्त्युपादानेन ननुव्यवैयर्थ्यात् । साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वोपादाने नार्थ दोष इत्यभिमतप्रथमद्वयः । नच साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नाधेयताया वपादानेऽपि पर्याप्त्युपादानानुपादानाभ्यां पद्विर्मग्या
संगच्छेने एवेति वाच्यम् । तथासति साध्यनिष्ठपरिहासोबोदक्षरता-

तदनधिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेय-

ऽपि नातिव्याप्तिः । तादृशाधेयत्वानिरूपकेत्यत्र अधिकरणत्वमविवक्षि-
तम् । तदनिरूपकमात्रमितिष्ठम् । प्रथमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादा-
वति-याभेरागङ्किततया व्यभिचारिसामान्य एवातिव्याप्तिमुद्धरति ।
साध्यवद्भिन्नस्य चेति । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्येत्यर्थः ।

शृण्वन्हीय ।

पक्षे । एतत्सर्वमवरुद्धेदकभेदादाधेयताभेदमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तु । साध्य-
निष्ठाधेयतानिरूपक यद्यत्तत्तद्देदृष्ट एव निवेश्य । अन्यथाधिकरणभेदेनैव
निरूपयताना भेदाद्बहिर्मान्धूमादित्यादावव्याप्ते । एवञ्च निरूपकताभेदेनैव
वाधेयताया भेदात्साध्येतरेदृष्टपाधेयताना रक्षणप्रदकत्वादेव दोषः । साध्य-
निष्ठाधेयतावाचकभेदेनेत्यास्याप्यत्रैव तापर्यं । एवञ्च तत्र समनैयत्यादिप्रिव-
क्षण सर्वं व्यर्थमेव । एतेन साध्यतावाचकदृष्टकव्यापकानामवप्रतियोग्याधेयता
निरूपकाधिकरणतृप्ति वानधिकरणत्वे तात्वयमित्यपामन् । सत्ताषान् समवा-
यित्वादित्यादावव्याप्तिनाश्वरुद्धाद्य । अथवा साध्यनिरूपितानिरूपयत्वाभावे
तादृशानिरूपकभेदे वा सत्तापर्यम् । द्वितीये साधनेन रूपेणाधिकरणभेद इति
नाभेद इति सिद्धम् ॥ अत्रापि समानाधिकरणपदे । अधिकरणपदद्वयपरि
भाषेयतानिरूपकतर तत्र सप्ये नमूदवेदो भाषेयत्वात्निरूपकतृप्तिवत्ताभ-
व्यात्, नतु भाषेयत्वात्निरूपकाधिकरणतृप्तिवत्ताभ । मध्यमाधिकरणताम-
कारणान् । नथाधेयतानिरूपकाधिकरण तदर्थं । तथाप्यनिरूपकाधिकर-
णत्वादिद्वयनिषाधैयमभिधाने यदनेदेखालोश्च अधिकरणस्य रक्षणप्रद-
कत्वमह । तादृशेति । यत् साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वपदस्य चमनेसा-
सम्भव । आधेयत्वाधिकरणरूपोरधिकरणत्वान्तर्भावैवावश्यकनिरूपक-
नाश्वयवहारोपरतौ साध्यवत् साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वान्तरे मानाभा-
वादिन्यधिकरणपद । तथाच तादृशाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वावच्छिन्नभेद-
निवेशात्त दोष इति । तत्र । अधिकरणभाषेयतानिरूपकमिति मुण्डपथ्यवद्वा
सानुसंधेन निरूपकत्वान्तरस्मीकारण्य सर्वाभिसम्भवात् । यदपि अधिकरण-
निष्ठनिरूपकत्वान्तरोपगमेऽपि यद्विमान्दर्वत् तदधिकरणत्वेतादृशतत्त्वादि-
त्यादी हेतुमत साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वादिन्यस्येरेधिकरणपदं निवृत्त-
न्यायत्त ।

आधेयतात्वान्यतन्वापि निरूपकत्वमिशेदन्तत्तात्प्राशाधेयतात्त्वान्यत्त च ता-
वत्तुभाषितमितिद्वयमाधेयतायत्तुस्यपादुच्छिन्नप्रतियोगिताकनारुपाधेयता-
सामान्यतः स्वरूपिततृप्तिरुपबन्धेनातिसम् । यदि तावत्तुद्वयैऽप्यपि
वरुणनेद्रीसाधेयताभेदत्वात् साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपक यद्यत्तत्तद्देदृष्टमव वि-

त्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्ती नातिप्रसंगः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्व-

अत्राधिकरणवृत्तित्वं हेतुतान्छेदकसंबन्धेन धान्यम् । अन्यथा बद्धिमान्धूमादित्यादौ बहवादिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वावयवादौ धूमादेः ममवायेन वृत्तेरव्यास्यापत्तेः । इत्थंच सत्तावान् द्रव्यत्वाद्यादावव्याप्तिः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतान्छेदकसंबन्धात्मकसमवायादिना वृत्तेरप्रसिद्धेः । एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावपि विशिष्टसत्त्वादेः सत्तायनतिरिक्ततया साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणगुणादिवृत्तित्वानधिकरणत्वासंभवाद्बन्धमिरित्यतो निष्कृष्टार्थमाह—साध्यनिष्ठेति । अत्रापि पूर्वदोषवारणाय साध्यतावन्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनाधेयत्वं निवेशनीयम् । मयमधिकरणत्वमप्यविवक्षितम् । तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकत्वैवाभावे निवेदनीया तादृशाधेयत्वानिरूपकवृत्तित्वमात्रनिवेशे धूमवान्बद्धेरित्यादौ बहव्यधिकरणतासामान्याभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वदादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकतानिवेशः । व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठाव्योक्त्याभावप्रतियोगितानवन्छेदकत्वं नतु तद्वन्निष्ठाव्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । सर्वैरथैव तथाविधद्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तदप्रसिद्धेः । नया तद्वन्निष्ठाव्यन्ताभावप्रतियोगितानवन्छेदकधर्मवत्त्वम् । तादृशाभावप्रतियोगितावन्छेदकीभूताभावत्यादिकमादाय बहव्यधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि धूमानधिकरणत्वव्यापकतया अतिव्यास्यापत्तेः । अनवन्छेदकत्वं चावन्छेदकताप-

वृत्तमधीर्यं ।

णाधिकरणनिष्ठनिरूपकत्वलाभार्थं । सच तादृशाधेयत्वानिरूपकं यदधिकरणमिति योजनयेति । तत्तुच्छतरं । अधिकरणतासाधारणनिरूपकत्वमेव मानाभावात् । त्रिनिष्ठाधिकरणनिष्ठनिरूपकत्वविशेषस्यैव ह्यप्यस्यात् । अन्वभा अधिकरणपदपुरणापत्तेः । अच तादृशनिरूपकभेददृष्टलाभार्थमधिकरणपदमिति युज्यते तत्राभयं नञ्मात्राधीनत्वात् । नापि अधिकरणपदार्थतावच्छेदकाधिकरणत्वे साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वान्यार्थमधिकरणपदं । असंभवापत्तेः । साध्यवन्निष्ठस्येति पदौ कथनमुत्तरलक्षणेऽतिव्याप्तिनिराससूचकं ।

र्यात्वनधिकरणत्वम् । अत उभयवद्भेदमादाय न दोषः । अथवा
यदधिकरणासामान्याभावत्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्त्यत्यन्ता-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमेव समुदायार्थः । अतो व्यभाव-
त्वादिना व्यापकतामादाय न दोषः । अधिकरणता च हेतु-
तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना प्राणा । तेन बहिमान्धूनादित्यादौ
बहुवधिकरणधूमावयवादौ धूमाधिकरणत्वसामान्याभावासत्वेऽपि
न क्षतिः । धूमवान्बहोरित्यादौ यत्किञ्चिद्बहुवधिकरणत्वाभावस्य
धूमानधिकरणत्वव्यापनतयाऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदम् ।
तथाच तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकाभाप्रतियोगितावच्छेदकं
यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वं, यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्ना-
भावत्वं वा तादृशानिरूपकत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपत्वमिति फलि-
वृष्णंभट्टीयं ।

समवायेनेति । यत्किञ्चित्संबन्धेन वृत्तित्वोर्जा चातिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । हेतु-
तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकर-
णभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धान्यहेतुप्रतियोगिकसंबन्धान्यसंबन्धावच्छि-
न्नतात्सृष्टिभाभावस्य वा निवेदो वाह—एवमिति । व्यापकरत्वंचेति
भेदगमरूपदोषाधिरिति न प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धनिवेद्यः । अवच्छेद-
कत्वं स्वरूपसंबन्धेन निवेद्यं तेन हेतुवधिकरणत्वाभावस्य विषयितासंबन्धे-
नावच्छेदकत्वेऽपि नाव्याप्तिः । तदयोसोऽन्येदवान् सदीर्घदृष्ट्यादित्यादौ
वादित्यादि हेतुवधिकरणत्वाभावत्वविशिष्टरूपत्वंसादे, साध्यनिष्ठा-
धेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतयानिव्याप्तिः । अतो हेतुवधिकरणत्वभावात्सर्वविशिष्टं
स्वरूपसंबन्धेन निवेद्यमिति तु न शक्यं । तथापि हेतुवधिकरणत्वभावात्सामान्या-
पकत्वात् । ननु एतद्बहुत्ववान् कनिसंयोगादित्यादौ हेतुवधिकरणत्वाभावादे-
नेबलान्वदित्वादनित्यासिरित्यत आह । अथचेति । इदं तु योष्यं । एतन्मा-
साधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूप्येन निरवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धावच्छिन्ना-
वच्छेदकताशून्ये सन्ति निरवच्छिन्नवृत्तित्वं व्यापकत्वम् । निरवच्छिन्नवृत्तिप्रो-
पादानाज्जन्मानविषयवत्पश्यमिथारिहेतुवधिकरणत्वाभावस्य निरव्याप-
कत्वेऽपि नक्षतिः । व्यापकभूताभावप्रतियोग्यधिकरणतानिवेद्यस्यने व्याप-
कीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदकधिकरणत्वतानिवेद्ये वा । तथाचात्यन्ताभावप-
दित्तव्यापकत्वपरिष्कारोऽप्यप्ये ह्यति । हेतुवधिकरणताव्यापकप्रतियोगिता-
कत्व निरस्यति । तथाचेति । तादृशेति । व्यापकभावप्रतियोगिताव्या-
धिकरणतानिष्ठायां निरवच्छिन्नतासंबन्धेनावच्छेदकताया अथच्छेदकहेतुनार-

तोऽर्थः । तेन धूमानधिकरणत्वव्यापकीभूतरुद्धयनधिकरणत्वधू-
माधिकरणत्वोभयसामान्याभावरप्रतियोगिताया बह्वयनधिकरणत्व-
सामान्यनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । यदधिकरणतामात्रनिवेशे
द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः । द्रव्यत्वानधिकरणगुणादौ
हेत्वधिकरणतात्वात्प्रच्छिन्नाभावसत्वान् । अतो यद्रूपावच्छिन्नेति ।
हेत्वभावस व्यापकत्वानिवेशे व्यापकताशरीरे हेतुतावच्छेदकसव-
न्धेन तद्वन्निष्ठत्वं निवेश्यम् । अन्यथा बह्विमान्धूमादित्यादौ साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकहृदादौ धूमात्मकाभावसा फालिकसवन्धेन वृत्ते-
रव्याख्यापत्तेः । तथासति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः ।
साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसवन्धेन वृत्तेरप्र-
सिद्धेः । अतो हेत्वधिकरणत्वाभावस व्यापकताघटितमेव लक्षणं
कृतम् । तथाचाधिकरणताया विशेषणताविशेषेण वृत्तिमत्तया तेन
सवन्धेन तन्निष्ठत्वं निवेश्य, अतो न दोषः । पूर्वकल्पपरित्यागे वीज-

वृत्तामहीय ।

च्छेदकत्वस्य वाच्यतया विशिष्टपरामर्शानुपपत्ति । यद्रूपेति । यद्रूपाव
शिष्टाधिकरणताप्रतियोगिताभावरस्य बह्वधिकरणत्ववगणोभवाभावाधिकर-
णतयाऽतिव्याप्तिः । तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धैरतलभा नोक्तम् । तादृशरूप
काधिकरणरूपभावरप्रतियोगिताया स्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वरसवन्धेनान
वच्छेदकीभूताधिकरणतानिरूपकतावच्छेदक स्वावच्छिन्नधिकरणतात्वसप
न्धेन अनवच्छेदक या यदेतुतावच्छेदक तद्व्यसमभेदलि न विशिष्टपरामर्श
नुपपत्ति । हेत्वभावस्येति । स्वमित्यादिशून्यनियामकसवन्धेन हेतुता
तग धनादिसवन्धस्य व्याप्यत्ववैवोपपत्ते । बह्वथादे साध्यताया रूपादे
सवोभेन हेतुताया व्याप्त्युपपत्तेऽपि न क्षति । तत्र पक्षधर्मताप्रिरहादेव प-
रामर्शस्याप्रमावस्यभवादिनि भाव । हेत्वभावे प्रतियोगिवैधिररण्यागन्धेन
धरापातापदकाभावरस्य हेतुमत्तावच्छिन्नेधितानियामकसवन्धावच्छिन्नप्रति
योगितानिवेशेऽप्याह । अन्यथेति । कृतमिति । अधिकरणताचेह न सव
न्यापरय ।

वेद्य साध्यनिष्ठेत्वादिप्रत्यक्षान्यत्र तात्पर्यमिति वदन्ति । अव्याप्यवृत्त्यधिक
रणताया अव्याप्यवृत्तिरूपमतेऽव्याप्यवृत्तिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरभावे प्रतियो-
गिवैधियधिकरणप्रवेशे गौरवमिलालोप्याह—अथयेति । अत्रसिद्धेरतो
हेत्वधिकरणत्वाभावात्स्येति । एतेन वृत्त्यनियामनेन व्यधिकरणेन वा
सवन्धेन हेतुतावच्छेदकस्यात्तेरतिव्याप्तेर्वा वारणमधिकरणलनिवेशानुपपत्ति

मिति निष्कर्षः । तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।
साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणत्वम् । चरमाधिकरण-
त्वांशुस्मानतिप्रयोजनकतया तमपहाय स्वयमेकीज्यानुद्य दूष-

माह—तेनेति । न दोष इति । सामान्यादौ हेतुतावच्छेदनसंब-
न्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि तत्संबन्धाच्छिन्नायाः द्रव्यत्वाधिकरणायाः
द्रव्ये प्रसिद्धाया अभावस्य साध्याधिकरणत्वादिति भावः । इति
सिंहव्याघ्रलक्षणयोः प्रथमलक्षणं समाप्तम् ।

अथ सिंहव्याघ्रलक्षणयोः द्वितीयलक्षणम् । साध्यवैयधिक-
रणस्य निरुक्तार्थकत्वे पौनरुक्त्यापत्तेस्तद्व्याप्ये । साध्येति । इति
सिंहव्याघ्रलक्षणयोः द्वितीयलक्षणं समाप्तम् ॥

कृष्णभट्टीयं ।

नियता । तादात्म्यसंबन्धेन साध्यतायामिव तादात्म्येन साधनतायामपि
व्याप्यद्वीकारात् । इति सिंहव्याघ्रलक्षणयोः प्रथमलक्षणं समाप्तम् ।

(अथ सिंहव्याघ्रलक्षणे द्वितीयलक्षणम् ।) निरुक्तार्थकत्व-
मिति । साध्य व्यधिकरणं यत्येति विग्रहः । व्यधिकरणमिति बहुव्रीहिरूपो-
त्तरपदपठितः । तत्र विभिन्न अधिकरणमिदं आधेयतानिरूपकमिदं अधिकरणं
यत्येति विग्रहात् यथाधेयतानिरूपकतापठितप्रतियोगितात्तदधिकरणं
प्रतीपत्ते । व्यधिरणमिति समासात्तु अधिकरणमिदंभेदप्रतियोगितावच्छेद-
र्थाभूतनिरूपकत्वाकाधेयतावाद् शुभ्यत इति । शेषमस्मिन्तस्माद् द्रव्यम् ।
साध्येतीति । विभिन्नधिकरणं यत् तत् व्यधिकरणं तस्य भावमत्रं
साध्याद्वैयधिकरण्यं साध्यवैयधिकरणम् । साध्यपदस्य साध्याधिकरणे
लक्षणेति साध्याधिकरणवृत्तिवत्ताभः । इति सिंहव्याघ्रलक्षणयोः
द्वितीयलक्षणं समाप्तम् ।

न्यायसं ।

वर्णयन्तो वमरीशा परास्ता । यत्कलीयाव्यातिवारणाय व्यापकतापठितपरि-
पकारान्मस्यैव गतावान् इत्यन्तारिताशब्दधिकरणव्यतिरेकप्रयोजनसमये
तदुपेक्षया निर्वाजतादिति ध्येयम् । इति सिंहव्याघ्रप्रथमद्वितीयलक्ष-
णः समाप्तः ॥

शति—तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः, साध्यं यदधिकरणा-

ननु मूले तदुभयमपि साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वमित्यनेनोक्त-
लक्षणद्वयानुवादोऽसङ्गतः । असामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोरधिक-
रणाद्वयघटितत्वेन तादृशलक्षणयोरधिकरणतात्रयघटितत्वादानुवादे
चाधिकरणताद्वयमात्रस्य निवेशादित्यतसाहसमूलं सङ्गमयति—
चरमेति । अनतीति । अनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वाभावरूपतया
तद्वदकाधिकरणत्वांशं परित्यज्य साध्यासामानाधिकरण्याभाववैयधि-
करण्याभावनिवेशेनैवोपपत्तेरिति भावः । असामानाधिकरण्याद्यधि-
करणत्वाभावस्यासङ्गत्वासाामानाधिकरण्याद्यभावाघटिततया न वै-
यर्थ्यमित्यनतिप्रयोगजनकनयेत्युक्तम् । तदपहाय चरमाधिकरणत्वांशं
परित्यज्य । द्वयम् साध्यासामानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकर-
ण्याभावरूपनिष्कृष्टलक्षणार्थद्वयम् । साध्यानाधिकरणाधिकरणत्वमि-
त्यनेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिवारणाय विवक्षितस्य
प्रथमलक्षणनिष्कृष्टार्थस्य कथंचिदपि प्रतिपादनासंभवात्तदनुवाद-
कतानुपपत्तेरिति यथाश्रुतार्थानुवादपरतया सङ्गमयितुं अनुव-
दनीयलक्षणार्थद्वयमाह—साध्येत्यादेरिति । लक्षणद्वयस्य क्रमेणेति

कृष्णभट्टीयं ।

[अथ सिंहव्याघ्रलक्षणदूपणम् ।] दीधिति एकोक्तयेत्यनेन तदुभ-
यमपि तदुभयसाध्यप्रतिपासामपि साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वशब्दप्रतिपा-
शमित्थार्थानुवादत्वलाभः । नचानुवादार्थदूपणेऽपि पुरोवादायोर्भिदिष्ट एवेति
चाव्यम् । समनियतानुवादार्थमुखस्य पुरोवादाार्थमुखानन्यत्वात् । प्रथम-
लक्षणेति । साध्यानाधिकरणं अनधिकरणं यस्तेति विग्रहः । येन यथा
असाध्याभि साध्यविरोधीनीति पूर्वपदार्थतावच्छेदकसाध्यविरोधव्यापकत्व-
लाभः । तथेहापि साध्यवृत्तेदव्यापकत्वलाभ आशङ्क्येत । तथासति अनधि-
करणमिति प्राथमिकतमासासंभवादित्यनेन । विरोधात् । किंतु साध्यानाधि-
कारणम् ।

[अथ सिंहव्याघ्रलक्षणदूपणम् ।] पूर्वनिपातितस्यैव नम इति ।
अत्र यद्यलन्तानावार्थकेन नना उत्तरपदार्थाभावे विद्यमानं यदव्ययं तत्समस्त

श्लेषः । तत्त्वाभाव इत्यन्तेन प्रथमलक्षणार्थवचनम् । एवञ्च सा-
ध्याधिकरणानधिकरणशब्देन साध्य यदधिकरणानधिकरणकं तद्वो-
च्यते । तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं साध्यपदोत्तरसन्निविष्टनञ्चा तदभावः
प्रत्यायत इति प्रथमलक्षणार्थबोधकरं साध्यानधिकरणानधिकरणत्व-
मित्यस्य । नच साध्याधिकरणानधिकरणत्वपदेन नञ्समासे सत्येव

दृष्टमस्तीय ।

रणमधिकरण इत्येतेन । नचैत्रमपि पश्चात्तन्मासे प्रथमाशरीत्या नन
साध्यनिवेशाद्यधिकरणत्वाभावलाभ सम्भवति । नञो मध्यनिवेशोऽपि भाव-
प्रत्ययान्तबहुव्रीह्यर्थीभूततथाविधाधेयत्वेनैव तदन्वयात् । नत्वधिकरणतया ।
नञो यद्दर्मावच्छिन्नोपस्थापकपदसन्निव्याहारस्तद्दर्मावच्छिन्नप्रतिपोगिता-
कत्वेनाभावबोधकत्वमुपेतं । तेन वर्धिततमास एव प्रथमाधिकरणपद-
स्थाधेयतानिरूपकार्यत्वमुपगम्य । सत्तावान् इत्येवादित्यादिस्त्रीयाव्याप्ति-
वारकार्यसम्भवात्प्रयमेत्यसगतमिति न शक्यं । अथ तर्कात्कारमते अत्रधि-
करणमिति प्राथमिकतमास कश्चिदाभावनीति चेत् तदा पुरोवाद्दीर्घवैदे-
शस्यत्वादुवादकत्वनियमः । तत्र प्रथमे पुरोवादस्य बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहित्वा-
त्तत्पुटपगर्भबहुव्रीहित्वमनुवादस्य न युज्यते । बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहित्वेत्
सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिवारकार्यप्रतिपत्तिः । द्वितीये च पुरोवाद-
पदस्य तत्पुटपगर्भबहुव्रीहिचादपुवादकत्वः । तत्र पुरोवादस्य तथा-
विधनश्रमसासगर्भबहुव्रीहित्वेऽप्यनुवादस्य तथाविधनश्रमसासबहुव्रीहित्वो-
पगमेन, सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिवारकार्यलाभ इति प्रथमेऽपुपा-
दान् भवति विशेषकः । वस्तुतस्तु अनुवादपुच्छस्य पुरोवादपुच्छसा-
जाये पुच्छदूषणचक्रम स्यात् । दूषणानौपयिकाभिधाने च विग्रह इति
तदविवक्षा स्याते सुवचैव ; प्रथमेऽनुपलक्षण द्वितीयेऽपि द्रष्टव्यमिति ।
साध्यमधिकरणानधिकरण यस्वेति विग्रहे अधिकरणमाधेयतानिरूपक-
त्वात् नञो मध्यनिवेशात्साधकत्वमेवेत्यन्यत्र शक्ये—न चेति । साध्या-
धिकरणाधिकरणत्वसामाध साध्याधिकरणानधिकरणत्वमिति नञोऽव्ययी

न्यापरत्त ।

इत्यप्येतेन 'अध्यय विनयो'त्यादिसूत्रेण तिस्रोऽव्ययीभावः । यदि वा 'सुबन्तैव नञ्
सगम्यत' इत्यप्येतेन 'ननिति' सूत्रेण सिद्धस्तत्पुच्छो चाधीयते उभयवापि नन एव
पूर्वनिपातस्तस्मात्साध्यमिति नयिति च प्रथमान्तपदप्रतिपाद्यत्वेन समासत्वात्
प्रथमान्तपदप्रतिपाद्यमुपसर्जनसह स्यादित्यर्थेन 'प्रथमानिर्दिष्ट समासउपस-
र्जनमिति' सूत्रेणोपसर्जनसहस्यत्वात् 'उपसर्जन पूर्वमिति' पाणिनिनाऽभिधानादिति

तदर्थभावा नष्वा प्रत्याययितुं शक्यते । तथाच साध्यपदोत्तरं नञो निपातोऽसंभवी । समस्यमानपदपूर्वनिपतितस्यैव नञः साधुत्वादन्यथा अचित्रगुरित्यादौ चित्रादिपदोत्तरमपि नञ्प्रयोगापत्तेरिति वाच्यम् । असंयन्धिकार्थबोधकोत्तरपदघटितसमुदायेन समं नञ्समासस्थले नञो मध्यनिवेशस्यापि साधुत्वसंपादकत्वात् । अन्यथा घटानधिकरणत्वं साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यादौ घटाधिकरणत्वाभावसाध्याभाववदवृत्तित्वाभावप्रत्यायानुपपत्तेः । नहि तत्रानधिकरणत्वपदानां घटादिपदैः समासे तादृशार्थप्रतीतिरुपपद्यते । अनधिकरणत्वपदादिजन्यप्रतीतिविशेष्यीभूताभावेन सममेव घटादिसंसर्गभानात्समस्यमानपदप्रतिपाद्यतावच्छेदककोटिनिविष्टेनापरपदार्थान्वये राजपुरुषादन्य इत्यर्थे राजाऽपुरुष इत्यादिसमासापत्तेः । एवं गन्तान्वयितावच्छेदकावच्छि-

कृष्णंभटीयं ।

भाष्यसमासः । असंयन्धिकार्यं नित्यसाकाङ्क्षित्वं । नियमानो नियतः संबन्धी यस्येत्यर्थात् । संयन्धिकत्वं जिज्ञासात्वं । संयन्धोपस्थितिनिमतोपस्थितिकत्वं च । चैत्रस्य भायंत्यादौ भायंत्यादौ घटानधिकरणमित्यादौ अधिकरणपदार्थकवेदात्मनः भावप्रत्ययार्थादेः चैत्रघटाद्यन्वयात् साध्यनिवेदाः । संयन्धिकार्थबोधकपदपूर्वस्थानं । जगदीशमतं निराकरोति— नहीति । घटानधीति । घटस्य न अधिकरणमिति त्रिपदसमासस्तु न । अनुशासनाभावात् । तादृशार्थैः घटाधिकरणत्वाभावः । घटादिसंसर्गभानादिति । नत्यधिकरणादिनेति । नाभिमतलाभः । समस्येति । अनधिकरणत्वादिपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकम् । प्रकृते अधिकरणत्वाभाववत्यादिति । राजाऽपुरुष इति । राजः अपुरुष इति विग्रहः । एतेन न अधिकरण-

न्यायरत्नं ।

भाषः । प्रत्ययानुपपत्तेरिति । तथा सागत्या वृषोदरादिभगपाठकल्पनया वृषोदरादीनि नगोपदिष्टमित्यनेनैव निरुक्तप्रयोगार्थं साधुत्वमुपपादनीयमिति भाषः । केचित्तु घटानधिकरणत्वमित्यादावधिकरणपदमेव घटाधिकरणत्वाद्युक्तिं घटपदं तु तादर्थ्यमाहककाङ्क्षानिर्वाहकम् । आगमविकरणशब्दादिवत् । एवं सति न प्राथमिकसमासासंभवः । असमानाधिकरणपदस्य यदधिकरणानधिकरणत्वरूपार्थस्य बीधित्युक्तस्य न समानमतमानमित्यावधिकरणविशेषार्थकसमानपदस्य नष्वा प्राथमिकसमासमन्युपेत्यैव वक्ष्यन्त्यात् । तत्र घटपदमेव घटाधिकरणत्वाद्युक्तिमधिकरणपदं तादर्थ्यमाहकमिति कुतो न स्यादिति वाच्यम् । मनः

ज्ञाभावस्यैव बोधनादधिकरणसामान्यभेदवानेवानधिकरणपदार्थः
 स्यात्, तस्य चाप्रसिद्धा नरूपदाधिकरणपदयोः प्राथमिकसमासासं-
 भवाच्चेति । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावरूपः प्र-
 थमलक्षणस्य निष्कृष्टयथास्तुतार्थोऽपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्व-
 मिति शब्देन प्रतिपाद्यते । तथाहि । आधेयत्वानिरूपकार्थकचरमा-
 धिकरणपदप्रतिदेन अधिकरणानधिकरणपदेन अधिकरणमनाधिक-
 रणं आधेयत्वानिरूपकं यस्येति व्युत्पत्त्या अधिकरणनिष्ठमेदप्रतियो-
 गितावच्छेदकनिरूपकताकाधेयतात्वेनान्यपदार्थो बोध्यते । बहुनीहो
 विग्रहाद्यादशविशेषणविशेष्यभावापन्नस्य बोधस्तद्विपरीतविशेषणवि-
 शेष्यभावापन्नस्य प्रत्ययात् । चिन्ना गौर्यस्येति विग्रहवाक्यात् यत्पदार्थ-
 संयन्धित्वेन चिन्नागौर्यगुरित्यतः चिन्नागौर्यस्येतिप्रसवन्धप्रतियोगित्वेन
 यत्पदार्थबोधत्वात् । प्रकृतस्वले च विग्रहवाक्यात् यत्पदार्थनिष्ठाधेयता-
 निरूपकत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वेनाधिकरणप्रतीतेः । एवञ्च साध्यं यस्या-
 धिकरणानधिकरणकं यदधिकरणनिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-

कृष्णमटीय ।

मनधिकरण घटत्वानधिकरण घटानधिकरण तत्राधिकरणपदस्य घटाधिकरणे
 लक्षणा । घटपद तात्पर्यमाहकमित्यप्याह । तथासति पुरपदस्य राजपुरुषे
 लक्षणा । राजपद तात्पर्यमाहकमित्यप्याह । अत्रसिध्वेति ।
 एतेन शब्दशास्त्रमनेतापि जटाक्षितः । नच शानशास्त्रादिसम्पदपदमपि समा-
 सः । "अलन्तासत्यपि शोधे ज्ञान शब्द करोति ही"ति न्यायादिति वाच्यम् ।
 तत्र ज्ञानशब्देनान्यधारयतिरेकत्वात् । इह प्रमाणसमासस्वार्थभवेति ।
 अत्रमाणसमासगर्भसमासप्रामाण्यस्यादृष्टत्वात् । भ्रमनिर्धारणप्रानुरो-
 धेन वा तेषां सूत्रप्रणयन । नैतावता तदनुपपत्तनुरोधेन नतो मन्वनिवेशो न
 न्यापरस ।

उत्तरपदार्थभेदबोधकत्वमुत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति । न अधिकरणमनाधिकरणमिति
 दृशितव्युत्पत्त्यैव विवक्षितार्थतामसुभव नथो मन्वनिवेशोऽप्याभाषिक एवेति व-
 दन्ति । ताभ्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावरूप इति ।
 इदमुपलक्षण साम्यनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वरूपस्याप्यर्थस्य एवम सुभ-
 वति । तथाहि साध्येऽधिकरणानधिकरणत्वं यदधिकरणवृत्तित्वाभावे यस्य न-
 ताभ्याधिकरणानधिकरणत्वं भावप्रधानत्वात् तावतामल्लदभावश्च साध्यपदोत्त-
 रतया बोधत्वं इति साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यसंबन्धितामादत्तान् सर्वपथ
 प्रतिपादितमेवेति । परेण साध्यनिष्ठाधेयतादिरूपकत्वस्य साध्यवद्विग्रहस्य

नधिकरणं तत्त्वाभावः । साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभाव-
वधार्थः । तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-

निरूपताकाधेयतावदिति व्युत्पत्त्या साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वाव-
च्छिन्नभेदवदधिकरणवृत्तित्वं साध्याधिकरणानधिकरणशब्देन प्रत्या-
प्यते । तदभावः साध्यपदोत्तरनव्यपदिताद्वयत्वेनेति ।

द्वितीयलक्षणार्थमाह—साध्यस्येति । तथाच साध्यानधिक-
रणमधिकरणं आधेयतानिरूपकं यस्येति व्युत्पत्त्या साध्यान-
धिकरणाधिकरणत्वशब्देन साध्यानधिकरणवृत्तित्वं प्रत्याप्यते ।
तदभावो द्वितीयनञेति उक्तशब्दस्य एतदर्थानुवादफतेति भावः ।
पूरणसंबलितं तत्रेति ग्रन्थं व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । मूले
केवलान्वयिनि बहिमान्धूमादित्रादी चाव्याप्तौ हेत्वकथनात् ।
प्रथमलक्षणे केवलान्वयिन्यव्याप्तिहेतुं पूरयति—साध्येत्यादिना,
अप्रसिद्धेरित्यन्तेन । साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनि-
र्णयार्थं ।

सुमतः । न्यूनतापत्तेः । तेषांपद एव स्थातरूपात् । अतएवौक्तं साधुवैत्यादि ।
ननु साध्यानधिकरणेत्याद्यनुवादस्य यदधिकरणानधिकरणं साध्यमित्याद्यर्थ-
प्रतिपादकत्वमुक्तमसंगतं । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणप्रतिषेधेलाप्रि-
महेत्वत्प्रस्तापत्तेः । तत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेत्याद्यर्थप्रतिपादकतया
अप्रसिद्धिकथनस्याकिञ्चित्तरत्वात् । अतस्तादृशानुवादस्य तत्प्रतिपादकत्वं
अधिकरणानधिकरणेति व्याससमासभेदेन पदद्वयाद्यर्थं दर्शयित्वा साध्या-
धिकरणानधिकरणेति तद्वेदेन पदद्वयाद्यर्थं क्रमेण दर्शयन्नेव दर्शयति—
साध्यनिष्ठेति । व्युत्पत्त्येति । अधिकरणं न अधिकरणं यस्येति त्रिपदबहु-
मीहिः । अन्यथा अनधिकरणपदं प्रतिषेधा प्राथमिक समासो न स्यादिति न
तद्व्युत् । साध्यपदाधिकरणाधिकरणपदयोर्बहुमीमुत्तरं नन्वमासो नशो मप्य-
निवेशेन साध्याधिकरणानधिकरणशब्दे तात्पर्यात् । अस्य पदार्थः प्रकृते
साध्यरूपः । हेत्वकथनादिति । साध्याधिकरणानधिकरण इति शब्दाभा-

व्यापत्तेः ।

वा व्यापकीभूतोऽभावस्तत्प्रतियोग्यधिकरणतासामान्यरूपोप्यर्थः साध्या-
नधिकरणानधिकरणत्वशब्दप्रतिपादयितुं शक्यते । तथाहि साध्यान-

१ वृत्तिनेन रूपेण नोक्तारूपान्वयवधार्थः । साध्याधिकरणानधिकरणपदेन
तद्वृत्तिवर्धनं वा. ड. न.

धिकरणप्रसिध्या, नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनि-

वेशाभिप्रायेणप्रसिद्धिरभिहिता । यत्किञ्चिन्निरूपणभेदनिवेशे च तादृशभेदव्यवधिकरणे हेतोर्बृहत्तरेव्याप्तिर्बोध्य । वक्ष्यमाणरूपेण नानाव्यक्तिसाध्यके हेत्वन्तरेऽव्याप्तेः सत्यात् धूममात्रे तत्कथनं मूलकृता न्यूनतासपादकमतो धूम इत्यस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेण पाठ-
मधृतैव व्याचष्टे—नानाव्यक्तिकेति । अत्रच यथासंभवमव्याप्ति-
र्बोध्या । तेनैतद्दृष्टियावद्धर्मवानेतत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणरीत्या अव्या-
प्तिविरहेऽपि न क्षतिः । अतएव नानाधिकरणकसाध्यके सर्वत्रेति

कृष्णभट्टीय ।

वाद् । वक्ष्यमाणेति । एतच्च यत्किञ्चित्साध्यनिष्ठापेयत्वरूपकररमभि-
प्रेत्य । अन्यथा तदसमतेर्दुर्वारवाद् । यथा संभवतीति । नानाव्यक्तिसा-
ध्यकदेशु वसामानाधिकरण्येनेत्यर्थे । अत्रच्छेदकावच्छेदेनात्मके वापरक-
माह—तेनेति । यद्यपि शब्दवान् गगनत्वादित्यादावपि नाव्याप्ति । तथा
अप्रिममिष पदप्रयोजन न तत्रेति तत्राग । वक्ष्यमाणरीत्या एकसा-
ध्यव्यक्तिनिष्ठापेयत्वादिरीत्या । अतएव नानाव्यक्तिसाध्यक इति
ग्रन्थस्य सामानाधिकरण्येनाव्याप्तिविरवादेव । सर्वत्रेत्यनेन द्वितीयलक्षण
एवावच्छेदकावच्छेदेनाव्याप्तिं वदति । अन्यथा तत्रापि सर्वत्रेति किं न
व्यापारः ।

धिकरणमधिकरण ज्ञप्तेति व्युत्पत्तिस्तत्र साध्याधिकरणमित्यस्य साध्य
निष्ठापेयतानिरूपक साध्यवद्विभक्त्यर्थे । अनधिकरण यद्यत्प्राधिकरणपरम
यददार्थहेतुधिकरणताशक्तिं वसति ताप्यप्रादृक् । अपवादधिकरणपदमा-
पेयताभिप्रेतिरूपकसाध्यकरणे सामानिक तदैकदेशापेयताभिप्रेये वसति यत्र
न्तार्थहेतुनिष्ठतावत्त्व भावप्रधानभिदेषाचारधिकरणमित्यनेन हेतुधिकरण-
त्वाभावगम । इत्थं चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वमसति साधने विधेये भावतु
इति व्युत्पत्तिपलादेशधिकरणताभावक्ये विधेय साध्याधिकरणत्वरूपोद्देश्य-
तावच्छेदकव्यापकत्वमसति इति वदति । यथासंभवमिति । नानाव्यक्ति-
साध्यकदेशु वसामानाधिकरण्येनेत्यर्थे । अत्रच्छेदकावच्छेदेनात्मके वापरक-
माह—तेनेति । यद्यपि शब्दवान् गगनत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिरुपपद्ये
विद्वज्जगदभिप्रायधिकरणद्वयवृत्तिग्राभ्यन्तारच्छेदकत्वस्यनानाव्यक्तिसाध्यक
त्वस्यीतिविरमिष पदप्रयोजन न तत्रेति तत्राग । वक्ष्यमाणरीत्या
एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठापेयत्वादिरीत्या । अतएव नानाधिकरणसाध्यके
सर्वत्रेति वक्ष्यतीति । अत्र उपपन्नस्यानुर्था पूर्वेवदेव सामानाधिकरण्ये

प्राधेयत्वानिरूपकत्वं साधनाधिकरणव्यत्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः ।
 कचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चाद्ये । द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये
 यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधो विवक्षितः तदा

पक्षयति । यद्वा नानाधिकरणकसाध्यवैयत्यस्य मिथो व्यधिकरणद्वयवृत्ति-
 साध्यतावच्छेदककक्ष्यर्थः । अत्राव्याप्तेर्हेतुं पूरयति—एकेत्यादिना
 इतीत्यन्तेन । अनया रीत्याऽव्याप्तिश्च । यत्किञ्चित्साध्यनिप्राधेयतानिरू-
 पकत्वावच्छिन्नभेदनिवेशाभिप्रायेण साध्यनिप्राधेयतानिरूपकसामा-
 न्यभेदनिवेशे च केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति ध्येयम् । कचिदि-
 ति । पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वयान्द्रव्यत्वादित्यादौ । अतिव्यप्तिरिति ।
 विशिष्टद्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकितया पृथिव्यादेः साध्यनिप्राधेय-
 त्वानिरूपकत्वासम्भवादिति भावः । आधेयतायां साध्यतावच्छेदकाव-

कृष्णमदीय ।

धेदिति भावः । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदो न विधेयान्वयस्यौत्सर्गिकस्य
 रसणायेत्याह—यद्देति । मिथ इति । यत्किञ्चित्साध्यप्रतियोगिकाभावाधि-
 करणं यत्किञ्चित्साध्यवदकिञ्चित्साध्यप्रतियोगिकाभावसमानाधिकरणं द-
 किञ्चित्साध्यं तदुभयवृत्तित्वं वृत्तित्वान्तरार्थः । तत्र च सत्ता द्रव्यत्वपृथि-
 वीत्वान्यतमयान् पक्षयतित्यादौ अव्याप्त्यलामाहयूनतेति चेत् । यत्किञ्चि-
 त्साध्यप्रतियोगिकाभावाधिकरणमभूत् हेतवधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकव-
 त्स्य समुदायार्थेत्याह । यत्किञ्चिदिति निरूपकत्वेत्येति । अत्र विशिष्टधर्मावच्छि-
 न्नाधेयताया अननिरिक्तत्वात्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशवैयर्थ्यमिति
 मतनिराकरणायाह—आधेयतायामिति । यत्किञ्चित्त्वं व्यक्तावन्त्येति ।

व्याख्यानं ।

मानवग्रहम सादित्याद्य इति चेन्विदुः । अत्र एष सर्वत्रेति वद्वज्जीलपक्षाया
 व्याप इवेहान्वयवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य विवक्षितत्वेऽपि सर्वत्रेति पक्षे-
 लपरि । मिथो व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदक इति । यद्यपि
 मिथो व्यधिकरणत्वं न परस्परानधिकरणवृत्तित्वं भूतलाभावपूर्वताभावान्य-
 तावान् गुणसादिरप्युद्देश्यतावच्छेदकाऽनन्ताया तत्राव्याप्तिरपविधेयभावेन
 याथापते । नापि परस्परानधिकरणवृत्तित्वं । तादृशान्वयवच्छेदकमनस्तत्वेतोर-
 सप्रहापते । एतेन परस्परानधिकरणहेतुव्यधिकरणवृत्तिलमपि निरस्तम् । तथापि

केवलान्वयिनि यदिच यत्किञ्चित्साध्यव्यक्तिभेदः तदा
नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ॥ इति दीधितौ सिंह-
व्याघ्रलक्षणे ॥

च्छिन्नत्वनिवेशेच नैव दोषः । अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वैव
आधेयतावच्छेदकतया पृथिवीनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदक-
पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्त्वादेः पृथिवीनिरूपिताधेयतानवच्छेदक-
त्वादिति ध्येयम् । द्वितीयलक्षणे साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदनिवेशे धूर्मादीं नान्याप्तिरेव । यत्किञ्चित्साध्यव्यक्तिभेदनिवेशे च
उभयस्थल एवाव्याप्तिरिति । मूलमिप्रायं स्फुटयन्ति—द्वितीयेचे-
त्यादिना । साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः साध्यवैयधिक-
रण्ये विवक्षितः । साध्यवैयधिवरण्यघटकतया विवक्षित इत्यर्थः ।
केवलान्वयीति । केवलान्वयिन्येव । नानाधिकरणकेति । एक-
व्यक्तिसाध्यके सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ एकस्य साध्यवतो
भेदस्यान्यस्मिन्साध्यवति सत्त्वादव्याप्तेः नानाव्यक्तिसाध्यकेऽपि
एतद्भूतिद्वर्मपानेतत्त्वादित्यादौ अव्याप्त्यसम्भवाजानाव्यक्तिसाध्यवेति

वृष्णभटीय ।

तथाच साध्यवत्त्वमिच्छित्तभेद इत्यर्थः । तेन नासंभवः । भूलेति ।
यद्यपि तत्रेति शब्दस्यैव केवलान्वयिन्यव्याप्तिः साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदनि-
वेशतपश् एव । तथापि धूर्मेचेति चकारेण तत्रैतद्व्याप्त्यनुपपत्त्याकिञ्चित्त्वनिवेश-

न्यायतः ।

यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणहेतुधिकरणशक्तित्वे तात्पर्यात्त दोषः । अधिकरण
निरूपकतावच्छेदकत्वस्येति । अत्र जगदीशमधुरानाथौ विशिष्टतत्ता
गुणवृत्तिरिति धीं प्रमेव विदिष्टतत्तावान्गुण इति भीरुप्रमेवेति नानुमपानुत्तारेण
वत्त्वयन्तौ विशिष्टतत्ताव गुणविशेषनिर्णयतादिकस्य तत्तावच्छेदकत्वस्य गुणनि-
रूपिताधेयतावच्छेदकत्वमवश्यमेति मन्येते । गादाधरस्तद्विशेषेण दर्शितधीदु-
मस्याप्रमास्य मयमना विशिष्टतत्ताव गुणनिरूपिताधेयतावच्छेदकत्व न क्ष-
मन्त इति ध्येयम् । नानाव्यक्ति केति नोक्तमिति । शर्थवमप्यत्र गरयेति षट्
दिगर्थं पूर्ववद्वय मपानुमवमव्याप्त्यापि निर्वाहान् । अथ श्वत्रलनुर्त्तं द्वितीयस्य

नोक्तम् । तथाच द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण धूम इति मूलं नानाधिकरणसाध्यकसामान्योपलक्षणमिति भावः । इति सिंहव्याघ्रलक्षणदूषणम् ।

कृष्णमष्टीयं ।

ककल्पे यत्किञ्चित्साध्यामधिकरणानधिकरण इत्युभयत्रैव हेतुरिति भावः । अव्याप्तेरिति । संभवेन न्यूनतापत्तेरिति शेषः ।

इति कृष्णमष्टीये सिंहव्याघ्रलक्षणनिवरणम् ॥

न्यायरत्नं ।

वैकल्पिकस्यार्थस्य केवलान्वयिमित्र एव नानाधिकरणसाध्यकेऽव्याप्तिरेति श्रमः स्यादतः सर्वत्रेति वक्तव्यं । एतत्सूचनायैव सर्वत्रेत्यस्य केवलान्वयिनि व्यतिरेकिणि चेति भवानन्दादीना व्याख्यानमिति चेत् । एवं सति नानाव्यक्तिक इति पूर्वग्रन्थेऽपि सर्वत्रेति वक्तव्यं स्यात् । अन्यथा प्रथमलक्षणायाद्वितीयवैकल्पिकार्थसाध्यकेऽपि सार्वत्रिकेण तदवधानेन न्यूनतासाध्यात् । मैवं नानाव्यक्तिसाध्यके चेति चकारेण केवलान्वयिनोऽपि समुच्चयात्सर्वत्रेति तत्रानुक्तावपि न्यूनताविरहात् । नन्वत्रापि सर्वत्रेति स्थाने चकारं पठित्वा केवलान्वयिसाध्यकसमुच्चयं कुतो न कृतः वैरूप्यस्यान्याव्यत्वादिति शङ्काम् । उपायस्योपायान्तरादूपकत्वात् । अथ नानाव्यक्तिकेत्यस्य स्थाने नानाधिकरणकेति कुतो नोक्तं इत्यपि पृथिवीत्वादित्यादौ पूर्वलक्षणस्याव्याप्तिविरहेऽपि यथासंभवमव्याप्तौ तारपर्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । पूर्वलक्षणे साध्याधिकरणनानात्वं नाव्याप्तिप्रयोजकं । किंतु साध्यनानालमित्याशयेन पूर्वं नानाव्यक्तिसाध्यकेत्युक्तं । तदपि एतद्वृत्तियावद्धर्मसाध्यके व्यभिचारेण यथाभुक्तं न प्रयोजकमिति मिथ इत्यादिरीत्या पारिभाषिकं तदनुगृह्णन्ति ध्येयम् ॥ इति सिंहव्याघ्रलक्षणदूषणं समाप्तम् ॥

अथ सार्वभौमपरिष्कारः ।

केचित्तु । साध्येति । साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणे, तेनैव संबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वा-

साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्यत्र साध्यासामानाधिकरण्यपदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावविवक्षणेपि द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिर्न सम्भवति । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया सत्तादावपि गुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् । किंतु बह्विगान्धूमादित्यादावव्याप्तिः । स्वावयवावच्छेदेन धूमादावपि बहुधादिसामानाधिकरण्याभावासत्त्वात् सापि हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन यद्वेतुमत्तदवच्छिन्नत्वेनाभावं विज्ञेय्य वारयितुं शक्यत इत्यभिप्रायेण तत्पदं तादृशाभावपरं वर्णयतः सार्वभौमस्य मतमुपन्यस्यति ।

केचित्त्विति । हेत्वधिकरण इति । सप्तम्यर्थो भवान्वैयवच्छिन्नत्वम् । तेनैव संबन्धेनेति । तृतीयार्थोऽपि वृत्त्वन्वितमवच्छिन्नत्वम् । वृत्तिपदस्य संबन्धार्थकत्वे तु अभेद एव तदर्थः । अनधिकरणत्वपदस्याधिकरणत्वाभावः अभावमात्रं वा यदर्थः स्यात्तदा वृष्णमदीयं ।

अथ सार्वभौमपरिष्कारप्रारम्भः ।

हेतुमदिति । यत्किंचित्पदार्थवदियुक्तं संयोगेन शैवाहादिमद्रूपावच्छेदेन गुणादिमत्स्वावयवावच्छेदेन च धूमे बह्विसामानाधिकरण्याभावसत्त्वाद्यासिखरो हेतुपद । अभावमानमिति । अभावमात्रं वा न्यायस्य ।

अथ सार्वभौमपरिष्कारविवरणम् ।

यद्वेतुमदिति । यत्किंचित्पदार्थवदियुक्तो गुणारिमत्स्वावयवावच्छेदेन बह्विसामानाधिकरण्याभावस्य धूमादावसत्त्वात्तद्वेकनादवस्थगतो हेतुनिवेश । धूमे पदं न यस्मिन्तद्वेकत्वमिति तृतीयधिकरणमेवेन हेतुधूमनिष्ठातिरिक्ताधिकरणतायागेव पदं तावच्छिन्नत्वमानमुपगम्य कारणसम्बन्धपरं तावच्छिन्नत्वनिष्ठिच्छादनाभारनिष्ठित्वमित्युक्त्यधिकरणतासार्थाकारो व्यर्थ इत्यभिप्राये-

(सा)भावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थः । तेन धूमस्य स्वावयवे सं-

अप्यप्यवृत्त्यधिकरणताया अप्यव्याप्यवृत्ततायाः सत्तादौ द्रव्याद्य-
वच्छेदेन साध्यासामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वाभावस्य सामाना-
धिकरण्यरूपतदभावाभावस्य चाक्षतत्वादातिव्याप्तिस्तदवस्थैवलनधि-
करणपदं अधिकरणभेदवदर्थकतया ध्याकरोति—तदधीति । यद्यपि
अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात्संयोगादिना धूमाद्यधिकरणपर्वताद्य-
वच्छिन्नो यः संयन्धान्तरेण तद्वृत्तिरूपादिनिष्ठवह्न्यादिमत्संयुक्तत्वा-
भावः तस्यैव स्वावयवावच्छेदेन धूमादौ वर्तमानतया धूमादेस्त्राट-
शाभावानधिकरणत्वं दुर्पटम् । तथापि तादृशद्वैत्वधिकरणावच्छिन्न-
त्वविशिष्टाभावानधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया न दोषः । रूपे
पर्वते न बह्निमत्संयुक्तत्वमिति वत्, धूमे पर्वते न बह्निमत्संयुक्तत्व-
मिति प्रतीत्यनुदास्यत्सर्वतत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपितायाः बह्नि-
मत्संयुक्तत्वा(स)भावीयविलक्षणाधिकरणताया रूपादावेवोपगमात् ।
अभावाधिकरणतायामेव चाधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् ।
तावतापि धूमरूपयोरभिन्नस्याप्यभावस्य परस्परानवच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणताभेदेन कथितदोषनिराकरणसंभवात् । उभयत्र हेतुता-
वच्छेदकसंबन्धनिवेशप्रयोजनं क्रमेण दर्शयति—तेनेति । स्वावयवे

कृष्णंभट्टीयं ।

त्यागमभिप्रेत । अधिकरणभेदवदिति । भेदस्तु नाप्यप्यवृत्तिरिति
भावः । नन्विदमप्युक्तं । विशिष्टान्तिरिक्ततापक्षे साप्यापदितमूर्त्तेशिष्टा-
वद्योप्यवस्तुनोऽनधिकरणत्वस्य साप्यनिरूपितव्याप्तित्वासंगमात् । तच्छब्द-
योप्यस्य साध्यसामानाधिकरण्याभावात्साध्यकारणात् द्वैत्वधिकरण्यावच्छिन्न-
त्वस्याधिकरणतानिरूपकत्वानवच्छेदकत्वे मानाभावात्प्रीरवाचेलत आह—

न्यायरत्नं ।

आह—अभावाधिकरणतायामेव धेति । यद्यपि पूर्वकल्पे विशिष्टा-
धिकरणतानिवेशो अर्थः । सर्वभौममते विशिष्टातिरिक्तत्वाद्देस्यधिकरणावच्छि-
न्नत्वविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशादेवाव्याप्तिवारणसंभवात् । तथापि मतद्रव्यसा-
धारण्येन तन्निवेशो बोध्यः । परस्परैति । यथा रूपनिष्ठयो तदधिकरण-
तायां स्वावयवो नावच्छेदकस्तथा धूमनिष्ठतदधिकरणतायां पर्वतो नावच्छे-

सयोगेनावृत्तावपीत्यन्वयः । तथाच स्वावयवावच्छेदेन साध्यवत्सयु-
 क्त्वासत्त्वेन तदभावस्याक्षततया प्रथमतो हेतुतापच्छेदकसम्बन्धा-
 निवेशे स्वावयवरूपस्वाधिकरणावच्छिन्नसाध्यवत्सयुक्तत्वाभावात्-
 धिकरणत्वविरहेण सयोगेन धूमहेतौ कस्यापि साध्यस्य व्याप्तिर्न
 स्यादिति भावः । यद्यपि तादृशसम्बन्धनिवेशेऽपि बह्विमत्सयुक्तत्वादेः
 कालिकाव्याप्यवृत्तितया धूमादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन बह्विमत्सयुक्त-
 त्वाभाववृत्तेः पर्वतादेरपि कालोपाधितया तादृशाभावावच्छेदक-
 त्वादव्याप्तितादवस्थम्, तथापि इदानीमिति प्रतीतिनियामक-
 कालस्वावच्छेदकत्वादिहेति प्रतीतिनियामकदेशनिष्ठावच्छेदकताया
 वैलक्षण्यं दुरपह्वम् । यदभावात्पर्वते धूमे न बह्विमत्सयुक्तत्वमिति

कृष्णमहीय ।

अभावापीति । पर्वतेति । यथा रूपनिष्ठाया तदधिकरणताया स्वावय-
 वो नावच्छेदक तथा धूमनिष्ठया तदधिकरणताया पर्वतो नावच्छेदक इ-
 त्यर्थः । कस्यापीति । बह्विमतीत्यस्यासम्बन्धसूचनाय । इदानीं धूमे न
 बह्विमत्सयुक्तत्वमिति प्रतीतिमत्र प्रमाणं । ननु तत्र पर्वत इति देशत्वेन पर्व-
 तान्तर्भाव इत्याशयेन कालोपाधिविधयेति वैलक्षण्यानुपपत्तेरप्यप्युक्तम्—
 यदिति । यपद विलक्षणावच्छेदकतापरः । कालविधयाऽवच्छेदकताया
 देशविधयाऽवच्छेदकतावैलक्षण्यानुपपत्तेरप्यप्युक्तम् । धूमनिष्ठसाध्यसा-
 म्बन्धाधिकरणसावच्छेदकतया पर्वते धूमे न बह्विमत्सयुक्तत्वमिति प्रती-
 त्वापत्तिः । तस्य विलक्षणतावच्छेदकताविरहस्येत्यर्थः । तादृशावच्छेदकतयो-
 र्भेदे किं प्रमाणमित्यत्राज्ञानिराकरणाय इदानीमिति । प्रतीतिनियाम-
 केति । इहेति प्रतीतिनियामकेति श्लोकः । तेन कालविधयावच्छेदक-
 तात्वादिकं चास्यगोपाधि । तदवच्छिन्नं कालावादिभाननियतभानकमिति
 उच्यते । यत्तु इदानीमिति मत्वपनिरूपितकालनिष्ठविषयताविरूपितविषय-
 रथाभाव एव वैलक्षण्यमिति । तस्युक्तं । इहेदानीमिति विभिन्नप्रतीत्योर्विष-
 यभेदाभिज्ञौ प्रतिनियतविषयता तदभावरूपवैलक्षण्यसाधकत्वाच्च । नहि घट
 घट इत्यादियत्पर्यायानां स्वविषयावच्छेदभावादिविषयवत्त्वः । अनुव्यवसायस्यैव
 तयात्वादिति । अत्र धूमनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावीया देगविषया अव-

न्यावरत्न ।

दक इत्यर्थः । कालोपाधितयेति । कालवेनेत्यर्थः । एतेन पर्वतस्य
 तादृशाभावावच्छेदकत्वे इदानीमित्यादिप्रतीतिरेव निवामिका । न त्विह पर्वते
 इत्यादिप्रतीतिमिति सूचितम् । वैलक्षण्यमिति । अस्यगोपाधिरूपमिति

प्रत्ययाभावः । हेतुमन्निष्ठतादृशावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव निवेद्य-
मतो न दोषः । तत्र कालोपाधेरवच्छेदकत्वायां अवच्छेद्याधिकरणे-
नावच्छेदकस्य कालिकसंबन्धो अवच्छेदकतानियामकः । इत्थंच
तादृशसंबन्धानयच्छिन्नत्वमेव दैशस्यावच्छेदकतायां वैलक्षण्यं, अ-
न्यस्य दुर्गमत्वात् । तथाच व्यभिचारिणि कालिकसंबन्धेन हेतौ

कृष्णमहीप ।

च्छेदकता तदीयकालप्रियया अवच्छेदकतातो मिलक्षणा कारत्वारिपयप्र-
माप्रिययभूमनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकतात्वादिति प्रयोगः । तेन पर्यंते
धुमे न वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रत्ययासिद्धावपि न क्षते । अथवा पर्यंतादौ दै-
शप्रिययाऽवच्छेदकत्वस्याभावात्तत्र तादृशावच्छेदकताविधायकप्रत्ययान्नाय ता-
दृशावच्छेदकताविषयतामिरूपितविषयतासंबन्धावच्छिन्नभूमनिष्ठवह्निमद्वृत्ति-
त्वप्रत्ययाभावो वा । निरोधैतद्वत्त्वस्य प्रमात्वविशिष्टतद्वाञ्छामनियामन्यात्वा-
दिति ऋतुः पन्थाः । व्यभिचारिणि कालिकसंबन्धेन हेताविति । सं-
योगेन वह्निमान्कालिकेन भूमनिष्ठतादिव्यभिचारिणीत्पर्यं । व्यभिचारनिरूप-
कहेत्वधिकरणभूतहृदाद्यवच्छेदेन वह्निमत्सिद्धितकालिकसंबन्धावच्छिन्न-
वृत्तित्वाभावात्स हेतौ सत्त्वेऽपि तस्य हेत्वधिकरणभूतहृदनिष्ठतासिद्धिसंबन्धा-
वच्छिन्नतावच्छेदकतात्त्वनिवमेव न लक्षणघटकता । विगु हृदाद्यवच्छेदेन हृद-
समपेतात्वावाच्यं तादृशाभावात्स प्रसिद्धिरिति तद्विज्ञानस्य हेतौ सत्त्वादि-
व्याप्तिः । नच धृमावववावच्छेदेन कालिकसंबन्धावच्छिन्नतथाविधवृत्तित्वा-
भावस्यैव हेत्वधिकरणभूतो य स्यावयव, तत्रिष्ठममावयवसंबन्धावच्छिन्ना-
वच्छेदकताऋत्वाच्चानिव्याप्त्यपकाश इति वाच्यम् । एवमपि समवायेन
पृथिवीत्वान्वाङ्गिकेन घटावादित्यादी निरवयवे व्यभिचारिणि विपक्षीभूतज-
लसमवेतरूपस्यैव तादृशाभावावच्छिन्नतावच्छेदेन साध्यवृत्तित्वाभावसत्त्वाञ्चा-
दिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथाप्येतत्प्रियाभिष्टं कालिकेन घटादित्यादावति-
व्याप्तेः । सर्वैतत्क्रियाया एव व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया तथा कालिके-
नैव हेतुनिष्ठसाध्यवृत्तित्वाभावसत्त्वावच्छेदकतया हेतुनिष्ठतादृशवृत्तित्वा-
भावो न लक्षणघटकः । किन्तु क्रियाया एवेत्यनिव्याप्तिः । एवं महाकालमिदं
कालिकेन कालभेदाद्, सान्द्रज्यो घटात्, प्रत्यभिष्ट कालिकेन शोषादि-
त्यप्यनिव्याप्तेः । महाकालादौ हेतोः कारिणैतरसंबन्धाप्रसिद्धेरित्याशयात् ।
कालभेदाद् कालिकेन कालभेदादित्यादी विरुद्धे साध्यवृत्तिरूपितका-
लिकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिरवमसिद्धेरकं व्यभिचारिणीति । कालिकादीत्या-
न्यायसंज्ञं ।

श्लेषः । प्रकारान्तरेण वैलक्षण्यमाशङ्क्य निराकृत्ये—नचेति । व्यभिचारि-

प्राप्तमाने साध्यसामानाधिकरण्याभावे व्यभिचारनिरूपणाधिकर-
णीयावच्छेदकत्वायां कालिकसंबन्धानवच्छिन्नत्वविरहादतिव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । कालिकव्याप्यवृत्तावपि कालिकसंबन्धपरिहा-
तत्वाकाशत्वादिसामानाधिकरण्यात् दैशिकसंबन्धेनात्मत्यागतधिकर-
णकालस्य देशविधेयवच्छेदनत्वान् । कालविधया तस्याव-
च्छेदकत्वे तादृशसामानाधिकरण्यात् कालिकव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः
कालिकसंबन्धानवच्छिन्नत्वादन्यस्यैव वैलक्षण्यस्य देशविधया
अवच्छेदकत्वायां स्वीकरणीयत्वान् । हेत्वधिकरण इत्यत्र हेतुपदं
अधिकरणभिन्नत्वानुयोगिततद्देतुपरम् । अतो धूमाद्यन्तरसंयु-
क्त्यंभटीयं ।

द्विना संबन्धसामान्यपरिग्रहः । कालिकव्याप्यवृत्तौ । कालानवच्छि-
न्ने । दैशिकसंबन्धेनात्मत्यागतधिकरणकालस्येति च कालिकसंबन्धेनैव अवच्छे-
दाधिकरणसंबन्धिष्वं वक्तुं युक्तं । तथाचात्मत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदो यः
काललक्षणावच्छेदकत्वायाः कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वेऽपि तस्या देशविधेयता-
वच्छेदकत्वरूपत्वमिति शास्त्रीयं । इह घटे आकाशत्वे भाग्यत्वसामानाधिकर-
णमिति प्रत्ययादिति । कालिकाव्याप्यवृत्तित्वापत्तेरिति । तत्प्रा-
प्त्यारम्भं ।

णीति । महाकाळमिदो पदसाधित्वादाभिलषं । नच महाकालावच्छेदेन
महाकालान्यवृत्तित्वाभावस्य महाकालवृत्तिवृत्तितया कालिकसंबन्धावच्छिन्नता-
द्याधिकरणताप्रतिषेधेन नातिव्याप्तिरिति शङ्कम् । महाकाळपरिमाणनिष्णा-
दाधिकरणताया महाकालस्य कालिकसंबन्धेनैव समवायेनाप्यवच्छेदकत्वसंवा-
त्समवायावच्छिन्नाधिकरणताया कालिकसंबन्धानवच्छिन्नत्वप्रसिद्धिसौलभ्यात् ।
कालिकव्याप्यवृत्तावपीति । आकाशत्वे इदानीनात्मत्वसामानाधिकरण्या-
न तदानीमिति प्रत्ययामादादिति भावः । यद्यपि व्याप्यवृत्ताभित्यस्य सामाना-
धिकरण्यात् इति शीघ्रविशेषणसाहचर्यत्वमपेक्षितमिति व्याप्यवृत्तिगीतयेव वक्तुमु-
चितम् । तथापि व्याप्यवृत्तिपदे व्याप्या निरवच्छिन्ना वृत्तिर्भवेति विप्रहा "वृत्ती-
यादिषु भाषितगुरुक पुत्रद्वालवलेति" सूत्रेण वृत्तीयादिविभक्तौ परत पुरयसा-
धारणप्रवृत्तिमितकत्वन्दस्य पुत्रद्वारविधानात्प्रकृतं व्याप्यवृत्तिशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तस्य निरवच्छिन्नतादिस्य पुरयसाधारण्यान् पुत्रद्वारवानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।
दैशिकसंबन्धेनात्मत्यागतधिकरणेति । एतेन कालिकसंबन्धाधिकरणस-
ंबन्धेन तस्यावच्छेदकत्वभावः सूचितः । कालिकाव्याप्यवृत्तित्वापत्ते-

१ सामान्यतरेण वर्तमानप्रमेयत्वादिभिन्नप्रकृत्यावच्छेदसामानाधिकरण्या-
वच्छेदकत्वाया एव तादृशत्वाभावात्प्राभाषाधिकरणे प्रमेयत्वादिभिरकत्वस्य सत्त्वा-
दिति । २ वैलधिकरणम् ।

कस्यावयवावच्छेदेन धूमादेस्तादृशाभावस्तथेऽपि न क्षतिः । एवं च व्याप्तेः प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेऽपि केनापि रूपेणानुगतानां कृष्णभट्टीयं ।

वच्छिन्नत्वस्य तदन्यकालावच्छेदेन तद्बहुत्वभावप्रतियोगित्वव्याप्यतया तदुपगमे तादृशप्रतियोगित्वापत्तेरित्यर्थः । तादृशावच्छिन्नत्वं न तदन्यदेशावच्छेदेन तद्बहुत्वभावप्रतियोगित्वव्याप्यं । शेषवाद्यौ घटाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वसामानाधिकरण्यात् तदन्यदेशावच्छिन्नवद्बहुत्वभावाप्रतियोगित्वस्यासत्त्वादिति न देशिकाभ्यामव्यवृत्तित्वापत्तिः । ननु व्याप्तेस्तत्राक्षिरूपरूपत्वे धूमत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वं न स्यात् । व्याप्त्यवच्छेदात् । प्रत्येकं तत्राक्षिरूपरूपव्याप्त्यवच्छिन्नवृत्तित्वाद्येव तत्र आह—एवं चेति । तत्रान्वित्यन्वयत्वत्वं तत्रान्वित्यव्यक्तज्ञानव्यक्तिरेव वा विज्ञेयतासंबन्धेन अनुगमकं रूपं । नचैवमपि ब्रह्मवान् संबन्धेन प्रमेयादित्याहं प्रमेयत्वमतिप्रमत्तमेवेति यावत् । स्वविशिष्टव्यापकन्यापरत्वं ।

रिति । तत्राकाशवच्छिन्नत्वस्य तदन्यवाकाशवच्छेदेन तद्बहुत्वभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात्तदुपगमे तादृशप्रतियोगित्वापत्तेरित्यर्थ इति चेन्नित् । वस्तुतस्तु आकाशत्वमिहात्मत्वसमानाधिकरणमिति प्रतीतिवदाकाशात्तत्राविवेकाकाशत्वमात्मत्वसमानाधिकरणमिह नेति प्रतीतिरन्वयमुभयभिदा । तत्र प्रथमप्रतीतिं काठिकसवन्धावच्छिन्नरूपं वाकविषयाऽवच्छेदकत्वं यदि भागते तदा नेशानीमिति प्रतीत्यापत्तेरिति भावः । धूमाद्यन्तरसंयुक्तेति । यद्यपि स्वावयवषट्पुकधूमत्वादेस्तादृशाभावात्तत्रावच्छिन्नत्वसम्भवात् हेतुपदस्य तद्धेतुपरत्वमुक्तं । तथापि धूमत्वान्वच्छेदित्याहं पर्यतीत्यवहौ तादृशाभावानधिकरणत्वमादावृत्तित्वाभेदात्तत्रावच्छिन्नत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्ववच्छेदेन तद्वदधिकरणत्वविषयतावच्छेदकत्वमुक्तं तद्धेतुपरत्वं हेतुपदस्य । ननु हेतुपदस्य तद्धेतुपरत्वे व्याप्तेस्तत्राक्षिरूपतापरथा न कस्यापि तत्राक्षित्वस्याऽनतिप्रसक्तं धूमत्वमिति धूमत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वं न स्यात् येषांप्रतिः । धूमत्वावच्छिन्नहेतुत्वमित्यपरापापतेर्धूमादित्यादिव्याप्यप्रयोगात्तादृशापत्तेरित्येव आह—एवं चेति । केनापि रूपेणेति । अन्यतमत्वादिनेत्यर्थः । धूमत्वादिकमवच्छेदकमिति । तावत्तत्राक्षित्वान्यतमत्वावच्छिन्नत्वमिति प्रसक्तस्य धूमत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वं विरायार्थं । तावत्प्राप्तीनां स्वप्रतियोगित्ववच्छिन्नत्वसमानाधिकरणत्वोभयस्यपन्थेन भेदविशिष्टान्यतरूपादनुगतत्ववच्छिन्नत्वस्य समान्यतमत्वस्य प्रत्येकत्वस्य प्रत्येकत्वस्य प्रत्येकत्वमिति तत्राक्षित्वान्यतमत्वावच्छिन्नत्वमिति प्रसक्ततया तदवच्छेदकत्वविरहादिति चेत् । तादृशान्यतमत्वावच्छिन्नत्वमिति प्रसक्तत्वेन तादृशान्यतमत्वं हेतुतावच्छेदकसंबन्धप्रतियोगिनि यद्दर्शयित्तिष्ठे वर्तमानाभावप्रतियोगित्वायामनवच्छेदकं तत्रस्य विवक्षितत्वात् । अनुगतत्व्याप्तिं वदता

तासा धूमत्वादिकमवच्छेदकम् । यत्तु हेतुपद हेतुतावच्छेदकाय-
कृष्णभट्टीय ।

तावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपकारणैव तस्याप्यवच्छेदकत्वात् । व्याप्तिपद
रस्य तु तावच्छेदकताया तन्नमिति धूमत्वादित्यादौ न तदसिद्धिः । धूमत्वा
न्वहेरित्यादौ साध्यसमानाधिकरणहेतौ व्याप्तिसत्त्वेषु बहिःत्वादेर्हेतुताव
च्छेदकस्य तावच्छेदकत्वमित्यवच्छेदकाङ्गीकारफलः । हेतुपदमिति ।
ग्रन्थकारमते नानाव्यक्तिहेतुके हेतुव्यक्तिभेदात्प्राप्तिभेद नत्वेतन्नत इत्ये-
तावन्मात्रमर्थाभावे हेत्वधिकरणपरिच्छिन्नत्वविशेषणवैयर्थ्यात् । अथवा
हेत्वधिकरणत्वच्छेदेनैवेति पक्षप्रकारं पूर्णीय । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्व
च स्वानुयोगिचरपक्षे त्रिविधमीयमिति प्रथमतो यथाधुताध्यामिधान ।
एवञ्च स्वानुयोगित्वादेर्विशेषणीयत्वादित्यन्तस्य हेत्वधिकरणत्वच्छेदेनेत्यस्य
तत्रैव तापर्थ्यादित्यर्थः । तद्वनपरिच्छिन्नाधिकरणताव्यत्यस्य एवनाशार्थत्वात् ।
अत्र केचित् । हेतुपद हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरमिति । अन्यथा इव्यं त्रिभि-
ष्टसत्त्वादितादाशब्दात् । तत्र सत्ताया गुणे न द्रव्यावसायानादिकरण्यमिति
मनीतिनिश्चया सत्तानिष्टद्रव्यावसायानाधिकरण्यभावाधिकरणताया स्वानु-
योगिमत्तानिरपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावच्छिन्नत्वच्छेदकताक-
र्ष्येन तदभावविरहात्त्वपदेन तदुपादानासम्भवात् । तादृशस्यान्वयत्वात्, हेत्वधि-
करणावच्छिन्नत्वाच्च । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोचौ च तस्यास्तादृशहेत्वधि-
करणाभूतद्रव्यान्वच्छेदकेन तथानिजाधिररणताया द्रव्यनिष्ठताया एव गृहीतु
शक्यत्वेन तस्या स्वानुयोगिधिकरणानवच्छिन्नत्वेन तद्विधाया घटानावावि-
निष्टतासम्बन्धाभावाधिकरणताया आश्रयपक्षभावादिभिन्नपक्ष मितिष्टस
त्ताया मत्वेन लक्षणमन्वयान् । तथाच स्वानुयोगिनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धा
वच्छिन्नत्वाथेतानिरपितव्यधिकरणतावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाव-
च्छेदकतानिरपितव्यच्छेदावच्छिन्नत्वच्छिन्ना वा याधिकरणता तत्रेदृष्टमिति या
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाथेतानिरपितव्यधिकर-
णतावच्छिन्नावच्छेदकतानिरपितव्यच्छेदतादाशब्दात् । तादृशस्यान्वयत्वात् ।
अत्र तद्वदन्त्याव गनुदाशार्थः । नच धीभिर्गुण हेत्वधिकरणत्वच्छिन्नत्वं व्यर्थमिति
वाच्यम् । स्वानुयोगिधिकरणानवच्छिन्नत्वमित्यन्तानामन्तानां शक्यादितिष्टा
धिकरणतानां व्याकृतये ननुपादानात् । इव्यं त्रिभिष्टसत्त्वादिभ्यादौ त्रिभिष्टसत्ता-
या शुद्धमहाननिरपितता मत्तानिष्टतावच्छिन्नत्वच्छिन्नाभावाधिकरणताया स्वा
नुयोगिसत्ताधिकरणगुणावच्छेदकताया स्वपदेन नुपैरत्वात् । तादृशस्यान्वयत्वात् ।
अत्र महानहेतुपदितननुपादानमित्याहुः । तद्वयम् । त्रिभिष्टानिरपितव्यं त्रिभि-
ष्टपरिष्टोपमत्तस्य व्याप्यरमितिकरण्योद्देशेन त्रिभिष्टसत्त्वादिभ्यामन्वय-
त्वात् । त्रिभिष्टपरिष्टोपमत्तस्य व्यप्यन हेतुपदमिति मदर्शानपतेर्दुर्बोदत्वात् ।
त्रिभिष्टस्यानिरपितव्यं त्रिभिष्टं त्रिभिष्टं त्रिभिष्टाधिकरणतापरमिति चेदस्य
कथयित्वा । तथाच त्रिभिष्टानिरपितव्यं पक्षदारागामभिमतायादौ

न्दिष्ठप्रमेव । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिनो यदधिकरण त-
दृणभट्टीय ।

प । अन्यथा तत्रसाधित्वमिदं रूपणासंगत्यापत्ते । नाननिष्ठसाध्यसामानाधि-
करण्याभावात्तथा हेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वात् । भवन्ते त्वय्य विनिष्ठस-
त्वादिस्वादेश्चप्रहाय तदावश्यकत्वात् । तदनुपादाय रूपणाभिधानामगते ।
स्वानुयोग्यधिकरणानवच्छिन्न वत् परिचायकत्वादानुगतेन तत्रच्छेदकत्वमिदि-
ष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वेनैवानन्तर्भावत्वात्परिचयत्वात्
निवेद्यतया, विशिष्यामिवेश्यतया तद्व्यावृत्तत्वावश्यकत्वं चेति । परंतु ।
स्वानुयोगिनो हेतुतावच्छेदकत्वमिच्छिन्नस्य यदधिकरणमिति रीत्या स्वानुयोगि-
त्वमिदोभ्यतया हेतुतावच्छेदकत्वमिच्छिन्ननिवेशार्थमाह—हेतुपदमिति । वि-
शिष्टानतिरिक्ततापक्षे त्वय्य विनिष्ठसत्त्वादिस्वादिप्रहाय स्वायपवावच्छेद्यत्रै-
वात्वादिदृष्टित्वाध्यवृत्तिगमावाधिकरणनानामनन्ताना व्यावृत्तये च तथा
तत्तिवेत्त । तथासति तन्मगुणावच्छेदेन विनिष्ठसत्त्वात् साध्यवृत्तिवा-
भानसत्त्वात्क्षणसमन्वय । हेत्वधिकरणत्वावच्छेदेनैवेत्येवकारणत्वात् प्रकृत-
हेतो स्वानुयोगित्वमिदोपपत्तत्वाच्च तादृशाधलाभ । परंतुरुपादाविति पक्षि-
स्वरसोऽप्यत्रैव । इदं वाच्यं श्रेयवादिस्वादी हेतौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसा-
ध्यवृत्तित्वाभावाप्रसिद्धि । आभावावच्छेदेन कालिकसमन्वयात्परिच्छिन्ना-
व्यवृत्तिगमावच्छेदेषु तदधिकरणता स्वानुयोगिशेषाधिकरणावच्छेदे-
वेति आकाशाभावाद्यधिकरणत्व तादृशी निरवच्छिन्नत्वादिति रक्षणसमति-
रित्याहु ॥ स्वानुयोगिन इति स्वपदमन्यप्रतिषेधपरिचयत्वात्परं । बहि-
र्यान् भूमादित्वादी च स्व भूमादिनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणता
तदनुयोगिनो भूमादे संयोगेनाधिकरण पक्षेति, तद्वचच्छेदा स्वायपवाव-
च्छेदा सैव । तदेददृष्टवति च रूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधि-
करणत्वैव । एव रीत्यान् त्वय्यवादिस्वादी च जन्मगुणावच्छेदेन त्वय्यत्वे वा
साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणता सैव स्वानुयोगिश्रेय्याधिकरणान-
वच्छेदा तद्विज्ञा चाभावादिनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वैव ।
एव इदं वाच्यं श्रेयवादिस्वादी घटावच्छेदेन घटत्वप्रकारकप्रभावविशेष्य-
साध्यवृत्तिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिवमयेऽपि घटावच्छेदेन तद-

न्यायत्वं ।

मतमाह—यदधिकरणमिति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिनो यदधि-
करणमिति । स्वपदमधिकरणतागामान्यपरं तथाच हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
स्वानुयोगिनो यदधिकरण तदनवच्छिन्ना वा वा स्वात्मिकाधिकरणता तत्तद्वय-
साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वात्प्रसिद्धिसमिन्वयसम्बन्धेन भूमावा-
च्छेदित्वादी स्वपदसाध्यवादिनिष्ठाधिकरणतास्वानुयोगिनवच्छिन्नाधिकरणतासामान्यमेदस्य
क्षस्मिन्नर सत्येऽपि नादित्याह । यथोपसिद्धौ भूमे न बहिर्मांसगुच्छलमिति

वृष्णभट्टीयं ।

भावमन्वात् स्वशब्देनोपात्ता या साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणता तदनुयोगिनो घटावप्रकारकप्रमाविशेषत्वस्याधिकरणे घटे या हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तत्रित्स्वपितावच्छेद्यतावह्निसा सैव । तद्विज्ञा च सयुगममयेतपदाप्यवृत्तिसाम्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणतेति हेतो-
 मद्विज्ञायात्तत्र तत्र लक्षणसमन्वय । अन्यगुणस्य घटादेश्च कालिकसंबन्धेनै-
 वावच्छेदाधिकरणसंरन्धितया तद्विज्ञावच्छेदकता कालिकसंबन्धावच्छिन्ना
 वोप्या । एव स्वानुयोग्यधिकरणावच्छेद्य शैवालसामानाधिकरण्याभावाधि-
 करणत्वादि क तत्र गृहममतिभिरुक्तम् ॥ स्वानुयोगिन इति स्वपदमुदासी-
 नाधिकरणतासाधारणाधिकरणतामात्रपरम् । मनु साध्यसामानाधिकरण्या-
 भावाधिकरणतामात्रपरम् । प्रयोजनाभावादित्यनादेवम् । अव्यायनका-
 धिकरणताभेदेनिवेशे गौरवान् । नच स्वानुयोग्यधिकरणावच्छिन्नं यान्य
 तदन्वाधिकरणान्वात्वमेव कुतो नोक्तम् । तथासति भूमरूपयोरधिकरण-
 ताया दुर्धरत्वेऽपि क्षीर्धर्मद्वयैवालादिनिष्ठाधिकरणतामादायैव लक्षणसंबन्धि-
 मन्वादिनि वारयम् । ज्ञातिमान् सत्यादित्यादी स्वयंवावच्छेदेन साध्यवद्भू-
 तिसामानाधिकरणताया सत्तायां सन्धेऽपि अधिकरणतावच्छेदकत्वोहेतुता-
 वच्छेदकत्वमन्वावच्छिन्नत्वसन्धेन सा स्वशब्देन दुर्धरा । रित्नु इत्यवृत्तिग्रा-
 यभाराधिवरन्नेवेति सन्धेऽपि साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरण-
 तायालदन्वयेनाख्याते । भूमान्तरमंतुनन्वावपवेत्यादिरीत्या ख्याते स्वा-
 नुयोग्यमित्येताः । केचिन् । स्वानुयोगिनो यदधिकरणमिति । स्वानु-
 योगिनो यत्तदधिकरणमित्यर्थः । अन्यथा इत्थं स्यादित्यादावतिज्याति ।
 यत्तायां गुणे न इत्यन्वयसामानाधिकरणमिति प्रतीतिरिच्छा गुणारच्छेदा
 इत्यवृत्तिसामानाधिकरणता म्य तदनुयोगिताया अधिकरणं द्विविद्व्य-
 मेव तदनारच्छेदा सैव, तद्विज्ञा च गुणारद्विष्टा इत्यवृत्तिसामानाधिक-
 रणतेति हेतौ तदन्वयस्य सत्वात् । नन्वेकमेतदुपवानेवद्रव्यादित्यादी स्वानु-
 योग्यधिकरणसंबन्धविकृतया मानायाभावाद्व्याप्तिरिति शेषः । तत्रैकस्यै-
 वाधिकरणस्य स्वानुयोगिनिष्ठा या हेतुतावच्छेदकत्वमन्वावच्छिन्नापेयता त
 धिगतिना या अधिकरणता तदवच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठावच्छेदकत्वस्य वा नि-
 शेदकत्वात् । स्वानुयोग्यधिकरणताव्याप्यवच्छेदकताकाव्यायं तादृशाधिकर-
 णतावच्छेदका ये ये धर्मा तदवच्छिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपयन्तमुदाया

स्यापरव ।

प्रतीतिनिष्ठाभावाधिकरणतामादाय भूतादादन्वयित्तारणाद्य स्वानुयोग्यधिकर-
 णतावच्छिन्नमित्यत्र स्वानुयोग्यधिकरणमित्यवच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकत्व-
 मन्वावच्छिन्नत्वमन्वात् निवेशनया हेतुतावच्छेदकत्वमन्वावच्छिन्नत्वमन्वात्
 लक्षणा वा धावच्छेदता तदन्वा वा साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणता
 तद्द्वयमेव तद्व्ययननु हेतुतावच्छेदकत्वमन्वेन स्वानुयोग्यधिकरणतास्य शैव-

दनवच्छिन्ना या चा अधिकरणता तत्तदन्यत्वेन साध्यसामानाधिक-
रूप्यमधीय ।

भाववत्त वा द्रव्य सत्त्वादित्यादावव्याप्तिप्रसामित्याहुः ॥ वस्तुवस्तु । हेतुताव
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वानुयोगधिकरणतावदनवच्छेद्यत्वं सम्बन्ध । द्रव्य स-
त्त्वादित्यादौ स्वानुयोगिसत्ताधिकरणतावदनवच्छेद्यत्वं न स्वस्यैवततिप्रसगात् ।
अत्र स्वानुयोगिनो यद्यधिकरणमिति निवेशपक्षे कालिकसम्बन्धेन धृमानुयो
गिभ्यसादर्शयदर्धान्तर्गततया तथिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
त्वात्प्रतिदि । वस्तुवस्तुकल्पे च, सम्बन्धान्तरेण वर्तमाननिष्ठाधिकरणताया
अपि स्वानुयोग्यधिकरणानवच्छिन्नत्वमेव । गगनादेरपि विषयतासम्बन्धेनाधि-
करणसम्बन्धात् । एव बहिर्मान् मयोगेन रूपादित्यादावतिव्याप्ति । स्वानु
योग्यधिकरणनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकान्यत्वस्य हेतुनिष्ठा
धिकरणताया सत्त्वात् । अत्र स्वानुयोग्यधिकरणताया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा
वच्छिन्नत्वतिवेश । धृमान्तरसमुत्पत्त्यादिर्दीर्घा व्याप्तिप्राप्त्य तु न तत्ररत्म् ।
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिवेशस्यैवाव्याप्त्यगत्यात् । धृ-
मान्तरसमुत्पत्त्याद्यवच्छिन्नधूमनिष्ठाव्याप्त्याधिकरणताया धृमान्तरनिष्ठता
द्वयाधिकरणताभेदस्य अनुत्पत्त्यवच्छिन्नत्वमिति ये च इति चेत्तत्ता । स्यात्तच्छि-
न्नानुयोग्यधिकरणतावच्छेद्यतानवच्छेदकाधिकरणत्वावच्छिन्नकमेदस्तु नोक् ।
एवधूमशैवलिदिरुत्पत्तिधिकरणतासाधारणसाध्यवद्भूतिसत्त्वाभावाधिकरणता

न्यायस्य ।

भवेति चेत् । तथासति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नातीतानागतदेशान्तरी
यकालान्तरीयावच्छेदकतानामपि लक्षणे निवेशपरत्वा गौरवात् । किं तत्ता
वात्प्रत्यक्षादित्यादावव्याप्ति, तन्नासमवेतस्यधिकरणताया हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धानवच्छिन्नावच्छेदकताकान्यत्वात्सम्बन्धे च साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकर-
णताया अस्त्येन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकान्यधिकरणत्वान्य-
तादृशाधिकरणताया अप्रतिषेदे । नचोत्पत्तिक्षणमितिष्ठे द्रव्ये शुभे न सत्तावत्समवे-
त्सलमिति प्रतीत्योत्पत्तिक्षणमितिष्ठेद्व्यावच्छेदेन एतावतासमवेतताभावाधिकरण-
ताया गुणार्था प्रतिष्ठा तस्या एव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकान्य-
न्याधिकरणत्वान्यसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणतासात्तात्तद्विज्ञानस्य हेती
सत्तादृशसमन्वय सम्भवतीति वाच्यम् । स्वानुयोग्यधिकरणतानिवेशेऽनुत्पत्ति
क्षणमितिष्ठेत्तत्तु भूमे न बहिर्गच्छुत्पत्तिमिति प्रतीतिविद्यमानाधिकरण-
त्वाभावाधिकरणताभावाधिकरणतामादावाव्याप्तेर्गौरवात् तादृशप्रतीतिक्षपतिक्ष
मितिष्ठेत्तत्तवच्छेदकताभावविषयकत्तर्त्तवोपगमनात्तत्समतीतोत्पत्तिक्षणमिति
ष्टद्वये इत्याद्याकारकद्वयप्रतीतिक्षपतिक्षणमितिष्ठेद्व्यावच्छेदकताभावविषयक-
त्तया तादृशधिकरणत्वान्यसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया सत्तावा-
न्यत्वात्तित्यादावप्रतिषेदेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोग्यधिकरणतानि-

रण्याभावाधिकरणतायाः विशेषणीयत्वान्नोक्तदोषः । नवाऽननुगमः ।
एवंच कालोपाधिविधया हेत्वधिकरणस्य देशस्यावच्छेदकत्वेन उक्त-
दोषस्य अनवच्छिन्नप्रतियोगिकोटौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना-
कृष्णभट्टीयं ।

इत्थं स्वपदेनोपादानेऽपि तस्यातिप्रसक्तत्वेन तादृशावच्छेद्यतानवच्छेदकतया
तद्वच्छिन्नभिन्नसाध्यवद्भूतित्वाभावाधिकरणताया अप्रतिहेः । संबन्धा-
न्तरेणोपादानवृत्तधिकरणताव्यावृत्तस्य स्वावयवाद्य-पिण्डरूपवद्देदकनिष्ठा-
धिकरणताद्वयमात्रवृत्तधिकरणताविशेषवादेः स्वपदार्थत्वे तस्यातिप्रसक्तत्वात्
तादृशावच्छेद्यतानवच्छेदकतया तद्वच्छिन्नभिन्नाया संबन्धान्तरेण वर्तमान-
वृत्तधिकरणताया एव प्रतिहेरतिव्याप्तेः । तादृधिकरणतायुग्यधिकरणान-
वच्छेद्यत्वकूटदिशि प्राधिकरणतात्वानवच्छिन्नमेवस्तु नोक्तः । येयेतन्तस्य परि-
चायस्तथा तसोऽपि यथोक्तकल्पे लाघवात् । साधिकरणावच्छेद्यसाध्यसामा-
नाधिकरण्यभावाधिकरणतावन्निरूप्यनिवेदोऽनुगमात् । स्वानुयोगीत्यादिरीत्या
निवेम इत्याह—नथेति । इदानीं धूमे न वह्निमत्संपुक्तत्वमिति प्रतीतिसि-
द्धतादधिकरणतामात्राय मसंज्ञितशेषं देशविधया विच्छिन्नावच्छेदकत्वानिवे-
दोऽप्युदरति । एवंचेति । यद्यप्येवं सति स्वानुयोगित्वं व्यर्थम् । धूमान्तर-
संपुक्तस्वावयवनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावावच्छेदकताया हेतुतावच्छे-
दकसंबन्धावच्छिन्नतात्प्रत्याहभावात् । तथापि प्रतिज्ञानुमाने हेतुनि-
ष्ठाना संबन्धान्तरेण वर्तमाननिष्ठानां अतृत्तिनिष्ठानां च साध्यवद्भूतित्वा-
भावाधिकरणतायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकतया
तन्निष्ठतादृशाधिकरणतायामप्रतिहेरतत्त्वशिवेत् । ननु लाघवात् स्वानु-
योगिनो हेतोर्वा यदधिकरणं तद्विद्यहेतुतावच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नानवच्छेदक-
ताकावमेव नियेश्यम् । एवंच हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनाधिकरणं ननुद्धयं च
न्यायत्वं ।

वेशः । तत्रैव स्वानुयोगित्वविशेषतया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य निवेशाय हेतु-
पद हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरमित्युक्तम् । अन्यथा द्रव्यं निश्चितत्वादित्यादा-
वत्याहयापत्तेः सत्तानिष्ठद्रव्यलक्षणाधिकरण्यभावाधिकरणताया स्वानुयोग्य-
धिकरणशुभादानवच्छेद्यत्वनिरेक्षेण स्वपदेनोपादानाद्यभावात् । उक्तदोषस्येति ।
उपलक्ष्यतादे धूमे न वह्निमत्संपुक्तत्वमिति प्रतीतिसिद्धतादधिकरणतामात्रा-
धिकरण्यभावाधिकरणतामात्राव्याप्तौ तिलर्षः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्न-
प्रावच्छेदकत्वनिवेशेनापीति । अपिना तिलक्षणदेशनिषयाऽवच्छेदकत्व-
निवेशेनाप्युक्तदोषपारणं कर्तव्यमिति सूचितम् । अत्रेदं बोध्यम् । स्वानुयोग्यधि-
करणनिष्ठावच्छेदकताया हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे हेतुतावच्छेदक-
संबन्धेन स्वानुयोग्यधिकरणत्वनिवेशो व्यर्थः । साध्यवदावच्छिन्नाया साध्यगामा-

वच्छेदकरनिवेशेनापि कारणसंभवः । पर्वतरूपादौ हेतुतावच्छेदक-
संबन्धारच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठानवच्छेदकताकसाध्यसामानाधिकरण्या-
भाववत्त्वाप्रसिद्धावपि रूपादिनिष्ठतादृशावच्छेदकतायां धूमादिप्रसिद्धे-

कृष्णमदीय ।

व्यर्थमित्याशङ्क्याह—पर्वतरूपादाविति । अप्रसिद्धाविति । नच सं-
वधान्तरेण पर्वतमाननिष्ठतादृशाधिकरणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धाव-
च्छिन्नावच्छेदकराप्रसिद्धावपि साध्याधिकरणतदन्तर्भिरुपमाप्रवृत्तिर्दीर्घद-
ण्डादौ साध्याधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्धे लक्षणसंग-
तिसंभवः । प्रयोजनाभावेन निष्ठान्तमनुपादाय हेतुतावच्छेदकसंबन्धाव-
च्छिन्नावच्छेदकताकृत्यमात्रोपादानादिति वाच्यम् । एवमपि जातिमान्-
स्यादित्यादौ तदप्रसिद्धेर्दुर्बारात्वात् । लक्षणममनादिति । नचैवमसंभव-
संबन्धावन्तरेण पर्वतमाननिष्ठतादृशाधिकरणतदीयहेतुतावच्छेदकसंबन्धाव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्रसिद्धानुमानादौ साध्याधिकरणत-
दन्तर्भिरुपमाप्रवृत्तिर्दीर्घदण्डादौ पर्वतावच्छेदेन दीवाहादिनवृत्तिवाभाव-
पक्षायां तादृशासंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वप्रसिद्धेः । जातिमान् सत्यादि-
त्यादौ स्वमाद्यच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावाद्युपयोगिसत्ताधिकरणवत्त्वावच्छेदेन
द्रव्यत्वे द्वित्रयादौ वा न समवायावच्छिन्नावच्छेदकताका पटवृत्तिवाभाव-
वत्ता गुणरूपवत्त्वादित्यादौ तन्नीलावच्छेदेन नीलत्वादीं क्रिमावृत्तिवाभाव
रूपादादौ रक्तरूपादिवृत्तिवाभाववत्ता चेत्तादिरित्याशङ्क्यन्तव्यम् ॥

भ्यत्परत्वं ।

नाधिकरण्याभावाधिकरणताया हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकता-
न्मरवेन सातुयोग्यधिकरणानवच्छिन्नतानपायेन तादृशं यस्मिन् तदन्वत्त्वनिर्द्वेग
तामादायाव्याप्त्यनवकाशात् । नचैवं रूपनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधि-
करणताया अपि सातुयोग्यधिकरणनिष्ठहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेद-
कतावन्त्यनेन तादृशं यथासं तदन्वसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया
अप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । साध्यस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन यो वृत्तिमाद्य-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया, सातुयोग्यधिकरणनिष्ठहेतुताव-
च्छेदकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेन रूपदेशोपादानासम्भवात्तस्या एव
तादृशं यथासं तदन्वसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणतायात्तादृशतादृशैव
सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात् । यत्तु सातुयोग्यो यदधिकरणमित्यत्र भयद-
धिकरणमिति वक्ष्यमान्यथा इत्यत्र सत्तादित्यादौ सत्तानिष्ठव्यत्वसामानाधिकर-
ण्याभावाधिकरणताया सातुयोग्यविवरणं यद्द्वयं तदन्वच्छिन्नत्वेन तदन्व-

योगेन बद्धिमतिश्च समरायेनावृत्ताद्यपि न क्षतिः ।

निरुक्ताधिकरणताना भेदस्याप्यक्षततया सद्बदन्यत्वेन धूमादौ लक्षणसमन्वयसमवादिनि । तत्र साधु । तथास्तवि किंचेलाद्यभि-
मदोपासङ्गते । गगननिष्ठसाध्यतामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया एवोक्ताधिकरणताभिन्नाया असिद्धे । बद्धिमति चेति । तथाच तेनैव सन्वयेनेत्यनुक्त्वा यत्किंचित्सन्वयेनेत्युक्तौ पर्यताद्यवच्छिन्नबद्धिमत्स-
युक्तत्वप्रत्यपि तद्वच्छिन्नबद्धिमत्समवेतत्वाभावसत्त्वाद्भूमस्य बद्धिध्या-
प्यत्व नोपपद्यत इति भाव । साध्यररावन्धत्वसामान्याभावनिवेशे बद्धिमत्समवेत-
सामान्याभावस्य लक्षणघटफलेषु बद्धिमत्सदन्ध-
त्ववति हेत्वधिकरणविशेषावच्छिन्नसाध्यत्वसंबद्धत्वसामान्याभाव-
स्याप्रसिद्ध्या असम्भवो बोध्य । साध्यवदसम्बन्धस्य हेतुमति सवन्धास-
मवाद्यच्छेद्याधिकरणसन्निभन एवावच्छेदकतया तन्निष्ठाभावे हेतु

कृष्णभट्टीय ।

गगननिष्ठेति । आमावच्छेदेन साध्यवतिरूपितकालिकसदन्धत्वादिष्ठ-
प्रवृत्तिजाभापववात्तादराभावाधिकरणता स्वपदेन प्राप्ता । स्वरूपसन्वयेन
गगनादेरपि वृत्तिप्रवृत्तिसावत्कतात्तत्त न साध्यसामानाधिकरण्याभावात्तत्र च
मित्त तु न वाच्यम् । तथास्तवि द्वैवधिकरणावच्छेदेनेत्यस्यासंगते । अत्र वि-
षयतासन्वयेन साध्यताया हेतुताया च धर्मे पदावच्छेदेन साध्यवतिरूपि-
सविषयतासन्वयावच्छिन्नवृत्तिजाभापववात् स्वपदेन तदधिकरणतोपादेयेति
गगने साध्यवद्वृत्तिवर्धैव सत्त्वात् सद्भिन्नसाध्यवद्वृत्तिजाभावाधिकरणताया
अप्रसिद्धिरित्यव्याप्तिरपि बोध्या । तद्वच्छिन्नमेति । यद्यपीदानीमेतद्वि-
शेषो वासि वैधर्म्यात् । तथापि तद्वच्छिन्नबद्धिमत्समवेतत्वाभावो वक्षते ननु
तद्वच्छिन्न बद्धिमत्सयुक्तजाभावं दस्यथावेदनाय तदुक्तीरतन्म् । घटाद्यन्ता
भावस्यवतिवादिस्वार्थी सयोगादिसवभावच्छिन्नमित्य विषयताप्रतियोगिव
पोर्वयनिवामकतया तस्यवन्धावच्छिन्न च घटाभाववृत्तिवमप्रसिद्धिमिति स्व

न्यायस्य ।

स्वामावादतिव्याप्त तथाच ह्युक्तावच्छेदकस्यैव हेतुस्ययोग्यधिकरणस्यति-
येने बद्धिमाधूमादित्वादां कालिप्रसन्धेन स्थायुगोच्यधिकरणत्वसादिनिष्ठहेतु-
रावच्छेदकस्यभावच्छिन्नत्वच्छेदकताया अप्रसिद्धे नूमावयवावच्छिन्नसाध्यता
मानाधिकरण्याभावाधिकरणताया स्वपदेनोपादानासंगनेन तादृश यत्स्व उद

मतोऽभवच्छेदकत्वात् । नक्षत्रिरिति । नाव्याप्तिः । नासम्भवश्चेत्य-
र्थः । साध्यवत्ता च साध्यतावच्छेदकसमन्धेन धोक्ता । तेन सम्-
वायेन बहौ साध्ये सयोगेन हेतौ धूमे पर्यताद्यच्छिन्नप्रक्षिप्त-
त्तित्वसामान्याभावास्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । नवा सद्धेतावपि य-
त्किञ्चित्समन्धेन यः साध्यवान् तद्वृत्तित्वाभावस्य स्वाधिकरणावच्छे-
देन सत्वेऽपि न दोषः । साध्यवत्त्वं चोपलक्षणविधया अभावप्रति-
योगितावच्छेदकफोटौ निवेशनीयम् । ननु विशेषणविधया तेनोत्प-
त्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गन्धाद्यसत्वात्तादृशघटाद्यवच्छेदेन पृथिवी-
त्वाद्दौ गन्धादिविशिष्टवृत्तित्वाभावास्तत्वेऽपि गन्धवान् पृथिवीत्वादि-
त्यादौ मूलावच्छिन्नप्रक्षायौ नपिसयोगाभावास्तत्वात्तादृशप्रक्षयाद्य-

वृत्तान्तद्वयम् ।

रूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावमादाय लक्षणगमनादुक्तं धूमस्येति, अग्रे ना-
व्याप्तिरिति च । असम्भवप्रकारस्य वृत्तित्वाद्वाह—नासंभवश्चेति । तेनेति ।
संबन्धसामान्येन साध्यवत्तानिवेशे अत्र पूर्वात्तन्वायेन प्रहृष्ययववे धूमान्तरम्
भवात्साध्यतावच्छेदकसमन्धेन साध्यवत्तिरूपितसयोगसम्बन्धावच्छि-
न्नवृत्तित्वाभावस्य धूमान्तरे असत्वेपिवहृष्ययवयेन यद्गमनयोगस्य तादृशाभा-
वस्य पर्यतावच्छेदेन सौलभ्यम् । अन्यथा व्यभिचारित्वात्तुपपत्तेरिति बोध्यम् ।
साध्यवत्त्वं चेति । साध्यवत्तापमानाधिकरणाधिकरणताकत्ववत्तावच्छिन्नाभा-
वनिवेशात्साध्यनिष्ठवृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकेतेत्यर्थः । अवच्छेदकतापयोस्तु-
पादानाद्य साध्यनिष्ठवृत्तित्वाभावस्तुदाम । तत्रनिवेशितावच्छेदकताया

व्यापारकम् ।

न्यरयेनाव्याप्तिप्रसङ्ग इति तन्निवेश इति । तत्र । सायुयोग्यधिकरणतावच्छि-
न्नावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता इत्यसामान्याभावरूपस्यातु योग्यधिकर-
णानवच्छिन्नत्वनिवेशेन द्रव्यत्वादिखादावतिश्यासिपारवाद्यपि निवेशाना
वदवक्तव्यम् । यदपि हेतुतावच्छेदकसमन्धेनेति पृथिवीत्वात् सायुयोग्यधिकर-
णाक्षे । नान्येति किंतु सायुयोग्यधिकरणानवच्छिन्नत्वप्रावच्छेदकतायामेवेति न
तद्भ्रूयर्भूमिति तदपि न । तथा सति “रूपादिनिष्ठनिष्कृष्टाधिकरणताया धूमा-
दिप्रतिष्ठनिष्ठताधिकरणतानां मेदस्मात्तदना तद्वदन्यत्वेन धूमादी लक्षण-
सामान्यव्यतिरिक्तं” ग्रन्थविरोधादिनि । साध्यवत्त्वं चोपलक्षणनिश्चयेति ।
तथा च “यदुपलक्षितनिश्चितसमन्धेन यदेवच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धवत् तस्योपल-
क्षणतयाऽवच्छेदकत्वमिति” निष्कान्तालक्षणे पक्षमात्ररीत्या साध्यस्योपलक्षणत-
याऽवच्छेदकत्वविधायी साध्योपलक्षिताधिकरणप्रतिषेधनिरूपितसम्बन्धा-

च्छेदेन एतद्दृक्षादौ कपिसयोगादिविशिष्टवृत्तिवाभावसत्त्वेपि कपि-
सयोगी एतद्दृक्षत्वादित्यादौ वा नाव्याप्तिः । तत्तत्कालदेशवच्छिन्न-
तत्तदधिकरणवच्छेदेनापि तत्र तत्र हेतौ तादृशसाध्योपलक्षित-
कृष्णभट्टीय ।

देशकालावच्छेदव्यतिशेषपर्याप्तत्वात् । सत्तादाभू जातेरिष्यादौ सत्तावसम-
वेतत्वाभावात् एव लक्षणव्यटक । उपलक्षणस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकोटिप्र-
वेशात् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । नच साध्याधिकरणातिरिच-
विशेषणाविशेषितवृत्तिवाभाव एव निवेश्य । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छ-
दकत्वेऽपि न समवेतत्वाभावात्साध्योपपत्तेरिति वाच्यम् । तथासति साध्यस्य
व्याप्त्यपदकत्वापत्तेः । साध्यविशिष्टवृत्तिवाभावस्य लक्षणव्यक्त्येऽपि अवच्छेद-
कत्वात् । निरवच्छिन्नत्वनिवेशात् गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ अव्याप्तिरिति
प्रकाशिकाकृष्णमत निराकर्तुमाह—नृत्तिवृत्ति । साध्याधिकरणात्पेशिष्वावच्छि-
न्नवृत्तिवासात्प्रतिवेशे निरवच्छिन्नविशेषणनिवेशे च गौरवादिति भावः । निर-
वच्छिन्नवानुक्तौ विशेषणतया साध्यवत्त्वनिवेशेऽव्याप्तिः प्रदर्श्यापलक्षणतया
तन्निवेशाद्वारणमाह—तेनेत्यादिना । एवमपि । साध्यवत्त्वस्योपलक्षण-
त्वेऽपि । देश विषयादि । कालो वह्निप्रागभावादि , तथाच धूमाधिवरण-
ताया स्वभावात्तद्व्यतिरिक्तत्वाद्यवच्छिन्नत्वात् तत्तिरूपकत्वाभावात्साध्यात्पि
रत निरवच्छिन्नत्वमावश्यकमित्यभिप्रेतयति । विशिष्टपरिपूर्यात्पञ्चदशकताया

व्याख्यत्वात् ।

वच्छिन्नसाध्याधिकरणविशेषवच्छेदकताक वृत्तिलत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावाभाव-
साध्यतामानाधिकरणसाध्यभावपदेन विवक्षणीय । यद्वा स्वावच्छिन्ननिरूपकता-
वत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यविशेषवच्छेदकत्वादिहपितवृत्तिलनिष्ठप्रतियोगिताकमा-
वच्छेदपदेन विवक्षणीय । साध्यविशिष्टाधिकरणवृत्तिवाभावप्रतीती न साध्य-
साध्याधिकरणाशे भासमानस्य धर्मिपारतलयेन वृत्तिलरूपप्रतियोग्यशे भाननिय-
मात्तारस्यप्रतीतिविपदानाम् स्वासत्त्वानाम् तमादायोत्पत्तिकालीनपदो ग धमा-
-पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः । ननु गन्धानधिकरणोत्पत्तिकालविशिष्टवृत्तिव्या-
पृथिवीत्वेन गन्धवत्त्वसमवेतत्वमिति प्रतातिर्यथोत्पत्तिकालविशिष्टवृत्तिव्यवच्छेदेन
पृथिवीत्वे गन्धविशिष्टनिरूपितसमवेतत्वाभावात्तथाहते तथा धूमनिष्ठवत्तद-
वृत्तितानवच्छेदकनितम्बधूमात्तमानवालादिविशिष्टवत्तत्वे धूमे न वह्निमत्त्वमुक्तत्वाभावात्तद्वत्त-
इति तद्विषयाभावमादावव्याप्तिः । यदिच विशेष्यस्य पर्यतादे प्रतियोग्यवच्छ-
दकतया विशिष्टस्य तस्य नाभावावच्छेदकत्वमिति तादृशभावो धूमादावस्तिद-
इत्युच्यते तदा वृद्धपृथिव्या अपि प्रतियोग्यवच्छेदकतया विशिष्टवृत्तिव्या जना-
वावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशभावोऽपि पृथिवीत्वादावस्तिद इत्यखिरणयो

तद्धर्मिवृत्तित्वसत्वात् । नचैवमपि धूमादौ पर्वतवृत्तेरनवच्छेदको यो
देशः कालो वा तदवच्छिन्नपर्यवायवच्छेदेन वह्न्यादिमहृत्तित्वाभा-
यस्य धूमादौ सत्त्वादव्याप्तिर्दुर्वारैवेति याच्यम् । तत्तद्देशकालावच्छि-
न्नपर्यतादेर्धूमाद्यसंबन्धितया धूमादावभाववृत्तावपि वादुशस्यानव-
च्छेदकत्वात् । नचैवमुत्पत्तिक्षणाविशिष्टपर्वते न वह्नितसंयुक्तत्व(मि-
त्यादि)मिति प्रतीत्यनुपपत्तिः । द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधि-
करण्यमित्यादिवदुत्तप्रतीतिः सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावावह-
म्बनता न संभवति विशेषस्यावच्छेदकत्वे विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वा-
संभवादिति याच्यम् । तादृशप्रतीतीनां सामानाधिकरण्ये विशिष्टप-
र्यताद्यच्छेदराभावावगाहितयैवोपपत्तेः । उत्पत्तिक्षणे पर्वते धूमस्य
कृष्णंभद्वयं ।

विशिष्टधर्मनुयोगिकसंबन्धनियतत्वमित्याशयेन समापत्ते । तत्तद्देशेति ।
नच देशकालाभतरावच्छेदेन धूमसंपन्धित्वं तत्कालावच्छेदेन संबन्धत्वेव
तरकालावच्छिन्नावच्छेदकतानियामकत्वात् । तथाच धूमनिष्ठाभायस्य हेतव-
धिवरणावच्छिन्नत्वं नाम्नीति भावः । नचैवमपि विश्वरायवच्छिन्नपर्वतस्य
कालिकसंबन्धेन साध्यवृत्तिसाभावानुयोगिधूमवत्त्वात्कथं नावच्छेदकत्व-
मिति याच्यम् । तदवच्छेदकताया देशविधया तद्विज्ञत्वात् तदवच्छिन्नत-
त्संबन्धावच्छिन्नतदधिकरणताया एव तद्विशिष्टमैतिलुपिततदवच्छिन्नतत्संब-
न्धावच्छिन्नावच्छेदकतानियामकत्वमित्यत्रच्छिन्नावच्छेदकतात्पत्तीपत्तियतः ।
एतेन रूपवान् रसादिद्यादावव्याप्तिवारणायेव निरवच्छिन्नत्वमित्याहम् ।
यत्कालावच्छेदेनावच्छेदाधिकरणसंबन्धता तत्कालावच्छेदेन हेतौ साध्यव-

ध्यायरत्नं ।

साध्यसोपलक्षणतयावच्छेदकत्वनिवेशो विरथक इत्यभिप्रायेण शङ्कते—नचैव-
मपि धूमादाविति । एवं विशेष्यस्य प्रतियोग्यवच्छेदनरुदेऽऽ किंचिद्रूपेणाभा-
वावच्छेदरूपे । अनवच्छेदकत्वादिति । अवच्छेदकवृत्तीभूतविशेषणवि-
शेष्यधो(वच्छेदकवृत्त्या भागे तयोरेवच्छेदाधिकरणोपलक्षणत्व नियामकमन्वया
उद्विशिष्टपर्वते धूमे न वह्नितसंयुक्तत्वमिति प्रतीत्यापत्तेः । एवं च धूमवृत्ति-
तानवच्छेदकदेशकालयो(वच्छेदाधिकरणधूमावधिकरणलादूमादौ तादृशभावा-
दिभ्या न तमादावव्याप्तिरूपतिक्षणवृत्तियो पृथिवीत्वस्य गित्यताऽऽवच्छेदा-
विरण्यतदधिकरणत्वसमवेतोऽपत्तिक्षणविशिष्टवृत्तिस्या पृथिवीत्वेन गन्धविशि-
ष्टमवेत्त्वमिति प्रतीतिवभावाधिकरण्ये साध्यसोपलक्षणतयाऽऽवच्छेदकत्वव-
क्षणं सार्यमिति भावः । न चैवमिति । एवं विशिष्टलावच्छेदरूपे विशेषण-

न वह्निमत्सयुक्तत्वमित्यादौ पर्वताद्यवच्छिन्न यद्भूमस्य वह्निमत्सयुक्तत्वं
 तस्योत्पत्तिक्षणो नायच्छेदक इत्यादिरप्यर्थः सभवति । धूगनिष्ठव-
 ह्निमत्सयुक्तत्वाभावे उत्पत्तिक्षणपर्वतोभयावच्छिन्नत्वं तु नार्थः ।
 पर्वतस्य प्रतियोग्यवच्छेदकतया सदन्तर्भावेन द्वयोरभावावच्छेदक-
 त्वस्यासंभवात् घटपटयोर्घटत्वाभावाधिकरणत्वावत् । एतेनोपोभया-
 वच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्याभाववत्त्वव्यापर्वनाय हेत्वधिकरण-
 कृष्णभट्टीय ।

दृक्तिराभावात्वेनैवाव्याप्तिभावात् । इत्यादिरपीत्यादिना तत्रोत्पत्तिक्षण-
 नवच्छिन्नत्व पर्वतावच्छिन्नत्वोत्पत्तिलक्षणावच्छिन्नत्वोभयाभावो वा प्राग्व ।
 अग्निना इत्यकारसमुच्चय । असंभवादिति । तथाच नाव्याप्तिः । हेत्वधि-
 यरणमात्रेति । अथ यद्यपि हेत्वधिकरणभित्तानवच्छिन्नत्वे सति हेत्वधिक-
 रणावच्छिन्नत्वम् । एवञ्चावच्छेदकताभेदेनाधिकरणताभेदात्पर्वतरूपादे का-
 टिकसदन्तमेव हृदादीं सत्वेऽपि तत्रिष्टारूपादेदकारवन्तिरूपकसाध्यवहुत्वाभा-
 वाधिकरणतामादाय लक्षणगमनेऽपि तथासतीत्यादिना दोषाभिधानासगतिः ।
 तथापि केवलान्वयिनि हेत्वधिकरणमित्याप्रतिज्ञेरेव्याप्ते केवलान्वयिनी-
 त्यादिमन्वयितोष । अतो हेत्वधिकरणत्वं यद्विष्टयाप्यवहुत्वाभावावच्छेद-
 कताव्यापकमित्यर्थासगतिः । अथैवमपि पर्वतरूपादे काटिकसदन्तमेव
 हृदादीं सत्यात् तत्रिष्टकारिकसत्त्वप्रच्छिन्नत्वावच्छेदकताया देगविषया
 वच्छेदकतायाऽप्यस्याति । काटिकेतरसत्त्वप्रच्छिन्नत्वविष्टयाप्यमात्मना
 धिकरणत्वावच्छेदकत्वमपि तत्रिष्टतद्भाषीपराडिकसत्त्वप्रच्छिन्नत्वावच्छेदक
 त्वस्य अतथाप्यम् । अन्यथा सानिष्टहेतुत्वावच्छेदकसदन्तावच्छिन्नत्वात्प्यवहु-
 त्वाभावात्तच्छेदकतातत्सदन्तावच्छिन्नत्वात्सधिविकरणताऽसामान्यत्वात्तमि-
 ति लक्षणे देगविषया अवच्छेदकत्वव्यतिरेके सत्तावान् नातेरित्यादीः प्रसाध
 वच्छेदेन हेतो साध्यवहुत्वाभावप्रतिज्ञेरेनुपपत्तियेन अस्यातिरिचि चेष ।
 एतेनने अवच्छेदकतायां काटिकसदन्तावच्छिन्नत्वावच्छेदकत्व निवेदनात् । किवा-
 भिन्न काटिकेन घटादिसादानुक्तरीत्याऽदोषेऽपि न क्षतिः । अनित्याप्तिरूप-
 त्वात् । यदीष्य तयासतीत्यादिना अनित्याप्यभित्तान धूमरश्मिादिवद्म

न्यावरत्न ।

विष्टयाप्यवच्छेदकत्वप्रतिज्ञेरेव्याप्यवच्छिन्नत्वव्यतिरिक्तत्वात् नित्यावच्छेदकत्व-
 दिरप्यर्थः दृक्तिः । काटिकेरेव सत्त्वप्रच्छिन्नत्ववच्छेदकतायाऽप्यमात्मना
 उभयानी गृह्यितम् । हेत्वधिकरणमात्रावच्छिन्नेति । अथ हेत्वधिक-
 रणावच्छिन्नत्वमेव हृदादिसदन्तावच्छिन्नत्वम् इत्येवमिति हेतुत्वावच्छिन्न-
 त्वमात्रं केवलान्वयिनिः सत्यं हेतुत्वादिनादव्याप्त्यैवधिकरणान्वाय

मात्रावच्छिन्नत्वनिवेशनं वेदादिदनुपादेयमेव । तथासति चट्टादि-
कृष्णंभट्टीयं ।

त्वात् । संयोगेन व्यभिचारिणि धूमवान् वद्वेरित्यत्रैव । ननु कालिकसंबन्धेन व्यभिचारिण्यपि । तथाप्यच्छेदकताया कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वाद्देह-
त्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशो बोध्य । एवंच बद्धिमान्
धूमारित्यादौ कालिकेन हेतौ परमाणोर्बन्धुधूमनिष्ठसाध्यसामानाधिकर-
ण्याभावीयसमवायसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत् कालिकसंबन्धेन हेतु-
न्यत्वेऽपि न क्षतिः । सयोगेन व्यभिचारिसमत्वात् । यदिचैवसति उपपत्ति
क्षणपर्यंतयो धूमनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावावच्छेदकत्वे परंतनिष्ठाव-
च्छेदकताया एतादृशविशेषणवत्तया हेत्वधिकरणताव्याप्यत्वेन चाव्याप्तिता-
दयस्थान्मात्रपदं व्यर्थं । तदापि प्रतियोग्यवच्छेदके पर्यंते तद्भावावच्छेद-
कत्वं न स्यात् । पर्यंते तत्काले धूमस्य संयोगात्तस्यात् । अतः कालिकसंबन्ध
एवावच्छेदकतानियामको वाच्यः । तथाच परंतनिष्ठावच्छेदकताया नोभ-
यानादव्यमिति नाव्याप्तिः । यदिच पूर्वमुत्पत्तिक्षणविधया परंतत्वावच्छेद-
कत्वाभिधानादिदानौ सिद्धान्ते च तदनङ्गीकारे विरोध तदा परंतधूमयो
संयोग एवावच्छेदकतानियामकः सिद्धान्ते प्रतियोग्यवच्छेदकतया अभावा-
वच्छेदकता नास्ति एतन्मते कालनिष्ठावच्छेदकतासाधिन्येन नास्तीति विशेष
इति मन्यते । तदा कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वावच्छेदकसंबन्धाव-
च्छिन्नत्वोत्पत्तिक्षणत्वावच्छिन्नत्वेतन्नितयाभाव एवावच्छेदकताया विवेकः ।
तथासति परंतनिष्ठावच्छेदकताया कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वेन उपपत्तिक्षण-
निष्ठावच्छेदकताया उपपत्तिक्षणत्वावच्छिन्नत्वेन त्रितयाभावसत्त्वेऽपि हेतुशून्य-
न्योत्पत्तिक्षणसत्त्वेन हेत्वधिकरणत्वस्य तदव्यापकत्वासाध्याप्तिः । उक्तयान्माय-
त्रितयाभावविशेषितवद्विद्वेषितकल्पबोद्धौपमाह—तथासतीति । यदिच
न्यायरत्न ।

विदे । अत एव हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपणरत्नरत्न-
तद्हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं तदित्यपि न । सर्वसा अन्ववच्छेदक-
तया हेत्वधिकरणनिष्ठसाध्यत्ववच्छेदकतायात्वात्प्रतिबद्धत्वात् । अत्र हेत्व-
धिकरणनिष्ठा देशविधया याऽवच्छेदकता तदन्ववच्छेदकत्वानिरूपणरत्नरत्नमेव
तदिति नोक्तस्यैऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवं सति तथा सतीत्यादिना पश्यसा-
यातिव्याप्यसंभवं । एपादिनिष्ठाधिकरणतायामप्यन्योन्येनोक्तके रूपेण धूमवत्तदुक्त-
त्वमिदानीं रूपेण धूमवत्तदुक्तत्वमिति प्रतीनिभ्यामयोगोऽन्योन्यत्तिकावोभयाव-
च्छिन्नत्वावगाहनात्तादृशाधिकरणताया अप्रतिबद्धे । एतेन स्वावच्छेदकताव्या-
प्यहेत्वधिकरणताकत्वमेव तदिति निरस्तम् । यदि च गगनादिनिष्ठाधिकरणतव
तादृशीशुच्यते तदा बह्मिनाधुमारित्यादावपि तस्या एव प्रतिबद्धतात्त्रैव स-
म्भान्तरेण वर्तमान इति प्रत्यन्विरोध इति चेन्न । तादृशमन्वस्य यथाधुतानिष्ठा-

तादृशाभावश्च तत्रैव संवन्धान्तरेण वर्तमाने सुलभः ।

निष्ठभूमसामानाधिकरण्याभावस्यापि अयोगोलकस्वापयवोभयाव-
च्छिन्नतया हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुमन्मात्रानवच्छेद्यतयाऽति-
व्याप्तिप्रसङ्गाच्च । केचित्तु । विशिष्टपर्वतादेरवच्छेदकतामादाया-
व्याप्तेर्वारणायवच्छेदकान्तरानवच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वच्छिन्नत्वमभावे
निवेदनीयम् । एवंच पर्वतादेः कालविधया भूमनिष्ठवह्निमत्संयुक्तता-
भावानवच्छेदकत्वस्यापि व्यावृत्तिः । पर्वतादेः स्थूलकालतया वह्निम-
त्संयुक्तत्वादिरूपप्रतियोगिनोऽपि अवच्छेदकत्वाच्चिन्नाभावावच्छे-
दकतया अविरोधाय अयान्तरकालवच्छिन्नत्वोपगमादित्यन्याहुः ॥
हेतुगतसंबन्धे साध्यासामानाधिकरण्याभावस्योक्तयुक्तया हेत्वधिकरणा-
वच्छिन्नत्वविरुद्धम् । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुमत्संबन्धे हेतुमव-
वच्छिन्नतादृशाभावप्रसिद्धिमाह—तादृशेति । हेतुतावच्छेदकसंब-
न्धेन साध्यवृत्तित्वस्य तेन संबन्धेन हेतुमदवच्छिन्नाभावश्चेत्यर्थः ।
तत्रैव—तादृशहेतुमत्त्वेव । नच तथाविधरूपादां वह्निमत्संयुक्तत्वाभा-
वज्ञानमस्तीत्यर्थः ।

स्वावच्छेदकताव्यापकहेतुधिकरणताकलाप्यवृत्तिर्याभावाधिकरणताया त-
त्तन्नेदृश्यत्वं निश्चयः । तदा नैव दोषः । स्वावच्छेदकतावच्छेदक-
ताभेदेनाधिकरणताभेदात् । यदिचैवमपि पर्वते प्रतियोग्यवच्छेदके भव-
च्छेदकता न भिद्यते । किंयु इत्यनिर्णय संबन्धत इत्युच्यते, तदा हेत्वधिकर-
णवर्थात्तावच्छेदकत्वं मात्रवदार्थः । तादृशपरोक्षमादेव न कोपि दोष इत्य-
वश्यं । अवच्छेदकान्तरेति । सप्तमीपदनिर्देश्य देवताकालवोरव्यारच्छेदक-
व्याख्यं ।

यदुक्तम् । वस्तुतस्तु हेत्वधिकरणमिहा या वेद्यविययाऽवच्छेदकता तदन्वये हेतुता-
वच्छेदकत्ववन्त्यावच्छिन्नतातुयोगिनिरुक्तिताधिकरणतानवच्छेदकनिष्ठावच्छेदक-
ताच्च यत्तत्वं तत्तद्विप्रसाध्यमानाविवरण्याभावाधिकरणतावच्छिन्नत्वमेति
निष्कर्षो विवक्षितः । एवंच रूपनिष्ठाधिकरणतायां मानुषीगितिस्त्विति हेतुता-
वच्छेदकत्ववन्त्यावच्छिन्नाधिकरणताप्रतिष्ठा सापदेश्योपपत्त्यायोगिनो संबन्धा-
न्वयेनेति सम्यगहृत्तिः । यत्तद्वदपि किञ्चित्प्रसङ्गात् । हेतुतावच्छेदकत्वोपपत्ति-
वन्त्यावच्छिन्नतातुयोगिनिर्दिष्टताधिकरणतानवच्छेदकत्वमिहाऽन्वयव्यतिरे-
कवच्छेदकतानिष्ठावृत्तया अपदेश्योपपत्त्यावच्छिन्नतावच्छिन्नतावच्छिन्नता-
भावां वैति भवेत् । अवच्छेदकान्तरानवच्छिन्नमिति । किञ्चिद्विशेषवच्छे-

यो व्याप्यवृत्तिरेवेति तत्राधिकरणविशेषस्यावच्छेदकत्व नियुक्तिरु प्र-
 तियोगिमति अभाववृत्तावेय विरोधमज्ञगार्थ अवच्छेदकभेदापेक्षणात् ।
 धूमवत्कपालादिसमवेत एव वह्निमन्महानससयुक्तघटादौ महानसाय-
 वच्छेदेन वह्निमत्सयुक्तत्ववति हेतुमत्कपालाद्यवच्छेदेन वह्निमत्सयुक्त-
 त्याभावसौलभ्येऽपि एतद्रूपवानेवद्रसादित्यादौ एतद्रूपादिमत्समवेतत्व-
 वति हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसत्यात्तदवच्छेदेन साध्यासामा-
 नाधिकरण्यामात्रत्वासम्भवात् । एतद्रूपादिमति सवन्धान्तरमात्रेण वर्त-
 माने साध्यवत्समवेतत्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया हेत्वधिकरणानव-
 च्छिन्नत्वविरहेण निरुक्ताभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । पर्वते रूपे
 न वह्निमत्सयुक्तत्वमिति प्रतीतिरनेन व्याप्यवृत्तेरपि साध्यासामाना-
 धिवरण्याभावाधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोपगमात् । यत्तु व्याप्यवृत्ते-
 रभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वानुपगमे हेतुतावच्छेदकसवन्धाव-
 च्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावाधिकरणतासामान्ये हेत्वनुयोगिकत्वे-
 त्वधिकरणविशेषावच्छिन्नप्रोभयाभायो विवक्षणीयः । तथाच धूमा-
 दिनिष्ठस्वावयवावच्छिन्नतदधिकरणताया हेतुतावच्छेदकसवन्धेन
 हेतुमदवच्छिन्नत्वस्य रूपादिनिष्ठमह्निमत्सयुक्तत्वाद्यभावाधिकरणताया
 घटादिनिष्ठधूमवत्कपालाद्यवच्छिन्नतदधिकरणताया च हेत्वनुयोगिक-

वृत्तमदीय ।

त्वमित्यादिप्रकृतं । यत्तु तद्गन्धमाद्यभावत्वात् तद्गन्धत्वसादित्यादौ हेतौ सा-
 ध्यविशिष्टवृत्तित्वाभावात्साध्याद्व्याप्तिरिति । तच्च, तत्र कालविशेषस्यावच्छेदक
 घटकत्वात् । तद्गन्धत्वासे घटवृत्तिवत्त्वानवच्छेदककालावच्छिन्नघटस्य तद्-
 सवन्धित्वाच्च उत्तरीत्येधोपपत्तौ विशेषणपूरणमस्मरत । व्याप्यवृत्तेर्नाव-
 च्छेदकमिति यादिना निष्कर्षमुत्थापयति । यस्त्विति । अयोगोलकवृत्तित्व-

न्यापरत्त ।

इकृतानि कथितहेत्वाधिकरणविशेषावच्छेदकतापेक्षया । अत्राहुर्विस्मरत तद्वोजं
 तु रूपनिष्ठवह्निमत्सयुक्तत्वाभावाधिकरण्यावच्छेदकतायां पर्वतविशेषामपि
 पर्वतशस्यावच्छेदकतायावच्छेदकान्तरानवच्छिन्नहेत्वाधिकरणविशेषावच्छेदकत्वा-
 प्रतिश्याऽप्यमव । अवच्छेदना-तरनिष्ठविलक्षणावच्छेदकतानिवेशेऽपि तत्तद-
 ध्यानंतरकालावच्छिन्नपर्वतादेशतात्क्षणलक्षणापेक्षया तत्तदवा-तरकालसंब-
 धान्तरसमवेनोत्पत्तिक्षणनिष्ठवच्छेदकतायामवच्छेदकान्तरानवच्छिन्नलक्षाक्षरे-
 व्याप्तिर्वैति । यस्त्विति । अयोगोलकवृत्तित्वादिनिष्ठाधिकरणतायासाध्याभाव-

व्यभिचारिण(स्तु)श्च व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि
तादृशाभाववत्त्वम् ।

त्वस्याभावेनोभयाभावस(ध)त्वाद्दक्षणसमन्वय इति तत्र । व्याप्यवृत्तेर-
वच्छेदक्रानुगमे पृथिवी रूपादित्यादावतिव्याप्तिः । पृथिवीत्वादिव्य-
भिचारिजलीयरूपादिनिष्ठसाध्यासामानाधिकरण्याभावस्य व्याप्यवृ-
त्तितया तदधिकरणतासामान्ये निरुक्तोभयाभावस्याक्षतत्वात् । हेत्व-
धिकरणावच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव तत्र निवेशनीयत्वान्नार्यं दोषः ।
जलरूपनिष्ठपृथिवीसमवेतत्वाभावाधिकरणत्वात् अवच्छिन्नत्वविरहे-
णोभयाभावसत्त्वात् । एवंच तावतैवोपदर्शिताप्रसिद्धेरपि निवारित-
त्वात् । तादृशोभयाभाववदधिकरणतावदन्वयत्वमेव निवेशनीयम् ।
न तूक्षाधिकरणतासामान्ये हेत्वनुयोगिकत्वतादृशोभयाभाववत्वोभ-
याभावः प्रयोजनविरहादिति चेदेवमपि वक्ष्यमाणायाः कालिकादि-
सवन्धेन हेतान्व्याप्तेरसङ्गतिर्दुर्वैरेवेति । तत्र कालिकसवन्धेनावृत्ति-
गगनादावेय दर्शितोभयाभाववत्साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकर-
णत्वायाः प्रसिद्धेः । अवृत्तावेव सर्वत्र तादृशाभावप्रसिद्ध्या सवन्धा-
न्तरेण वर्तमानपर्यन्तानुधावनविरोधश्च । तस्माद्वाप्यवृत्तेरप्य-
वच्छेदकत्वमेव ग्रन्थकारानुमतमित्यवधेयम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादा-
चानङ्कितानतिव्याप्तिमुद्धरति । व्यभिचारिणश्चेति । तादृशीति ।
हेतुतायन्च्छेदकसवन्धेन हेतुमतीत्यर्थः । अवच्छेदकत्व सप्तम्य-
र्थः । तादृशाभाववत्त्वम् । हेतुतावच्छेदकसवन्धेन साध्याभावव-
कृष्णभट्टीय ।

यादिनिष्ठभूमवद्वृत्तित्वाभाववत्तायाः समानाभावत्वादिति व्याप्तिं सामान्यपदं ।
तदर्थो व्यापकत्व तथाच तादृशाधिकरणत्वव्यापकं हेत्वनुयोगिकत्वयद्गमा-
वच्छिन्नाधिकरणविशेषावच्छिन्नयोभयाभाव तद्वर्गवत्वमित्यर्थः । भूमादि-
रूपादिनिष्ठेलादि तदुभयप्रयोजनम् । यच्च भूमाद्यन्तरेस्युक्तस्वावयवत्व-
च्छेदेनेत्यादिरीत्या व्याप्तिः । इल्लहयेऽपि तत्रान्तिवार्तामकैकधर्मस्यैव यद्गमपदे-
नोपादानात् एतन्मते तादृशास्वावयवत्वात्तथाच भूमान्तरेण नृष्यनियामक-
न्यायरत्न ।

सत्त्वादिति व्याप्तिं सामान्यपदम् । पृथिवीरूपादित्यादाविति । यद्यपि
भूमिवाच्येतित्यादावप्ययोपोलनीयमिति तादृशाधिकरणत्वादा व्याप्यवृत्तित्वा-

सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः । नचैवं
विशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् ।

वृत्तित्वाभाववत्त्वम् । अत्र प्रमाणाठाङ्ग्यामाह—सत्तायामिति ।
ईदृशप्रतीत्या द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यप्रत्यामपि सत्तायां तदनवच्छे-
दकगुणाद्यवच्छेदेन तदभावजननागाढत्वादिति भावः । एवं सत्तायां
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यभावोपगमे । विशिष्टसत्त्वे गुणान्यत्ववि-
शिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ने । अव्याप्तिरिति । गुणाद्यवच्छेदेन साध्य-
सामानाधिकरण्यमाववति केनापि रूपेण तदनधिकरणत्वासम्भवा-
दिति भावः । विशिष्टस्येति । तथाच विशिष्टसत्त्वं द्रव्यमात्रवृत्तित्व-
वधिकरणत्वं न गुणादेरिति न हेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतौ साध्यसा-
मानाधिकरण्यमाववत्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि हेतुताव-
च्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वं निषेध्यापीयमव्याप्तिः शक्यते
वारयितुं तथापि प्रकारान्तरेण वारणसम्भवे अधिकनिवेदनमनु-
चितं इत्यभिप्रेत्य विशिष्टातिरिक्तत्वपक्ष आश्रितः । नच हेतुतावच्छे-
दकविशिष्टाधिकरणतानिवेशनमवश्यम् । अन्यथा इदं एवमेव भूत-
त्वमूर्तत्वोभयत्वादित्यादौ भूतत्वे मूर्तत्वे च हेतौ स्वाधिकरणे गग-
ने मनसि च साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तिप्रसङ्गादिति वा-
च्यम् । उभयत्वस्य एकविशिष्टापरत्वरूपतानवच्छिन्नव्य विशिष्टस्यान-
तिरिक्ततया तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरण्यत्वरूपपरत्वरसंबन्धे-

वृत्तमद्वीष ।

युव संयोग. हेत्वधिकरणतान् लक्षणयदिते युक्तिसंभवाच्च । भूमवान् षडे-
रित्यादौ भूमवत्साधारणवद्विसंभवाच्चानिव्याप्तिरत एविवीति । शङ्कते—हे-
त्वधीति । जलेति । क्षितिजलोमयवृत्तिदीर्घदण्डे क्षिप्रमात्रवृत्तिवद्वृत्तित्व-
वत्तायां हेत्वधिकरणवच्छिन्नप्रवृत्तिरिति । ईदृशेति । अत्र सत्ता द्रव्यवृत्तित्वा-
भाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावविशेषकाधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रमात्रात्वात् ।
यो यद्विशेष्यकप्रमात्रकार. स तद्वानिति व्याप्तेरिति प्रयोगः । केनापीति ।
विशेष्यवृत्तिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदरनाक्रमेदानुसोगिताया विशिष्टे अनर्ही-
कारात् । विरुद्धविद्योभयत्वमैव विशिष्टापरत्वरूपपरत्वरसंभवात्तुभयत्वनाप्रस-
ङ्गातिरिक्त्य स्वीकृत्य नदीष हेतुत्व म्नीकुर्मातिनि समाप्यन्तरमाह—

नोभयत्वस्यैव वा तत्राव्याप्तेः समाधानसंभवान् । ननु द्रव्यं गुणान्यत्वेसति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टातिरिक्ततापक्षमवलम्ब्याव्याप्तेर्वारणं न विचारसहम् । तथाहि । गुणाद्रिवृत्तिसत्तादितो गुणान्यत्वविशिष्टमत्तादेरतिरिक्तत्वेऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदः । एकव्यक्तवृत्तित्वविशिष्टस्य अपरव्यक्तवृत्तिन्यसत्त्वात् । नच तत्तद्व्यक्तवृत्तित्वविशिष्टसत्तादीनां मिथो भेदेऽपि शुद्धसत्तादिकमनुगतं निरावाधमेवेति वाच्यम् । शुद्धसत्तादौ तत्तद्व्यक्तवृत्तित्ववैशिष्ट्याभ्युपगमे भवतां तदेकत्वासंभवान् । तदेवाभ्युपगमे तस्माद्वृत्तित्वाप्रसङ्गात् । एवं सर्वेषामेव वस्तूनां तत्तत्क्षणादिवृत्तित्वरूपविश्लेषणभेदाद्भेदप्रसक्त्या क्षणभङ्गापत्तिपर्यवसानं (नं दुर्वारं) मेव । अथ प्रत्यभिज्ञायानुरोधेन एकस्मिन्नादेशकालवृत्तित्ववैशिष्ट्यं स्वीक्रियत एव । परन्तु गुणे द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ता नास्ति इदानीं पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टमदत्वं नास्तीति प्रतीतानुरोधेन मिथो भिन्ना अपि तत्तद्वि(श्लेषणवि)शिष्टसत्त्वत्वाद्यः स्वीक्रीयन्ते । तदवलम्बनतयैवात्तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः । द्रव्यवृत्तित्ववैशिष्ट्यपुरस्कारेण चानुगतसत्त्वादेर्द्रव्यत्वानुमापकत्वा न स्वीक्रियते।अपितु तदन्वयात्तादृशविश्लेषणविशिष्टस्य गुणाद्यवृत्तिवस्तुन एवेति तत्र द्रव्यत्वादिब्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिरितिचेत्तादृशवस्तूनां केन रूपेण व्याप्यता । न द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वेन तादृशरूपस्याव्याप्यानुगतधर्मसाधारणान् । नापि तादृशविश्लेषणविशिष्टतत्तद्व्यक्तित्वादिना तादृशविश्लेषणवैशिष्ट्यांशस्य वैयर्थ्यात् । तद्व्यक्तित्वानुपस्थितायलुप्तानानिर्वाहाय । एवं विशिष्टसत्ता नास्तीत्यत्र विशिष्टस्याप्यवच्छिन्नाभावस्य न विषयतासंभवः तद्रूपावलीदानानुगतसत्तावति तद्रूपावच्छिन्नाभावा-
कृष्णंभटीयं ।

तत्रेति । अतु यथा परंपरासंयन्त्रेनोभयत्वस्य हेतुत्वं तथा विशिष्टावतिरिक्तत्वेऽपि वैशिष्ट्यस्यापि स्वावच्छिन्नरूपितसमवायेन हेतुत्वं वक्तुं शक्यत इति चेद्विदमेवानतिरेकेणित्यादिना उद्वाह्यं । इदानीं पिहितमित्यदोषः । न केवलमनुगतधर्ममात्रोच्छेदवृत्तिसंयगात् किंत्वन्ववृत्तीत्याह—एवमिति । अनुगतधर्ममात्रोच्छेदं क्षणभङ्गापत्तिपर्यवसानं शोद्धस्य विशिष्टसत्त्वद्वयोप्यवस्तुनोऽतिरिक्तत्वं व्यनस्वाभावति । परंरिवति । न द्रव्यत्वेति । तस्या एव गुणादौ सर्वेण व्यभिचारित्वात् । वस्तुन एवेति । केन रूपेण तादृशवस्तुनो हेतुतेति चेदिदानीं रूपविश्लेषणं नास्त्येवेति बोध्यम् । धर्मं सत्तादिः । वैशिष्ट्यांशस्यागोऽप्याह—तद्व्यक्तित्वादिति । विशिष्टसत्ता नास्तीति मध्य-

अनतिरेके तु विशेषणविशेष्यसंबन्धस्यैव परंपरया व्याप्त्यत्वात् ।

संभवान् । नापि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटावनुष्ठेयान् । विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबन्धो विलक्षणः स च नानुगतसत्तायाः संबन्धः, अपितु अतिरिक्तविशिष्टसत्ताया एवेति प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य गुणादिवृत्तिसत्तासाधारण्येऽपि तत्र विशिष्टभावोऽश्नुत एव । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकशून्यरमात्रस्य विशिष्टाभावसत्त्वेऽपि स्थितत्वादिति चेत्तर्हि गुणादिसत्ताया एवातिरिक्तसंबन्धो गुणादिव्यावृत्तः स्वीक्रियतां किं सत्तान्तरकरूपनेनेत्यभिप्रेत्याह । अनतिरेकेत्विति । विशेषणविशेष्यसंबन्धस्यैवेति । सत्त्वनिष्ठगुणान्यत्ववैशिष्ट्यस्यैवेत्यर्थः । परंपरया । परंपरासंबन्धेन स्वावच्छिन्ननिरूपितसमवायादिसंबन्धेनेति यावन् । व्याप्यत्वादिति गुणान्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नायाः अधिकरणताया गुणादावसत्वान् । तादृशसंबन्धेन तद्वैशिष्ट्यस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वादिति भावः । एवकारेण सत्तायाः व्यवच्छेदः । यत्र विशेषणविशेष्यावच्छिन्नसत्ताहेतुकद्रव्यत्वानुमितिरभिमतता तत्तद्वैशिष्ट्यहेतुकानुमितिरैवोपेयते वैशिष्ट्यपरंपरासंबन्धेन व्याप्तिधीविरहे चानुमितिरप्रसिद्धेवेति भावः । यद्यपि विशिष्टनिरूपितस्य विलक्षणत्वे तादृशसंबन्धेन सत्ताया अपि व्याप्यत्वं निर्वहति । तथापि विशेषणावच्छिन्ननिरूपितसमवायत्वादिना न सत्तादिसंबन्धता किंतु

कृष्णमदीयं ।

यस्य स्वावच्छिन्नाभावावलम्बनता न स्वीक्रियते । अपितु विशिष्टाभावावलम्बनेत्याशङ्कते । विशेषणेति । तर्ह्यिति । गुणादिव्यावृत्त इति । गुणो विशिष्टसत्तापानिति प्रतीतिनिरासाय सत्ताया इति पट्टीसंबन्धपट्टकरूपप्रतियोगिकधर्मादार्था सत्तासंबन्धताया अनुपदमेव निराकरणाय । यद्यपीति । एवंच विशेषणविशेष्यसंबन्धस्य व्याप्यत्वानुसरणं व्यर्थमिति भावः । न सत्तादीति । अन्यथा कदाचिद् गुणः सत्तापानिति प्रत्यक्ष भ्रमरवमपि स्यात् । नन्वेवं समवायमात्रस्य सत्तासंबन्धस्ये गुणो विशिष्टसत्तापानिति प्रमात्रसंग इत्याह—किं त्विति ।

केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणे-
त्याहुः ।

विशिष्टसत्तावानिति प्रत्यये वैशिष्ट्यस्यैव सत्तादिविशेषणतापत्तस्य
निरुक्तपरपरासन्धेन धर्मिणि विशेषणत्वोपगमात्प्रतिप्रसङ्ग इत्याद्य-
येनैदमभिहितम् । नन्वेवरीत्या प्रथमलक्षणपरिष्कारे वक्ष्यमाणरे-
लान्वयिसाध्यव्याप्त्यप्रसङ्गति । तत्रापि सवन्धान्तरेण हेतुमद्द्वौ
हेत्वधिकरणान्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावप्रसिद्ध्या लक्षणग-
ननसमवायत आह—केवलान्वयिनीति । द्वितीयलक्षणेति । नच
तत्रेत्यनेनोभयत्वाद्यन्च्छिन्नस्यैव परामर्शात्प्रथमलक्षणेऽव्याप्त्यसभ-
वेऽसङ्गतिर्दुर्वारैवेति ज्ञान्यम्, केवलान्वयिसाध्यरे भूमे चाव्याप्तिप्रद-
र्शनान् तदुभयत्वेनोपस्थितप्रथमलक्षणेऽव्याप्त्यसभवेऽपि लक्षणद्वये
यथायोग तत्तत्स्थले व्याप्त्यन्वये तात्पर्यान् । यद्यपि धूमादावपि सा-
ध्यसामानाधिकरण्यसामान्याभावरपटितस्य प्रथमलक्षणार्थस्य नाव्या-
प्त्यनवकाशः । तथापि यत्किञ्चित्साध्यव्यवृत्तिभेदनिवेदाभिप्रायेण

कृष्णमदीय ।

सत्तादिविशेषणतेति । इत्थं वैशिष्ट्यवदित्यप्रत्ययात् । नातिप्रसङ्गः
न गुणो गुणान्वयविशिष्टसत्तावानिति प्रत्ययस्य प्रमात्यप्रसङ्गः । तथाच
विशेष्यस्य शुद्धसन्ध इति वैशिष्ट्यस्य साध्यव्याप्त्यव्यमनुसृतमिति भावः ।
यद्यपि विशिष्टसत्तावानित्येवमव्यो विशिष्टाधारणादि सात्तासन्धेन तेन
संबन्धेन सत्तावानिति प्रत्यय गुणो विशिष्टसत्तावानिति प्रत्ययश्च प्रकारता-
वच्छेदकत्वेन वैशिष्ट्यभावेन पुन हत्वव्यपमानमिति विषयगुणस्य वारणाय ।
एवञ्च तेन सवन्धेन विशिष्टसत्ताया अपि व्याप्यस्य सम्भवतीति वैशिष्ट्यस्यै-
वेत्येवकारवैयर्थ्यम् । तथापि सम्बन्धो न सावैभौममिन्न इति प्रदंशं
नापैवकार अतएवाद्यर्थेनेत्युक्तम् । द्वितीयलक्षणे साध्यव्यवृत्तान्वयभेदनि-
वेदो भूम इत्युन्मत्तप्रतिपत्तिव्याप्त्य भव्याप्त्यभावात् । अत्रान्वयान्वयविशेष-
निवेदाभिप्रायेण चान्यम् । तथातस्मिन् तद्वीत्या प्रथमलक्षणव्याप्ति
रिति दुर्वारिवेद्यासाधेन समापत्ते—तथापीति । यत्किञ्चित् साध्यव्यवृ-
त्त्यापरम् ।

इतिव्याप्तिर्धनवत्तथापि भूमादिदृश्यद्वयव्यवृत्त्यापत्तेरुपदिष्टमव्यवृत्ति-
हेतावददृश्यत्वम् । ननु शुद्धमत्ततां तत्तत्तद्विशिष्टापरत्वेति व्याप्त्यव्यवृत्ति-
भेदस्यैवकारवैयर्थ्यम् । ननु इत्युन्मत्तप्रतिपत्तिव्याप्त्य भव्याप्त्यभावात् । अत्रान्वयान्वयविशेष-
निवेदाभिप्रायेण चान्यम् । तथातस्मिन् तद्वीत्या प्रथमलक्षणव्याप्ति
रिति दुर्वारिवेद्यासाधेन समापत्ते—तथापीति । यत्किञ्चित् साध्यव्यवृ-
त्त्यापरम् ।

तच्चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परंपरासंबन्धेन सामानाधिकरण्यस्य या अभावं गुणेष्वगाहते । ननु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं ।

द्वितीयलक्षणस्यैव यत्किञ्चित्साध्यसामानाधिकरण्याभावविवेगाभिप्रायेणैव प्रथमलक्षणस्यापि नानान्यक्तिसाध्यकत्वलेऽन्यामिन्द्रजनगविरुद्धम् । मूलेच यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरण इत्युपलक्षणम् । यत्किञ्चित्साध्याधिकरणावृत्तावित्यपि बोध्यम् । तेन प्रथमलक्षणाव्याप्तिरसंपादकहेत्वकथनान्यूनत्वस्य नावकाश इति ध्येयम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वायां प्रमाणसिद्धायामेव दर्शितासिद्ध्यन्तिर्वारयितुं शक्यते । तत्रैव न प्रमाण उक्तप्रतीतेरन्यविषयत्व्यादित्वाह— सत्तायामिति । प्रतीतिर्हि इति । अभाव गुणेष्वगाहत् इत्यग्निगणान्ययः । अवच्छेदकत्वस्येति । निरूपकत्वस्येत्यर्थः । तेन सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वमते तदवच्छेदकत्वस्य प्रामाणिकत्वेऽपि न क्षतिः । उक्तान्तरप्रतीतौ अवच्छेदकत्वानुल्लेखान् । अवच्छेदकत्वाभावावगाहिवा न संभवतीत्याशङ्क्याह— परंपरेति । ननु परंपरासंबन्धो न वृत्तिनियामकः । आकाश द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवदित्यमत्ययान् इति उक्तसंबन्धावच्छिन्नाभाव एवाप्रामाणिक इति तादृशाभावावलम्बनतापि नोक्तप्रतीतेः संभवतीत्याशङ्कोद्वारायानुरूपदृश्यमभेदीय ।

बोध्यम् । विशिष्टानतिरिक्ततामते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमित्येवैव विशिष्टमत्तादिसाध्यताविश्यासिधारणान् तदतिरिक्ततामते तु लक्षणद्वयेऽपि साध्य एव तद्विशिष्टेऽपि न क्षतिः । नासाधिररण्येऽपि दीपिनिर्गमनात् तत्रापि साध्यस्येव वा तन् । आकाशमिति । सत्तायां गणनान्तर्भावेन द्रव्यप्रसामानाधिकरण्यात् । यद्ये द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवानिति न्यापरत्त ।

न केवलमनुगतपरिभाषानोच्छेदं किलन्यदपीत्याह— एवमिति । केचिन् ननु विशिष्टमत्तानिष्ठत्वकिसाधुपस्थितिप्राप्त्या नागुमितिरगुमवधिदेसत नाह—

सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृ-

ष्टान्तमाह—द्रव्यत्वे इति । गुणस्यावच्छेदकत्वानियामकद्रव्यत्वस-
 पन्धशून्यतया द्रव्यत्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्यगत्या गुण-
 नियो द्रव्यत्ववृत्तिविसमाप्ताधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परपरसव-
 न्धावच्छिन्नतादृशसामानाधिकरण्याभाव एव तादृशप्रतीतिविषय
 इति अवश्य उपेयम् । तद्वदत्रापीत्यर्थः । स्वरसतो यादृशशब्दान्
 यादृशार्थः प्रतीयते तादृशशब्दोद्दिष्टप्रत्यये तादृशार्थविषयकत्वमे-
 वासति बाधने युज्यते इत्याशयेन दर्शितप्रतीतेः सत्ताया गुणाव-
 च्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वाभावावगाहिताया बाधप्रतीतिमाह—सत्ता न-
 द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीति । नच द्रव्यवृत्तित्वाभावाभावस्य द्रव्यवृ-
 त्तित्वरूपस्य सत्तायामसन्भवेऽपि सत्तात्वम् । नैतस्याः प्रतीतेर्नाधिक-
 त्व सम्भवति विरोध्यविषयकत्वादिति वाच्यम् । तादृशशब्देन द्रव्य
 वृत्तित्वाभाववद्भेदस्यैव प्रत्ययनान् । अपरप्रतीतेरपि तद्वेदावगाहित-
 कृष्णभट्टीय ।

सामान्याकारस्य संप्रमत्सिद्धत्वान्न नोक्त । गुणस्येति । सनवापरु
 पनादृशसंबन्धशून्यवनुक, सामान्यत तादृशसंबन्धशून्यावे तु नित्य
 शुभो बोध्य । कालिकसंबन्धस्य जन्यगुणे सत्तात् । अथवा कालिक
 सत्तात्सत्तात्पवच्छेदकत्वानियामकत्वे इदमिदानीमिति प्रत्यय स्यात् । नच
 कालिकसंबन्धेनावच्छेदकस्यापि पूर्वोक्तपुत्रया देशविषया अवच्छेदरत्न
 । स्वीकार इति वाच्यम् । सकलकाले आत्मरसकाशावबोधसामानाधिकर
 ण्यसंभवेन निरवच्छिन्नतया सत्ताभावविरहादुक्तव्याप्तेरप्रयोजक्याच्च । का
 । लिङ्गाव्याप्यवृत्तिवापत्तिविरहात् । सत्त्वस्य सिद्धा-तविरहत्वादित्यवधे
 यम् । अनुरूपमिति । वृत्तित्वाभावस्य नाप्यच्छिन्नाभावास्वीकारे ।
 अन्यथा द्रव्यवृत्तित्वाविसमाप्ताधिकरण्ये गुणनिरूपितत्वमर्थो बोध्य ।
 कदापि च द्रव्यनियामकसंबन्धावच्छिन्नाभावो भवति । सत्तायां गुणे न द्रव्य
 वृत्तित्वाविसमाप्ताधिकरण्ये । सत्त्वव्याप्यवृत्तित्वाभाव इति सूचनाय तदुक्तम् ।
 सत्ता नैत्यादिक न दूषणान्तरं चक्षुराभावात् । अतो दृशान्तेषु बाधन
 शोभान्यधोपपादनं प्रकृते किं बाधकमित्यासाकृष्यामिदमित्याशयेनात्रार
 म्यापरत् ।

एथमिति । द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भेदस्येति । तद्वेदोक्तमाननिर्माणा
 प्रतीयमानेषु विषयकत्वं द्रव्यमित्याहारगतादिति भाव । शब्दीन्द्रियगतवृत्ति

या बाधकत्वात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वाविरहेण सामानाधिकरण्या-
भावपदेद्भेदस्य तदभावविरोधित्वात् । यद्विच भेदस्याव्याप्यवृत्तित्व-
मतमवलम्ब्य तादृशप्रतीतिर्विरोधविषयकत्वमुपपाद्यते तदा स-
त्तायां द्रव्यसामानाधिकरण्याभावेऽपि तदधिकरणमिन्नत्वस्याप्यक्ष-
त्तयाऽतिव्याप्तिवारणमशक्यमिति भावः । अव्याप्यवृत्तित्व-
साध्यकदर्शितप्रतीतेरगावरूपविशेष्ये सत्तावृत्तित्वावगाहिताया उप-
गमात्तत्राभावविशेष्यकसत्तावृत्तित्वविरोधविषयकप्रत्ययं बाधक-
त्वयोपन्यसति—द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति । यद्यपि द्रव्यवृत्तित्वाभावे
सत्तावृत्तित्वं गुणाद्यवच्छेदेन नतु द्रव्याद्यवच्छेदेनेति तदवच्छेदेन
तत्र सत्तावृत्तित्वाभावः संभवति । एवं सत्तावृत्तित्वसत्तात्वसामाना-
धिकरण्यरूपम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमते अव्याप्यवृत्ती-
ति । तदनवच्छेकगुणात्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावे तदभावः संभ-
वत्येवेति न विरोधः । तथाप्युक्तयुक्त्या दर्शितप्रतीतेः सत्तावृत्तिभे-
दावगाहितया बाधकत्वं दुर्धारमेव । यत्तु सत्तावृत्तावभावेऽवच्छेद-
कभेदेन सत्तावृत्तित्वाभावसंभवेऽपि अवच्छेदकाप्रतीतिदशायां

कृष्णमहीयं ।

यति—स्वरूपसत्ता इति । अशक्यमेवेति । हेत्वधिकरणावच्छिन्नसाध्य-
सामानाधिकरण्याभावाधिकरणं यद्यत्, तत्तद्विन्नत्वरूपलक्षणकरणे व्याप्या-
वृत्तिधर्मस्योपलक्षणत्वेनाव्याप्ते, साध्यावहितत्वं विशेषणत्वे तद्विनिश्चितव्यति-
त्वमप्यव्याप्यवृत्त्येव भविष्यति । यद्विच तत्सामानाधिकरणसकलतद्व्यतिरिक्ता-
वच्छिन्नविन्नत्वमर्थ इति मन्यते, तदापि व्यतिचार्यरण्यद्रव्यवृत्तिरूपाया-
त्मकतद्व्यतिरिक्तत्वलेऽप्यव्याप्तेः । उक्तार्थस्य उदक्षस्तयाचेति । यद्यपीत्यादि ।
नच द्रव्यवृत्तित्वाभावेनिष्ठसत्तावृत्तित्वायां कर्म गुणस्यावच्छेदकत्वं अवच्छे-
दाधिकरणैर्भूतद्रव्यवृत्तित्वाभावेन स्वार्थं गुणमन्वधाभावादिति वाच्यम् ।
द्रव्यवृत्तित्वाभावे गुणाद्यवच्छेदतायाः सत्त्वेन सत्तावृत्तित्वागावयोः संब-
न्धस्य सत्तावृत्तिव्यतिरिक्तत्वस्य तदवच्छेदत्वात् । संयोगसामान्यवच्छेदसतया
तत्समवायादेनाद्यवच्छेदतादिनि । अयमा वदभावो यदवच्छेदेन तदभाव-
वृत्तिवृत्तित्वमपि तदवच्छेदेनेत्यनुभयानुसारेण तथोक्तिः । तदनव-
च्छेदकत्वमिति । द्रव्यवृत्तित्वाभावे गुणत्वे सत्तावृत्तित्वं नास्तीति अनुभवा-
दिति भावः । दुर्धारमेवेति । एवंच प्रमाणाकद्रव्यवृत्तित्वाभावां न सत्ता-
वृत्तिरिति प्रत्ययस्यै सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीते-

त्तिरित्यादिसर्वजन(प्रसिद्ध)प्रतीतिमाधितत्वात् । वाधकाभा
वात्तु सयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेन एकत्र प्रतीत्या तदुभ-
योरैकत्र प्रसिद्धिः । अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारि-

जायमानणप्रत्ययस्य सत्तावृत्तित्वप्रदप्रतिबन्धकतया तदुत्तर जाय-
मानाया सत्ताया गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीते
सामानाधिकरण्याभावे सत्तावृत्तिबाधगाहित्वासम्भवेन गुणनिष्ठसा-
मानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाद्यभावाद्यगाहित्वे सर्वत्रैव तद्वगाहित्वक-
ल्पनमुचितमिति भाववर्जनम् । नदम्नम् । एव सति अवच्छेदकाविप-
यिण्या द्रव्यसमानाधिकरणत्वेन सत्ताया तत्सामानाधिकरण्यविषय-
कप्रतीतेरपि बाधकतासम्भवेन सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीत्यादि
पर्यन्तानुधावनस्य निर्वाज्यापातान् । नन्वेव सयोगादिमति सयो-
गादेरप्यभावो नावात्तु मूले न कपिसयोग इति प्रतीतेरपि मूलनिष्ठ
सयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावायलम्बनतयोपपत्तेरित्यस्य आह—नाध-
काभावादिति । तत्र कपिसयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्यादिप्रत्ययत्वा-
न्तुभवादिति भावः । सयोगाभावे वृक्षावृत्तित्वप्रत्यय इव द्रव्यवृत्ति-
त्वाभावे सत्तावृत्तित्वप्रत्ययेऽपि विवादसम्भावयन सामानाधिकर-
ण्याभावस्य न प्रत्यक्षसम्भवः तत्र तत्सत्त्वे मानाभावेन तदनधि-
करणत्व निष्प्रत्यूहमित्यादिव्याप्तिरित्याह—अतीन्द्रियसाध्यकमिति ।

कृष्णमहीष ।

वृत्तित्वाभावविषयताया असम्भवः । कथञ्चित्तात्पर्यात् पूर्वप्रतीतिविषयवि-
रुद्धार्थविषयकत्वेन सम्भवः । नहि विरुद्धविषयस्योत्पत्तयो प्रतीत्यो प्रमाद्य-
सम्भवः । एवञ्च सत्ताया गुण इत्यादिप्रतीति प्रमाद्येऽसति गुणावच्छेद्यद्रव्य-
वृत्ति-सामानाधिकरण्येन तद्विरुद्धद्रव्यवृत्ति-वाभाववद्विज्ञानप्रकारकप्रमात्म-
कप्रत्ययकत्वादिति प्रयोगः । यः प्रत्यय सत्तावृत्तिवृत्तिपदाधिविषयकप्रमा-
प्रकारताया तस्य स प्रमाद्येऽसति सत्तावृत्तिविषयकत्वाभावात्तानिति व्याप्तेः ।
यद्वा सत्ता द्रव्यवृत्ति-सामानाधिकरण्यविषयतातिरूपितविषयताशून्यद्रव्य-
वृत्ति-वाभाववद्विज्ञानविषयप्रमाप्रकारतातिरूपितविषयतायाऽपि वात् । यद्वि-
परीतनिष्ठप्रमाप्रकारतातिरूपितविषयताशून्यताशून्यता इति वा यत्र तत्र तद्विषयप्रमावि-
षयतातिरूपितविषयताशून्यतामिति व्याप्तेरिति । अतीन्द्रियसाध्यक-
इत्यादि दीधितौ अतीन्द्रियसाध्यकमेक अतीन्द्रियहेतुक चरनमिति व्यभि-

प्यतिप्रसङ्गाच्च । तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षासंभवे-
नासिद्धेः । नच तदभाववद्बृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं तद्बृत्तितिभि-

इदं गुरुद्रव्यत्वात्शुद्धिर्वा गुरुत्वादित्यादावित्यर्थः । अथवा साम्नादौ
पिशाचत्वाभावरस्यैव साम्भत्वादौ पिशाचत्वसामानाधिकरण्याभावस्य
महतिवायौ रूपाभावरस्येव महत्त्वादौ रूपसामानाधिकरण्याभाव-
स्यापि प्रत्याक्षत्वादुभयप्रातीन्द्रियत्वोपादानम् । तत्रेति । गुरु-
त्वादिसाध्यवस्थले साध्यसामानाधिकरण्याभावस्यातीन्द्रियप्रतियो-
गिकतया अतीन्द्रियत्वेन अतीन्द्रियहेतुकक्षले च धर्मिण एव
तथात्वात् । हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षासंभ-
वेन तत्र तदसिद्धेरित्यर्थः । तदभाववद्बृत्तित्वेन गुरुत्वाभा-
ववद्बृत्तित्वेन । तत्र द्रव्यत्वादौ । तत् गुरुत्वादिमद्बृत्तित्वा-
भावरम् । अनुमेयमिति । तद्विरुद्धघटान्तेनेत्यादिः । तद्वदिति ।

कृष्णमहीय ।

चारिद्वय प्रतीयत इत्याशयेनाह—इदं गुर्यिति । साध्यविशिष्टवृत्तित्वा-
भावनियेशामभिप्रेत । ननु वीथितौ गुरुत्वविशिष्टवृत्तित्वाभावस्यैव प्रत्यक्षा-
संभव उक्त । तस्य क्षिनिपाथोन्यतरवृत्तित्वाभावानप्यकत्वात् । ननु तदु-
पलक्षितवृत्तित्वाभावरूपस्य गुरुत्वसामानाधिकरण्याभावस्य तेजभाषवच्छे-
देन द्रव्यत्वाद्वा श्रुथिपीजलान्यतरवृत्तित्वाभावस्य मत्प्रक्षतया गुरुवृत्तित्वा-
भावरस्यापि तद्वात्मकत्वेन प्रत्यक्षत्वात् । नच समन्वितताभावेनोदमते वीथि-
तिसंगति । तथापि प्रत्यक्षमूलेन जलश्रुथिव्यन्यतरवृत्तित्वाभावरूपलिङ्गेन
तदनुमानसम्भवात् । तथाच गुरुत्वसाध्यके नातिव्याप्तिमभय दृश्यमाणो-
पाधेरपाधित्वभङ्गाच्च । चकारादर्शनेन व्यभिचारिद्वयालाभ दृश्यमाणास्वर-
सधेनि मनस्त्ववपदगुणादित्येकव्यभिचारिपरतामाह—अथयेति । इष्टा-
न्तर्गम्यं क्रमेणोक्त्याष्टे साध्यसामानाधिकरण्यामात्रप्रत्यक्षलाभ । तद्विरु-
द्धम् । आत्मत्वोप्यस्यैव । नन्वणुव गनोवृत्तित्वाभावरत् मनस्तत्ताभाव-
वद्बृत्तित्वादात्मवदित्यादौ साध्ये व्यभिचारिरूपकाधिकरणावच्छेदावस्य कथं

न्यायरत्न ।

वीथित्वावतीन्द्रियताधिकमेकमपरं धातीन्द्रियहेतुमिति व्यभिचारिद्वय प्रतीयत
इत्याशयेनाह—इदं गुर्यिति । ननु गुरुत्वविशिष्टवृत्तित्वाभावस्यातीन्द्रियता-
दावृत्तित्वप्रतियोगिकतयाऽतीन्द्रियत्वेऽपि गुरुत्वोपलक्षितवृत्तित्वाभावस्य जलश्रुथि-
व्यन्यतरवृत्तित्वाभावात्मकस्य न तथातलक्षणे साध्योपलक्षिताधिकरणवृत्तित्वा-

अत्यस्योपाधित्वात् । किंचेदमिदानीमिति प्रतीतिनियामकविशे-

गुरुत्वादिमदित्यर्थः । उपाधित्वादिति । तद्वृत्तिभिन्नत्वस्य तद्विर-
द्धदृष्टान्ते साध्यव्यापकताया पक्षीभूतप्रकृतहेतौ च भेदस्य व्याप्य-
वृत्तित्वेन साधनाव्यापकताया सप्रहत्वान् । पक्षे साध्यसन्देहेन
पक्षावृत्तित्वाद्गोपाधौ साध्यव्यापकत्वनिश्चयासभवेपि सन्दिग्धोपा-
धित्वस्य दुर्वारत्वात् । अनुकूलवर्कविरहे(ण) सन्दिग्धोपाधेरपि दूषकत्वा-
दिति भावः । नन्वेवमतीन्द्रियसयोगादेरप्यवृत्तित्वं न स्यात् ।
तद्वति तदभावस्य प्रत्यक्षासभवेनासिद्धे । अनुमानस्याप्रयोजनत्वा-
त् । एव सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वा(मत)गाधित्य मणित्तैव
सिद्धान्तलक्षणे हेतुसामानाधिकरण्याभावे प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्याभावस्य विशेषणतावत्यै कर्मणि च सयोगाभाव प्रतियोग्य-
सामानाधिकरण इति मन्थेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिणि अति-
व्याप्तिरुद्भूता । तथाच तन्मते युक्तिर्भवतु मा वा उभयथापि तदाश्रित्य
पूर्वपक्षलक्षण व्याचक्षाणो नापराध्यतीत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—
किंचेति । इदमिदानीमिति । कालिकविशेषणतात्मकविलक्षणस-
हृण्यमदीय ।

एतन्न तदनवच्छेपे तदसिद्धौ चार्थांतरप्रसंगः । परमाश्रयवच्छेयमभोवृत्ति
त्वाभावसाधने तु भासते दर्शितहेतुमणि साध्यासत्त्वेन व्यभिचारप्रसंग इति
चेन्न । हेतौ मनोवृत्तिवत्त्वं निवेशनीयत्वेन व्यभिचाराभावान् । इत्यत्राद-
रणुत्तुत्वाद्यपि तत्र कथयि सहचारप्रदः । अथवा मनोवृत्तिवाभावस्य पर-
माश्रयवच्छेपे एतन्नमिति लावण्यत्वसहकारेणैवैवमिदं हतौ तद्विसेप-
देयम् । एतेन मनो वृत्तिवात्तित्वाद् व्यभिचारवारणाय पक्षान्यपुमा-
न्यव अवच्छेदकावृत्तिगुणान्यत्र वा विशेषणः । तत्राप्यणुवगत परमाणुस-
योगादे पक्षे स्वरूपातिद्विवारणाय पक्षान्यवादिप्रवेश इत्यपाकम् ।
परतु परगत्याणुवच हेतुः । अन्यथानुगतत्वेन हेतुवेपि साध्यवृत्तिव-
त्तदभावयोरैक्यासत्त्वेन विवादायोगाद् मनस्य साध्यमिति वीर्यम् । न च
प्रतिवाहुमाने पूर्वनेतरथादे मदिरयोपाधिवापत्तिरत आह—अनुकू-
लेति । अनुमानस्येति । अव्याप्यवृत्तित्वसाधनार्थस्य पुनरव्याप्या-
व्याप्यवृत्तिवृत्तिजातीयमनरूपलक्षणा । तथाचापकीवकवद्वृत्तिरहदशाया-
सथोमे व्याप्यवृत्तिवृत्तिद्विवदुपाधिज्ञाया सर्वदा सत्त्वेन तद्विरहदशा-
यामनान्द्रियहेलावता द्वयसाध्यसामानाधिकरण्याभावात्तुमितिरुभवाद्यपि

पणताविशेषेण हेतुतायां सद्देतावच्यति । तेन संबन्धेनाधिकरणे काले तेन संबन्धेन साध्यवृत्तित्वस्य विरहिणोऽग्रसिद्धेः ॥

इति श्रीमद्रघुनाथमहाचार्यशिरोमणिविरचितायां शिरोमण्याख्यतत्त्वचिन्तामणिव्याख्यायां दीधित्यपराख्यायां सार्वभौमपरिष्कारः

समाप्तः ॥

सन्धेनेत्यर्थः । अभावादेरिहेति प्रलयनियामको यो वैशिकविशेषणताविशेषः तत्र तादृशसंबन्धवैलक्षण्यस्य प्रामाणिकतात्त्विकार्थविलक्षणप्रतीतिनियामकत्वाभिधानम् । नचेदानींसिति प्रतीतौ संबन्धवैलक्षण्याभावेऽपि कालत्वेनाधिकरणावगाहादिहेति प्रलयात्तस्य वैलक्षण्यमुपपद्यत इति किं संबन्धवैलक्ष्येनेति वाच्यम् । संबन्धविशेषानुयोगित्यादन्यस्य कालत्वस्य दुर्यन्तत्वान् । इदानीं कालत्वाभाव इत्यादिप्रतीत्या कालत्वाद्यभाववृत्तेः प्रामाणिकत्वे काले कालत्वं नास्तीति प्रतीत्यनुदयाच्चास्तीत्याकारकप्रतीतौ कालिकसंबन्धव्याप्यरूपावच्छिन्नाया एव विशेषणतायाः नियामकत्वस्यावश्यकत्वाद्देशिककालिकसाधारणसंबन्धतावच्छेदकस्याप्रामाणिकतया कालिकसंबन्धे संबन्धतावच्छेदकीभूतस्य वैलक्षण्यस्य सिद्धेर्निष्प्रवृद्धत्वाच्च । सद्देताविति । कालत्वादिसाध्यकपटादिहेतावित्यर्थः । कालेति । कालावच्छेदेनेत्यर्थः । अग्रसिद्धेरिति । वृत्तिमतः कालावच्छेदेन कृष्णमहीयं ।

न्यातिरिति भावः । अभावादेरिति । गगनादाविह कर्मत्वं नास्तीति प्रत्ययेऽपि इदानीं कर्मत्वं नास्तीति प्रत्ययान्तायास्तत्र तादृशप्रलयवारणाय वैलक्षण्यभिधानम् । अत्र विशेषणतात्वेन संबन्धतासंबन्धे विशेषणपदोपादानाद्यादि कालिकविशेषणतात्वेन संबन्धता तदा गदाकालानुयोगिकविशेषणतात्वेन संबन्धता स्यात् । विशेषणतायां विशेष दूषणार्थः । तथाच तेन संबन्धेन घटादिसाध्यवेऽन्यातिरिति मतं निराचिदीर्घविशेषणदस्य विशेषणतात्वात्प्रसिद्धिसूचकतया विशेषरूपेण संबन्धत्वं निराकरोति । दैशिकेति । विशेषणतान्वं येदनुगतं स्यात्तदा स्यादपि तस्यसंगः तदेवचामाणिकमित्यर्थः । अत्रिच्यारिणि आदित्वाभावात्तान् घटात्वात्, एतद्वाक्यत्वाभावात्, भावमनः शब्दत्वात् गगनमहाकालात्यतरस्मादित्यादी । धूमवान् वह्नेरित्यादी तादृशत्वेन हेतोरपि काष्ठिकापिसंज्ञकेन संबन्धतात्तदतिरिक्तेति । कालावच्छेदेने-

कालत्वादिसामानाधिकरण्यवत्वान्, अवृत्तिनिष्ठतदभावस्य काला-
नवच्छिन्नत्वात्, अवच्छेदाधिकरणसंबन्धिनोऽवच्छेदकत्वान् ॥ अथ
हेत्वधिरणमहाकालावच्छेदेन महाकाले एव कालवृत्तित्वाभाव प्र-
सिद्ध्यति । महाकालस्य गगनादिवदवृत्तितया तत्र कालवृत्तित्वा(स्या)
सत्या स्वस्य तादात्म्यसंबन्धेन स्वसंबन्धितया स्वनिष्ठाभावावच्छेदक-
त्वसंभवाच्च । नच तादात्म्यसंबन्धो नावच्छेदकतानियामक । रूपे
पर्वते न बद्धिमत्सयुक्तत्वमिति प्रतीत्यन् रूपे स्वस्मिन् बद्धिमत्स-
युक्तत्वमित्यादिप्रतीते सविवादत्वाविति वाच्यम् । तथासति तादा-
त्म्यसंबन्धेन व्यभिचारिणि तदतिरिक्तसंबन्धिनि स्वासंबन्धे हेतौ
तसंबन्धेन हेतुमन्त्रावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभावविरहा-
दतिव्याप्ते स्फुटतया तद्दोषापेक्षया अनुचिन्तवान् । अत्र वेचिन् ।
कालिकसंबन्धेन गगनादेरपि वृत्तित्वमिति मताभिप्रायभेदोऽप्यत्र ।
तथाच कालावच्छेदेन महाकालेपि कालिकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्ति
(त्वसत्या)त्वान् । तद्विरहिणोऽप्रसिद्धिर्न विरुध्यत इति वदन्ति ।
वस्तुनस्तु सास्मिन्साध्यसामानाधिकरण्यतद्भावयोर्दृश्यवच्छेदकत्वे
साधिकरणत्वमेव नियामकं ननु सासंबन्धितामात्रम् । साधिकरणा-
वच्छेदनैव सास्मिन्साध्यप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् । अतएव संबन्धान्तरेण
संबन्ध इत्युपेक्ष्य संबन्धान्तरेण वर्तमान इत्यभिहितम् । नच तादा-
त्म्यादिवृत्त्यनियामकसंबन्धेन व्यभिचारिण्यतिश्यास्यवधनात्पूतता
दुर्वरैवेति वाच्यम् । तादृशसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य हेत्वधिकर-
णत्वस्य चाप्रसिद्धावित्यास्यसंभवान् । नच तेन संबन्धेन मद्धेतौ लक्ष-
णगगनाय वृत्तेरधिरण्यतायाश्च संबन्धप्रतियोगित्वानुवोगित्वयोरेव
निवेशनीयत्वादतिव्याप्तेरानवश्यकतेति वाच्यम् । प्राचा मते तेन सत्र-

वृत्तमन्वीय ।

नेति । कालसाधारणवच्छेदकत्वसामर्थ्ये । तथाचावच्छेदकत्वमकपितेष-
णभावादिशास्त्रानावाचाप्रतिद्विरित्यय । दाधितौ हेतुमतीति चेतदर्थमेव ।
हेतुमत्त्वसाधनत्वयोस्तत्रमस्वरात् । अत्राप्य रूपे सास्मिन् बद्धिमत्सयुक्त-
त्वमिति प्रकृतिसंभवे तादात्म्यस्यावच्छेदकतानियामकस्य निराहुत-
वृत्तिसं-
धिसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य लक्षणं वृत्तादिनिषेधसुवर्गस्य
दीर्घनिवृत्ताप्रतिद्वि संसंधयते—वस्तुनसि यत्यादिना । प्राचा मत
व्यापरात् ।

भाष्यस्य निषेधनादन वाद—अद्यतति । वेचिदिति विशेषस्येव चसग

न्धेन व्याप्तेरतभ्युपगमसंभवेन द्युत्यादेरपि निवेशसंभव इत्यभि-
 प्रायेणैवातिव्यात्यनुद्वायनान् । एतेन हेत्वधिकरणखण्डकालविश्ले-
 षाच्छेदेन कालिकसंबन्धेन तदवृत्तौ वद्विषयकज्ञान एव साध्य-
 सामानाधिकरण्यप्रसिद्धिः संभवति । नन्वेवमपि कालत्ववान्सर्व-
 स्मादित्यादौ खण्डकालस्य हेत्वनधिकरणतया हेत्वधिकरणावच्छिन्न-
 साध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्धिर्दुर्वीरवेति वाच्यम् । हेतुतावच्छेद-
 कावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वपर्यन्तानिवेशेन वैशिष्ट्यस्य व्यासव्यवृत्ति-
 धर्मावच्छिन्नस्य यत्र हेतुत्वं तत्र तादृशधर्मास्यैवैतन्मते स्वावच्छि-
 न्ननिरूपिताधिकरणत्वरूपपरंपरासंबन्धेन हेतुत्वस्यानुमततया उक्त-
 स्थले सर्वत्वस्यैव तादृशसंबन्धेन हेतुतया तादृशसंबन्धेनावृत्तौ का-
 लिकसंबन्धेन कालवृत्तौ गगनत्यादावेव तादृशसंबन्धेन साध्यवद्भू-
 तित्वाभावस्य हेत्वधिकरणकालावच्छेदेन प्रसिद्धिरिति परास्तम् ।
 तादृशकाले उक्ततज्ज्ञानस्य विषयतासंबन्धेन सर्वेषु तादृशसंबन्धस्य
 वृत्तिनियामकत्वात्तभ्युपगमेन तज्ज्ञानस्य तत्कालीनताविरहेण च तस्य
 तज्ज्ञानाधिकरणत्वान् । तज्ज्ञाने अभाववृत्तौ तत्कालस्यानधिकर-
 ण्यमदीयं ।

इति । तैसादात्म्यसंबन्धेन यस्य हेतुताधर्मस्य वृत्तिनियामकसंबन्धेन
 तदात्मनि भानमुपगम्य तत्तद्वर्गच्छिन्नकालमिति साक्षात्तया व्यापकत्वमुपगम्य
 तदसंभवेतुनाकृतसाध्यकालमिति स्वीकारात् । तज्ज्ञानस्येति । विभिन्नकाल-
 तीनवर्गाधाराधेयभाव इति भावः । तत्र तादात्म्यस्यावच्छेदकतानियामक-
 त्वेऽपि कालत्वप्रकारकप्रमाविवक्ष्यसाध्यके सादात्म्यकालिकान्तरसंबन्धेन
 कालहेतुत्वेऽप्यातिदुर्वीरैव । संयोगादिसंबन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्य भावाभावो-
 भयस्य कालिकसंबन्धेन महाकालस्य सादात्म्यसंबन्धेन महाकाले सर्वेन
 साध्यवन्निरूपितादृशान्तरसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिराभासस्य साविकरणदे-
 शावच्छेदेनप्रसिद्धेः । गगनादौ च तत्त्वमिदावपि हेत्वधिकरणानवच्छिन्न-
 त्वान् । तस्मात्तत्राव्याप्तिप्रतिपादकोऽयं ग्रन्थ उपलक्षणपरतया व्याख्येयः ।
 एषं प्रायेणतेत्यादिपूर्वदशोऽप्यधिकिच्छर पृथेति । अत्र चान्तरत्वेन संबन्ध-
 स्वोपगमप्रसंगो बोध्यः । चरतुतस्तु ज्ञानं सविषयकं पटादित्यादौ विषय-
 तायाः ग्रन्थकारमते वृत्तिनियामकतया तत्संबन्धेन हेतौ पदार्थमात्रस्य
 तत्संबन्धेनश्चरतुतवृत्तितया निर्विषयकावच्छेदेनैव साध्यसामानाधिकरण्या-
 भावो बोध्यः । न न हेत्वधिकरणावच्छिन्नः तदवच्छेदेन क्वपि पदार्थं स

णत्वान् । महाकाललुयोगिकविशेषणताविशेषेण घटादिहेतुकस्थ-
लाभिप्रायसौम्य ग्रन्थः । तादृशसवन्धेन हेतुतायाः सण्डकाले-
ऽभावात्प्रोक्तदिशा प्रसिद्धिरित्यपि केचित् । अत्र स्वनिष्ठहेतुतावच्छे-
दकसवन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भूतित्वाभावात्सवच्छेदकता तादृशसव-
न्धावच्छिन्नस्वाधिकरणत्वात्सामान्यकत्वं दिवक्षणीयमिति नोक्त-
न्यायनवकाशः । स्वाययवपरमाण्व्यायवच्छेदेन घटादौ वर्तमाने
कालत्वादिसामानाधिकरण्याभावे तदधिकरणकालसामान्यस्याव-
च्छेदकत्वया तत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात् । सत्तावान्जातेरित्यादौ
कालिकसवन्धेन जातिसन्नधिप्रसाद्यवच्छेदेन साध्यवद्भूतित्वा-
भावो जातौ प्रसिद्ध इति श्लेषम् । केवलान्वयिसाध्यके भेदत्वाद्दौ
सर्वाधिकरणान्-च्छेदेनैव हेतुतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भू-
तित्वसत्त्वान् स्वनि(तत्रि)ष्ठतदभावात्प्रसिद्धाऽप्यातिर्न क्षतिमावहति ।

वृष्णभट्टीय ।

न प्रसिध्पत्तीनि अव्याप्तिर्नाम्ना । महति । विशेषणरूपेण सवन्धतास्वीकारे
स्वरस । अर्थत्वादय परिष्कारस्य पन्थानो दृष्टव्या इत्यन्वय । स्वनि-
ष्ठेति । संपाशादे कालिकसवन्धेन पर्वते सत्तावत्त्र तद्विष्टमाध्यवद्भूति-
त्याभावात्सवच्छेदकतावच्छेदकत्वान्तरत्वादिरीत्या चाप्याप्ते स्वनिष्ठपनिवेश ।
साध्यवद्भूतित्वावच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वसवन्धात्तुषादाने विन्त्यमेतत् । गग-
नभिन्न घटादिदित्यादी स्वनिष्ठस्य साध्यसवन्धसम्भवासामान्याभावनस्य प्रसिद्धहेतु
तावच्छेदकत्वसवन्धविशेष । स्वनिष्ठवानुषादाने इद चिन्त्यम् । अधिकर-
णताया तादृशासवन्धावच्छिन्नस्वाधिकरणस्य सुदम् । स्वनिष्ठस्य तादृशाधिकरण
ताया शिवाग्निन तेन भूमरूपयो साध्यवद्भूतित्वाभावात्सवच्छेदेपि नाप्याप्ति ।
अभिचारिधारणाय सामान्यपद । अन्यमात्रस्य कालोपाधिसत्त्वान्तेऽप्याह—
परमाधिपति । अत्रच्छेदकतादिषामिच्छा विकृतविशेषणता । मूर्तमात्र न
दिगुगाधि किंतु जन्यमूलमिच्छुर्नात्ताह—आर्क्षति । आदिना महादि-
व्यभिह । सवन्ध पूर्वोक्त धन । अयं ज्ञान सविषयक वरादित्यादौ विश-
पत्तामपन्धेन हेतौ मयोगादिना स्वाधिकरणभूतलाघवच्छेदेन सत्तावान्,
सत्त्वप्रमाणादवतारान् जातेरित्यादी कालिकसवन्धेन जातिभेदविधिवन्मा
वच्छेदेन अनुयोगिताविशेषणसवन्धेन भेदावच्छेदेनवा, सत्तावन्धावन्धनर
वान् प्रमाणादिन्यादी य रितावच्छेदेन वृत्तिगामानो कोष्य । सर्वेषा
मपि देसाविषयावच्छेदकत्वात् एव प्रत्ययविज्ञो गौटादिन्यादी समसवधेन
न्यापरय ।

लक्ष्मीरामोऽक्षरस्य । अथेति । परिष्कारस्य पन्थानो दृष्टव्या इत्यनेनाभिपत्तम् ।
स्वनिष्ठेति । धूमन्तरसंपुष्पत्वात्पथेत्तागुणरीत्याऽप्याप्ते स्वनिष्ठस्यनिवय ।

गूलकृतैव तत्राव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वान् । यदिचैवमात्मभिन्नं ज्ञानरदन्य-
त्वादित्यादौ हेतोरान्यान्यसकलरस्त्ववच्छेदेनैव दैक्षिकविशेषणतया
साध्यवद्भूतित्वसत्त्वान् । आत्मनश्च केनापि सवन्धेन हेतुमत्त्राभा-
वान् । तद्वच्छेदेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाषवद्भूत्य-
समवायेतुनिवृत्तादशाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति विभाष्यते ।
तदा हेतुतावच्छेदकसमन्धेन यत्स्याधिकरण तद्वच्छेदेन स्वसि-

दृष्टमधीय ।

हेतावच्छेदकम् । केवलसाध्यवद्भूक्तिनेन रहित अन्यत्र साध्यवद्भूतित्व
मत्वेति व्युत्पत्त्या साध्यसामानाधिकरण्याभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तेर्मूलकाराभि-
मतत्त्वान् । यदिचेति । वस्तुतस्तु अव्याप्यवादे सवन्धतामने न व्याप्ति
रतो यदिचेति । हेतुतेति । आत्मभिन्न ज्ञानरदन्यत्वादित्यादौ विशेषता-
दिसवन्धेन हेतौ च हेतुतावच्छेदकसवन्धेन हेतुभिन्नरणे मन कपालसम-
येतत्वाद्यभाषो बोध्य । फाल्गुन्यमिति । अथैतद्वेद्यवाद्याद्य सकलं करिष्य-
दन्तं वच्छिन्नाधिकरणवच्छेदेन हेतुवृत्तिकाभाषप्रतियोगितावच्छेदक साध्य-
वद्भूतित्वत्वं तद्वन्धत्वं व्याप्तिरिति हेतुतावच्छेदकसवन्धाविशेषितसाध्यव-
न्यापरत्वं ।

गयनमिन्न घटत्वादित्यादौ खनिष्ठसाध्यवद्भूतित्वसामान्याभावाप्रसिद्धेहेतुताव-
च्छेदकसवन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वनिवेश । समवायेन धूमाधिकरणत्वावयवस्य
साधिकरण्यात्साध्यान्वयान्तर्गतस्य खनिष्ठतादृशाभावानवच्छेदकत्वविरहादव्या-
प्तिवारणाय साधिकरण्यात्साध्य हेतुतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नतानिवेशः सप्तानि
करणव्यवस्था निवृत्तादृशवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वाद्भयलसाध्यके तन्निव्या-
प्तिवारणाय सामान्यपदम् । हेतुतावच्छेदकसवन्धेन यत्स्याधिकरणमिति ।
अत्र साध्यवद्भूतित्वे हेतुतावच्छेदकसवन्धनिवेशो न्यर्थः । नच यद्योगेन धूम
यदि पर्वतराज्याच्छेदयोगोलक्ष्ययथहे साधिकरण्यायोगोलकावच्छेदेनैव फाल्गुन्य
वृत्ति काले वृत्तौ देशस्थानच्छेदकत्वात्साध्यायोगोलकावच्छेदेन धूमवद्भूति-
त्वगमनान्यागावस्य बहवस्तत्तादित्यात्तेहेतुतावच्छेदकसवन्धनिवेश इति
वाच्यम् । सामानाधिकरण्यानिरूपकमेव तद्वच्छेदकसमन्धत्तदभावावच्छेदकमिति
ग्रन्थदृष्टमतात्पर्याच्च सामानाधिकरण्यानिरूपकस्यायोगोलकस्य तदभावावच्छेद-
कत्वमव्याहृतम् । अन्यथा हेतुतावच्छेदकसवन्धनिवेशोऽपि यद्योगेन धूमसाध्यकेन
वहेहेतुत्वेऽतिप्रयत्नस्य दुर्गारत्वापत्ते । परंतु हेतुतावच्छेदकसवन्धेन हेतुविकर-
णावच्छेदकहेतुतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भूतित्वाभाषवद्भूतित्वरूपरक्षण-
घटनपदार्थापरित्यक्तमेव कतिपयपदार्थाविशेषणविशेष्यभावव्यत्ययेनैव च रक्षण
कृतमिति ज्ञापनार्थं तदुपादानमिति ध्येयम् । अत्र हेतुमेवेन व्याप्तिमेवाद्दु-
ष्टरत्वाच्च साध्यवद्भूतित्वाभाषवदित्यलक्षणांतरमाह—हेतुतेति । गदानसाधो-

न्वर्तते यो अभासस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतादृशसन्ध्यावच्छिन्न-
साध्यवद्भूतित्वत्वं व्याप्तिरित्येव विवक्षणीयम् । फालत्ववान्यटा-
दित्यादौ धटादौ कालावच्छेदेन वर्तमानः कपालसमपेतगाद्यभाषण-
प्रसिद्धं तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं कालिकसन्ध्यावच्छिन्नं कालवृ-

हृणभट्टीय ।

भूषित्वपरितलक्षणमुररीकियते । भट्टाचार्यैस्तद्विरोपितसाध्यवद्भूतित्वपरित-
स्वाधिकरणत्वच्छेदेन स्वस्तिन्वर्तते योऽभाव इत्याद्येतत् तत्रानुगतहेतुता-
च्छेदकरूपेण हेतुनिवेशाद्याह्यैवसमवात् स्वत्वेन तन्निधेश्यतद्देशो न युज्य-
ते । किंच साध्यवद्भूतित्वे हेतुतावच्छेदकसन्ध्यावच्छेदोऽप्यर्थं महानमीषण्णे
पक्षिनासयुतत्वाभावसंशेषेति तस्य कालिकादिसन्धेन बद्धिमासदन्धतया
सामान्याभावासत्वेनाज्यास्यसत्वात् । व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपका-
धिकरणे साध्यासत्वेन तदवच्छेदन सार्वसामानाधिकरण्याभावत्वेनाति-
व्याह्यभावाच्च । मध्यसयोगन भूमवर्ति पर्वतरूपकाले अयोगोत्पत्तिवद्वे-
साधिकरणाभूतायोगोलकाद्यवच्छेदेनैव कालि-उसवन्धेन वृक्षे काले वृक्षौ
देशस्त्वावच्छेदकत्वात् । तथाचावोगोलकाद्यवच्छेदेन भूमवत्सवन्ध्यावसामान्या-
भावो न वहाँ पर्वत इति अतिव्याप्तेर्बुधौ हेतुतावच्छेदकसन्ध्यावच्छेद-
चेत् । सामानाधिकरण्यनिरूपकमेव तदवच्छेदकं धन्यतद्भावावच्छेदक-
मिति लक्षणकुरसमततया भव पिण्डस्य तदभावावच्छेदकत्वात् । अन्यथा
हेतुतावच्छेदकसन्ध्यावच्छेदादनेऽपि तत्रैव कालि-उसवन्धेन हेतौ वहाँ तदवच्छेदेन
भूमवन्निरूपितकालिकसवन्ध्यावच्छिन्नवृत्तित्वाभावात्सात्वापत्तेः प्रतियोग्य-
धिकरणभूमवच्छेदेन कालिकसवन्ध्यावच्छिन्नायोगोलकीवद्व्यभाववद्भूमवद्वि-
रूपितकालिकसवन्ध्यावच्छिन्नवृत्तित्वानिरूपकस्यैव तदभावे भूमवद्विप्रस्था-
वच्छेदकत्वोचित्याच्च । नच तर्कालकारनते सामानाधिकरण्यनिरूपकविधया
वच्छेदकताविलक्षणत्वच्छेदकतानिवेश । भट्टाचार्याणां तु तदनिवेशाद्देतुता-
वच्छेदकसवन्ध्यावच्छेद इत्युभयग्रन्थसामञ्जस्यमिति वाच्यम् । इव्यं गुणात्
स्वनिदिशसत्त्वादिस्मादौ सत्त्वानिष्ठद्रव्यवृत्तित्वावच्छेदकक्रियायां द्रव्यवृत्ति-
भावात्तदवच्छेदकतया अतिव्याप्तेः सर्वमते विलक्षणत्वच्छेदकतानिवेशवश्य-
कत्वात् । काले वृक्षौ देशस्त्वावच्छेदकत्वात् सामानाधिकरण्यनिरूपकदेशनि-
धयावच्छेदकत्वस्याप्यन्वयातीव्यथाच्च । अन्यथा भारत्ये कालि-उसवन्ध्या-
दित्याकाशत्वमामानाधिकरण्ये आत्मन प्रवृत्तादात्त्ववज्जन्दे कालिकसन्ध्या-
च्छिन्नात्मभावानि जन्यत्वेवच देशस्त्वावच्छेदकत्वधटादे तदभावावच्छेदकत्व-
त्वात्मन इति सिद्धान्तमङ्गमसगात् । प्रतियोग्यत्ववच्छेदकत्वैवाभावाव-
च्छेदकत्वमिति सत्तातीव्यावच्छेदकताविषयकनियमस्य मङ्गात् । तस्मात्साध्य-
वद्भूतित्वे हेतुतावच्छेदकसन्ध्यावच्छिन्नवृत्तित्वेऽपि निरूपकमेवेति चेन्मैवम् ।

चित्त्वत्वादियमिति लक्षणसमन्वयः । हेतुतावच्छेदकसंन्वयेन यद्वृत्तिम-
त् तन्निष्ठतरसंन्वधावच्छिन्नसाध्ययद्वृत्तित्वाभावात्तच्छेदकतत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नतद्वस्तुमकृतहेतुभयाधिकरणतावत्सामान्यकत्व वा यत्कस्यम् ।
आत्मभिन्नं ज्ञानतदन्यत्वादित्यादौ आत्माद्यच्छेदेन घटत्वाभावा-
दिनिष्ठस्थात्मान्यनिष्ठत्वाभावस्यानच्छेदकत्वं घटत्वाभावज्ञानवदन्य-
त्वोभयाधिकरणतावत्सामान्यमिति लक्षणसमन्वयः । उभयाधिकरण-
त्वमिदंशाद्बहिर्मानुमादित्यादौ धूमादिसयोगिनः कपालादेर्पटनिष्ठ-
वद्विमत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वैऽपि न दोषः । कपालादेः संयो-
गेन तद्गतानधिकरणतयोक्तोभयाधिकरणतावत्सामान्यान्तर्गत-
वृत्तमहीय ।

तत्र तद्विरोधनिवेशिनां हेतुवृत्तित्वं व्यर्थं । पर्वतरूपादौ साध्यवत्सवन्धरा-
सामान्याभावात् । नापि पर्वतीयधूमे महानसावच्छेदेन धूमान्तरसंयु-
क्तत्वावसायच्छेदेन धूमेचा साध्यवत्सवन्धरासामान्याभाव महानसत्वा-
वसायोरपि वद्विमत्त्वादिति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नताधेयतावच्छिन्ना-
धेयतात्रयोर्ध्याप्यव्यापकभावमात्रं पृथगवच्छेदोपाधित्वं चेति यथासत्तिवेशे
वैयर्थ्यमिति बालोच्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतोपादानं कृतम् ।
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतैव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाधेयताभ्यो मि-
थ्येन इत्युपपत्तेऽपि हेतुवृत्तित्वनिवेशिनां साध्यवत्त्वतावे अनुपात्तमपि हेतु-
तावच्छेदकसंन्वधावच्छिन्नत्वमस्तीति सूचनायैव तदुपादानम् । तथासत्येव
धूमन्तरेत्यादिकमेणाश्रये सार्थकत्वात् नच हेतुवृत्तित्वोपादानेऽपि तत्राव्या-
प्तिर्न धार्यत इति बाध्यम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वस्य वद्विमत्त्वात् ।
अत्रातिप्रसक्तधर्मस्याप्यनुयोजितवच्छेदकावे धारकाभावात् तावत्सार्थकहे-
तुवृत्तिरतिवेशेऽप्यव्याप्तेर्दुर्वारत्वमालोच्य स्वयं स्ववृत्तित्वनिवेशं कृतं ।
अथ हेतुवृत्तिरर सतिपुत्रं योपादीयता यथा सत्क्रियेदोऽर्थवर्णात् हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्ववैयर्थ्यं तु न हीयत इति चेत्, हेतुमिकरणावच्छि-
न्नतावच्छिन्नवृत्तित्वहेतुतावच्छेदकसंन्वधावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववद्विमत्त्वलक्ष-
णवद्विमत्त्वार्थपरिहारेण कतिपयपदान् विशेषणविशेषणमावय्यत्सालेदेह लक्षण-
वृत्तमिति सूचनाय तदुपादानात् । अत्र हेतुभेदेन व्याप्तिभेदान् वद्विमत्त्वाच्च
साध्यवत्त्वचित्वाभाववद्विमत्त्व लक्षणास्तरमाह—हेतुतेति । वद्विमत्त्वं धूमा-
दित्यादौ वस्तुपदेन शेषालादिकं न माह । तथासति तद्वस्तु प्रकृतहेतुभया
धिकरणमस्तीति स्यात् । किंतु पर्वतादिनिष्ठवृत्तादिकमेव तत्र स्वावसाय-
च्छेदेन साध्यवत्त्वचित्वाभावसम्बन्धावच्छिन्नत्वमन्वय । कालिवत्सवन्धेन हेतौ
हेतुतावच्छेदकसंन्वयेन वृत्तिमिति घटादौ स्वावसायपरमावच्छिन्नच्छेदेन
वाप्यम् । शेषशार्दित्यादौ तथाविधप्रत्ययप्रकारकप्रमाविपत्त्वादावुत्तरीला

त्वान् । अथवा हेतुतावच्छेदकसयन्वेन यत्साधिकरणं तदवच्छिन्नं

कृष्णभट्टीय ।

घटाद्यवच्छेदेन विषयतासम्बन्धेन हेतौ तादृशहेतुनिश्चयदादौ स्वाधिकरणभू-
 तलाद्यवच्छेदेन च साध्यवद्बुद्धित्वाभाव प्रसिद्धः । भूमवान् बह्वेरित्यादौ
 महानसत्ताधारणार्थदण्डरूपतद्द्रव्यप्रकृतहेतुभयाधिकरणमहानमादौ साध्य-
 वद्बुद्धित्वाभावात्तदवच्छेदकत्वादतिव्याप्ते सामान्यपदम् । उभयाधिकरण-
 व्यवनिवेशादित्यादिना स्वयमेव तद्द्रव्यनिवेश सार्थकव्यप्यति । तेन व्यधिक-
 रणभूमान्तरसयुक्तस्वावयवावच्छेदेन साध्यवद्बुद्धित्वाभावसत्त्वाद्बुद्धौपि ना-
 व्याप्तिः । प्रकृतहेतुनिवेशे हेतौ भूमरूपतद्द्रव्यधिकरणकल्पसत्त्वेपि के-
 लान्वयिनि घटप्रसारकप्रमाविपयवद्वयवच्छेदकव्यधिकरणकत्वात्सम्बन्धेनाप्यति-
 रत्त तत्रिनेश । आत्मनिक ज्ञानवदन्यात्वादिपार्थी घटत्वाभावे आत्मान-
 च्छेदेन साध्यवद्बुद्धित्वाभाववत्त्वाद्बुद्धित्वात्तत्रमपि तत्रयोजनं । इत्य-
 विशिष्टमत्तात्वादिपार्थी विदित्तत्तत्तानतिरिक्ततामते सत्ताविष्टसाध्यवद्बुद्धि-
 त्वाभावात्तदवच्छेदकत्वादिहेतुद्वयोत्ते व्याप्त्येवयानुरोधेन च प्रकृतत्वनिवेशे ।
 हेतुतावच्छेदकसयन्वेन तद्द्रव्यधिकरणतानिपेशात्सम्बन्धकालसम्बन्धतपते सा-
 ध्यवद्बुद्धित्वाभावात्सत्त्वेन कपालस्य तदवच्छेदकत्वेपि न क्षतिः । नच हेतुता-
 वच्छेदकसम्बन्धेन तद्द्रव्यधिकरणतानिपेशे बुद्धिमात्रमात्रनिवेशेपि निष्ठास-
 मयादुर्त्ता हेतुतावच्छेदकसयन्वेनेति ध्ययमिति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदक-
 सयन्वेन यद्द्रव्यं प्रकृतहेतुभयाधिकरणप्रसिद्धिं तद्द्रव्यं प्रथोपादेयतया
 बुद्धिमात्रनिवेशेप्यत्रोपात् । तथाच यत्तिष्ठसाध्यवद्बुद्धित्वाभावात्तदवच्छे-
 दकत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धापच्छिन्नतत्रिष्टाधेयतानिरूपकत्वात्सहितयद्द्रव्यं
 वच्छिन्नव्यधिकरणताव्यापक तद्वर्ग्यत्वमत्रनिवेशे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-
 पच्छिन्नवृत्ति मयत् तदेव वच्छेदगोपादेयमित्येतद्व्यापार्थं तथोक्तिरिति । अथ
 भूमादिसयोमिन कपालादे घटादिनिष्ठवद्विमासयुत्तराभावात्तदवच्छेदकत्वेऽपि
 भूमाधिकरणस्य बहवादिरूपवन्किञ्चित्तु निष्ठवद्विगत्सयुक्तत्वाभावात्तदवच्छे-
 दकतया लक्षणसमन्वयसम्बन्धाद्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धादलिङ्गतद्द्रव्यस्य
 व्यर्थं । नच भूमवान् बह्वेरित्यादौ भूमवद्द्रव्यमाधिकरणस्य भूमनिष्ठसाध्या-
 सामानाधिकरण्याभावात्तदवच्छेदकत्वेपि सामान्यान्तर्गततायोगोत्कृष्ट काले
 वत्सम्बन्धेन भूमाधिकरणतया तादृशावच्छेदकत्वादिनिव्याप्तिविरहेपि ज्ञानि-
 मान् भाववादिपार्थी सत्तावत्प्रकारकप्रमाविपयत्वनिष्ठसाध्यत्वमात्राधि-
 करण्याभावात्तदवच्छेदकहेतुव्यधिकरणत्वादतिव्याप्तिरिति यद्द्रव्यं त्रिपथगीय ।
 एवञ्च तच्चतुस्त्वन्तर्गतघटमादायाज्यास्त्रैरारणाद्य तद्विलक्षणमात्रव्ययमिति
 वाच्यम् । तथापि तेषालस्यापि यद्यच्छान्तर्गततया तद्विष्टसाध्यवद्बुद्धि-
 त्वाभावात्तदवच्छेदकत्वात्भूमोभयाधिकरणात्सिद्धे । तस्मात्साध्यवृत्तिवा-
 भावे प्राव्याप्तिरिति चेत् । हेतुसमानाधिकरणस्य यद्द्रव्यनिवेशेणतयात् ।

स्ववृत्तिकान्यहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भूतित्वाभावविवक्षणात् कश्चिदोषः । सर्वत्र सद्धेतावन्ततः प्रसिद्धेः साध्यसामानाधिकरण्याभावात् एव स्ववृत्तिकान्यत्वसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । यद्वादिनिष्ठधूमादिसामानाधिकरण्याभावेऽयोगोलकादिरिव तद्भूतित्वस्यापि साध्यवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्त्यनवच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावात्कृत्यं वा विवक्षणीयम् । इत्यादयः परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः ॥ इति सार्वभौमपरिष्कारः संपूर्णः ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचितव्याप्तिरसकं संपूर्णम् ।

कृष्णभट्टी ।

वस्तुतस्तु यद्गोर्हो। पूर्वेपदार्थेऽपि विधेयतया यद्यस्तु महत्तद्हेतुत्वनाधिकरणसामान्यं तद्भूतवृत्ति साध्यसामानाधिकरण्याभावानवच्छेदकमित्येवाभिमतं । यत्र च धूमवत्काले नृणवटी तत्र नृणधूमोभयवृत्तिवदनिष्ठसाध्यवद्भूतित्वाभावावानवच्छेदकत्वेऽपि वक्षतिः । प्रत्येकमेकैकवरतुपदितोर्दोषो तद्भूतवृत्तित्विविधेयाभावात् । एवं च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रवृत्तिरूपान्यदर्थदर्थान्तर्गतत्वात्तन्मादायैवातिव्याप्तिरिति तदपभिशं गुणत्वादित्यादौ भवितव्याप्तिरिति सामान्यपदं । एवं च हेतुमद्भूतित्वं व्यर्थमेव । न चारभिशं ज्ञानवदभ्यव्याप्तित्वात् नानात्माव्यतरनेदस्य यद्यदर्थान्तर्गतत्वात्तद्विष्टताभ्यसामानाधिकरण्याभावात्प्रसिद्धेरेव्याप्तिरिति प्राच्यम् । उद्देश्यवदकवस्तुचोपि क्वचिद्भूतेऽपि साध्यवद्भूतित्वाभावात्तद्विधेय इति दिक् । हेत्वधिकरणावच्छिन्नतदधिकरणत्ववदन्वयप्रवेश एव दीधितिकारोक्तदोषः प्रसज्यते । यत् तदवच्छिन्नस्ववृत्तिकान्यत्वनिवेश इत्याशयेनाह—अथयेति । हेत्वधिकरणावच्छिन्नरूपमिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावात् व्याप्तेः स्ववृत्तिकत्वनिवेशः । अथ हेतुतावच्छेदकनिवेशः । हेत्वधिकरणावच्छिन्नस्ववृत्तिकान्यत्वस्थाने स्वनिष्ठहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्त्यनवच्छिन्नत्वनिवेशाद्योपक्रमते । यद्भूतवृत्तिः । नैवास्मादिनिष्ठसाध्यवद्भूतित्वाभावस्य तद्विष्टतावच्छिन्नत्वादेव्याप्तिरिति स्व-

न्यायसं ।

गोहृत्तावच्छिन्नदीर्घदण्डारिरूपवत्तद्हेतुत्वनाधिकरणमहानसादेः साध्यवद्भूतित्वाभावावानवच्छेदकत्वाद्भवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तेः सामान्यपदम् । केवलान्वयिन्यान्मभितं ज्ञानवदन्वयादिसार्धात् न यद्वत्प्रकारकप्रमाणवत्तदशाभावादिस्वतन्वयविरुद्धस्य हेतावभावात्तद्भूतवृत्तित्वनिवेशः । तद्भूतवृत्तित्वोभयवृत्तिरूपरूपवत्त्वनिवेशात्प्राप्तिकोपपत्तिः । उभयाधिकरणत्वनिवेशप्रसक्तं

कृष्णभट्टी ।

निष्ठवर्तिवेषा इत्याद्य इत्यादिना हेत्वधिकरणावच्छिन्नव न साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताविशेषणम् । किंतु हेत्वधिकरणसामान्यवन्निष्ठाव तन्नेदर्शय । एवञ्च भेदस्यावृत्तितया गुणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभावावस्था सत्ताया इत्यावच्छेदन वतमानेऽपि तद्भेदेन न हेत्वधिकरणसामान्यावच्छिन्न स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदकस्य भेदानवच्छेदकत्वादिति द्रव्य सायादित्यादौ नातिव्याप्ति । मूलतुरोभन्तु हेत्वधिकरणसामान्यावच्छिन्नसाध्यवृत्तिव्यवस्थेय लक्षणम् । आत्मभिन्न ज्ञानवदन्यावादित्यादौ साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया हेतुनिष्ठत्वाभावेऽपि घटावाभावाद्वाभावावच्छेदेन प्रतिज्ञाया तद्भेदे हेत्वधिकरणसामान्यावच्छिन्नत्वस्य सन्धेन प्रथमस्य हेतौ साध्यवृत्तिव्यवस्था व्याप्यवृत्तिव्यवस्था व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकस्य लक्षणदृशसमतया द्वितीयस्य च लक्षणस्य समवय इत्यस्य परिग्रह । ननु हेतुतावच्छेदकस्य धावच्छिन्नावच्छेदकताकसाध्यव्यतिरिक्त हेतुतावच्छेदकस्यन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावाधिकरणनिष्ठत्वमेव लापवा लक्षणमस्तु । नचैव बद्धिमान् रूपादित्यादौ संयोगन हेतौ बद्धिमासमुक्तत्वाभावसाधेऽपि हेतुतावच्छेदकसंयोगसन्धेन तदधिकरणप्रतीच्या तादृशाभावे तत्तन्मव धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदत्वासम्भवेन तस्यन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदतासाधिवद्धिमत्समुत्तरवाचभावाधिकरणगैरालादिभिस्तत्तादिति व्याप्तिरिति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकस्यन्धेन सन्धिव्यवस्थेः हेतौ निवेशनीयत्वात् । नच द्रव्यवयवान् द्रव्यादित्यादौ संयोगेन हेतुतायां तन्मवन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदतासाधिसाध्यव्यतिरिक्तवृत्तित्वाभावाप्रतिषेधाव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकस्य धावच्छिन्नत्वन्धेन हेतुतावच्छेदकस्य पानिरिच्छेदुपतियोगिकस्यन्धावच्छिन्नत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् द्रव्यवयवकारकप्रमादिविशेष्यतायां नवैतादृशस्य धावच्छिन्नस्वरूपस्य धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वावयव ।

नय वक्ष्यते । नधिकरणतायां हेतुतावच्छेदकस्य धावच्छिन्नत्वनिवेशादुक्तत्वात्कालमनंतपटे व्याप्यवृत्तित्वाभावात्तुभवाधिकरणकपालस्य तद्वच्छेदकव्यतिरिक्त धूनादौ नाव्याप्ति । अत्र च यत्प्रतिष्ठाप्यवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वात् यत्प्रतिष्ठाप्यवृत्तित्वाभावावच्छेदकस्य धावच्छिन्नत्वनिवेशादुक्तत्वात् तद्वच्छेदकत्वस्यैव व्याप्तिरिति हेतुतावच्छेदकस्य धावच्छिन्नत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् ननु हेतुतावच्छेदकस्यन्धेन यद्गुणप्रतिष्ठाप्यवृत्तित्वाभावावच्छिन्नत्वस्यैव यत्प्रतिष्ठाप्यवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वस्यैव व्याप्तिरिति वाच्यम् । हेत्वधिकरणवच्छिन्नत्वधिकरणतावदन्यत्र विवेकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् ननु तद्वच्छिन्नत्वनिवेशात्तन्निवेश इत्याद्यवयव—अथवेति । हेत्वधिकरणवच्छिन्नत्वनिवेशान्वयान्धेन हेतुतावच्छेद

कृष्णभट्टी ।

ताशालिसाध्यवद्भूतत्वाभावप्रसिद्ध्या तदधिकरणभित्तत्वस्य हेतौ सत्त्वात् ।
 मन्वेवं संयोगेन द्रव्यसाध्यके तेनैव संबन्धेन प्रमेयहेतुकस्थले हेतुताव-
 च्छेदकसंबन्धस्य तत्संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वासंभवात् ।
 तद्वितरस्य सकलस्यापि संबन्धस्य हेतुप्रतियोगितया तत्संबन्धावच्छिन्नाव-
 च्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यताशालिसाध्यवद्भूतत्वाभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्ति-
 रिति चेन्न । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धिवत्त्वावच्छेदकतानियामकसं-
 बन्धघटनीभूतहेतुप्रतियोगितेत्यत्र हेतावेव निवेद्यतया हेतुतावच्छेदकसंब-
 न्धातिरिक्तहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धि हेतुप्रतियोगिकसंबन्धानवच्छि-
 न्नत्वलाभेन प्रकृते हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धिप्रदुष्यं तत्प्रतियोगिकाति-
 रिक्तस्य स्वरूपादेः संसर्गस्य प्रसिद्धतया तदवच्छिन्नावच्छेदकताकसाध्यव-
 द्भूतत्वाभावात् । द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादावेव प्रसिद्धत्वादिनि ।
 एवं च न किञ्चेत्त्वादिदीधितिग्रन्थोक्तदोषः । कालो घटवान् घटादित्वादावपि
 हेतुतावच्छेदकीभूतकालिकातिरिक्ततरसंबन्धेन संबन्धिघटप्रतियोगिकतमया-
 यादिसंबन्धानवच्छिन्नत्वस्य कालिकसंबन्धेन घटवन्निरूपिततासंबन्धावच्छि-
 न्नवृत्तित्वप्रतियोगिकगगनत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादाभावाधिकरणकाभाव-
 निष्ठावच्छेद्यतानिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायां प्रसिद्धत्वेन त-
 याविधानावधिकरणभित्तत्वस्य घटत्वावच्छिन्ने वर्तमानतया लक्षणसम-
 तिरिति चेन्न । कालिकसंबन्धेन घटसाध्यके तेनैव संबन्धेन प्रमेयहेतुकस्थले
 अव्याप्तितादवस्थत्वात् । अत्रुच्यवच्छेदेन गगनत्ववृत्तितयाविधाभावावच्छेद-
 कत्वेपि तथाविधातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वेन तथाविधसंबन्धानवच्छि-
 न्नावच्छेदकत्वात्प्रसिद्धत्वादिति दिक् ॥

इति कृष्णभट्टीये सार्वभौमपरिष्कारः ॥

न्यायरत्नं ।

कसंबन्धावच्छिन्नदृश्यनवच्छिन्नलनिवेशायोपक्रमये—यहृवादीति ।

विदुषां कण्ठभूषणै रघुनाथेन निर्मिते ।

संन्यायरत्ने सम्पूर्तिममत्पञ्चलक्षणी ॥

इति मीमांसान्यायपञ्चास्यश्रीमद्राघवाचार्यशिष्यस्य पर्वते इत्युपनामकस्य

रघुनाथस्य कृतौ गादाधरीपद्यवादष्टिपञ्चा न्यायरत्नाभिधायी

सार्वभौमग्रन्थान्तपञ्चलक्षणी समाप्ता ॥

न्यायपारिभाषिकशब्दकोशः ।

अघटकरत्वम्—१ स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तितत्तद्विरूपितविषयताकृतम् ।

२ तद्विषयत्वाव्यापकविषयतावन्तम् ।

अतिव्याप्तिः—लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे सति लक्ष्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यम् ।

अधिकरणत्वम्—१ यथार्थविशिष्टधीविशेष्यत्वम् ।

२ विषयताविशेष इति केचन ।

अनतिरिक्तत्वम्—स्वान्यूनवृत्तितत्कृतम् ।

अनयस्या—अश्वस्थितपरम्परारोपाधीनोऽनिष्टप्रसङ्गः ।

अनवस्थितिः—द्यूतवस्तुसञ्जातीयवस्तुपरंपराकल्पनस्य विरामाभावः ।

अनित्यत्वम्—प्रतियोगितामंबन्धेन ध्वंसवत्त्वम् ।

अनुमितिः—व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वविषयताशान्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकार-
णतानिरूपितकार्यत्वे सति ज्ञानम् ।

अनेकाश्रितगुणत्वम्—स्वाश्रयप्रतियोगिकान्धोन्वाभावसमानाधिकरण-
गुणत्वम् ।

अन्यतमत्वम्—भेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकत्वम् ।

अन्यतरत्वम्—भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकत्वम् ।

अर्थान्तरम्—१ प्रकृतानाकाङ्क्षितार्थाभिधानम् ।

२ प्रकृतोपगुणार्थमुपेक्ष्यासंबन्धार्थाभिधानम् ।

अवच्छिन्नत्वम्—१ 'इदमेतद्विशिष्टे एतत्प्रकारकम्' इति प्रतीतिसाक्षिकः
स्वरूपसंबन्धविशेषः । २ 'इदमेतद्विशेष्यकत्वांशे एतत्प्रकारकं' इति धा ।

अवच्छेदः—प्रतियोगी । क्वचित् व्याप्तिः । क्वचित् इयत्ताकरणम् ।
ध्वित्त्वभवधारणम् ।

अवच्छेदकरत्वम्—१ प्रतियोग्यसम्प्रकारीभूतधर्मत्वम् ।

२ अनेतिरिक्तवृत्तित्वम् । तच्च व्यावर्तकरसामानाधिकरण्यं, स्वनिष्ठा
वच्छेदताकत्व एतद्विषयसंबन्धेन यत्किञ्चिद्दर्शयतिविशिष्टत्वम् ।

अवच्छेद्यत्वम्—भवच्छिन्नवदेवासाधः ।

१ अथच नित्यत्वपरिष्कारः प्रागभाषानङ्गीकारपक्षे ध्वंसस्य नित्यत्वपक्षेऽपि
सगच्छते ।

२ समानाधिकरणयोरैवावच्छेद्यावच्छेदकभावः ।

३ अन्यूदानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्वीकृतवच्छेदकत्वम् ।

अध्याप्तिः—लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाद्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ।

अध्याप्यवृत्तित्वम्—१ स्वात्मन्ताभावसमानाधिकरणत्वम् ।

२ स्वप्रतियोगित्व—स्वसामानाधिकरण्यात्तदुभयसंबन्धेनाभावप्राप्यम् ।

असंभवः—लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् ।

आकाङ्क्षा—१ स्वरूपयोग्यत्वेषुति अज्ञानिताम्बयबोधजनकरत्वम् । (स)

२ वक्ष्यदस्य यत्पदाभावप्रयुक्तमन्वयबोधजनकरत्वं तत्पदसमभिव्याहृत-
त्वत्वम् ।

आधेयता—आधेयमित्याकारकप्रतीतिनियामकधर्मविशेषः ।

आहार्यम्—स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकं स्वप्रकारकं ज्ञानम् ।

उत्पत्तिः—१ स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसंबन्धः ।

२ स्वाधिकरणक्षणध्वंसानाधिकरणक्षणसंबन्धो वा तदधिकरणक्षणवृत्ति-
स्वव्याप्यस्ववृत्तिष्वसंप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वम् ।

उत्सर्गः—स्वाभुयोगिकप्राप्तवस्तुप्रतियोगिकसंबन्धविरहेच्छा ।

उपलक्षणम्—विवक्षिताम्बयप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति व्यव-
च्छेदकम् ।

उपायः—साक्षात् परंपरया वा यत्किंचित्कार्यजनने समर्थः ।

एकत्वम्—स्वसंजातीयनिष्पेक्षप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् ।

एकैकवृत्तिगुणत्वम्—स्वाश्रयान्दोन्वाभावाव्यापकाद्यन्ताभावप्रतियोगि-
गुणत्वम् ।

औपधिकत्वम्—व्याप्तिप्रदोपायप्रतिपादनघटकोपायविषयकप्रतिपत्तिप्रयो-
जकत्वम् ।

कर्मधारयः—कर्मिकपदार्थयोरैकस्य धर्मिणि तादात्म्येनापरनाशोऽर्थशा-
म्बयबोधं प्रति समर्थः ।

कादाचित्कत्वम्—सर्वे सति किंचित्कालपुरपरभावप्रतियोगित्वम् ।

कालोपाधिः—१ क्षणदिनादिव्यवहारविषयत्वनिवामको धर्मः ।

२ क्रियाभावं वा ।

१ अथ स्वपदेन देवदत्तादेर्मेहनम् ।

२ साकारं च स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यैतावच्छेदक-
रूपेण ज्ञेयम् ।

३ (१) स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म । तदर्थं स्वं (रमिक्रिया)
तन्मयो विभागः (रविपूर्वदेशयोर्विभागः) तस्य प्रागभावः (स तादृगकि-
योदात्तिकाले विशिष्टे) तद्वच्छिन्नं (तदेव कर्म) इति ।

(२) पूर्वं संयोगवच्छिन्नविभागः । सच स्वजन्यविभागनादपूर्वसंयोगवि-
शिष्टः स्वजन्यविभागः ।

केचलान्वयित्वम्—असद्विषयत्वम् ।

ग्रन्थः—एकाग्रप्रतिपादकवाच्यत्वम् ।

ग्रहः—सामान्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतादिरूपितप्रकारतासमानाधिकरणगुणव्याप्यजातिमत्त्वम् ।

घटकत्वम्—१ तद्विषयताव्यापकविषयतावत्त्वम् ।

२ (ख) स्वभित्तव—स्वव्यापकत्वं पृथग्दुर्भवसंबन्धेन विषयताविशिष्ट-
नियतावत्त्वम् ।

चरमत्वम्—१ स्वसजातीयपदार्थप्रागभावनधिकरणत्वम् ।

२ स्वैतरेभावकारणानपेक्षकार्यकत्वम् ।

तत्पुरुषः—१ स्वघटकेकपदार्थनिष्ठद्वितीयावर्थावच्छिन्नपरपदार्थबोध-
कसमासत्वरूपधर्मवत्त्वम् ।

२ समासप्रयुक्तलक्षणाग्रन्थोत्तरनामकत्वे सति लुप्तद्वितीयादिविभक्ति-
कपूर्वनामकमत्त्वम् ।

तद्यकित्वम्—तत्तत्तादात्म्यविशिष्टधर्मः ।

तर्कः—अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूढः ।

द्विरत्वम्—१ अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वम् ।

२ अपेक्षाबुद्धिजन्यो गुणविशेषः ।

निराकरणम्—तत्तद्विषयकज्ञाने मध्यस्थत्वं अप्रामाण्यव्यावर्तकव्यापारः ।

निरूपकत्वम्—१ स्वरूपसंबन्धविशेषः ।

२ तज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् ।

निरूपणम्—१ ज्ञानानुसूक्ततादृशयोगः ।

(३) पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावः । इयं स्वजन्यविभाग-
जन्यपूर्वसंयोगनाशावच्छिन्न स्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभावः ।

(४) उत्तरसंयोगावच्छिन्न कर्म च स्वनाशक उत्तरसंयोग इत्यर्थः । अने-
नोदाधिकतुष्टयेन क्षणचतुष्टयव्यवहार उपापद्यते । एवं लक्षणान्तव्यवहार-
निवामकं कर्मन्तराद्युक्तम् । महाप्रत्यये सृणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा सोऽन्ताय-
स्वाप्संसेनैव उपपादनीय इति ।

१ इदं प्रकृत्यादी ।

२ कारणोपपत्तित कर्तु इति लक्षणम् । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति
प्रयोजनकथनम् ।

३ इदं तु व्यासज्यटिति । पर्याप्तिसंबन्धेन द्वयोरेव द्रव्ययोस्तिष्ठति ।

४ इदं स्वरूपसंबन्धेन पदार्थमाने तिष्ठति ।

२ लक्षणस्वरूपप्राप्तादिप्रकारकज्ञानजननानुकूलव्यापारः ।

३ परमतनिराकरणपूर्वकनिदानाकषणम् ।

निरूपितत्वम्—स्वरूपसंबन्धविशेषः ।

संज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् ।

निर्णयः—१ तदभावाप्रकारकं तदप्रकारकं ज्ञानम् ।

२ विद्युदेव पद्मप्रतिपक्षाम्नामपानधारणम् ।

निर्धायः—१ तदभावाप्रकारकानिरूपितताप्रकारवानिरूपितविशेष्यताशालि-
ज्ञानम् ।

२ तद्विधिशेष्यकरवावच्छिन्नतदभावप्रकारताशून्यतद्विशेष्यकरवावच्छिन्नत
प्रकारकत्वव्यञ्जानम् ।

निष्पत्तत्वम्—भतीतृनिविषयत्वम् । भतीतत्वं च स्वाधिकरणकालवृत्ति
कृतिजन्यक्रियाजन्यकलानुकूलशिवानुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगित्वसंबन्धेन
वर्तमानत्वंसंविशिष्टत्वम् ।

परीक्षा—परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतस्थापनम् ।

(४) यथावहक्षितरवेतलक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः ।

पुनरुक्तिः—अनुवादान्बन्धेसति निष्प्रयोजनं पुनरभिधानम् ।

प्रतिपादनम्—मतिपत्तिजननानुकूलशब्दप्रयोगः ।

प्रतियोगित्वम्—१ स्वरूपसंबन्धविशेषः ।

२ निरूपकत्वम् ।

प्रतियोगितावच्छेदकः—१ येन रूपेण गत्याभावाद्गौ प्रतियोगिता
वोप्यते स धर्मः ।

२ येन संबन्धेन प्रतियोगिताया अभावाद्गौ भाव संसंबन्धः ।

प्रतिसंधानम्—भनुचिन्तनम् ।

प्रतीक्षा—अविष्यत्काले कर्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारः ।

मप्राप्त्यम्—तद्विशिष्टविशेष्यतानिरूपिततन्निष्प्रकारताशास्त्रनुभवत्वम् ।

विशेष्यतावच्छेदेन तद्दर्मावच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेन तद्दर्मावत्वं तत्सं-
बन्धानुयोगिविशेष्यकरवावच्छिन्नतत्प्रतियोगिकसंबन्धावच्छिन्नप्रकारक-
ज्ञानत्वम् ।

१ इदं जल्पवितण्डामधिकृत्योक्तम् ।

२ संसर्गमिदंज्ञानमिति सर्वेषां सिद्धान्तः । निश्चयत्वं न जातिः, प्रत्यक्ष-
कारिणा शक्यात् । किंतु विषयताविशेषः ।

३ महानतीर्थं वह्निमान् नवा पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र नातिप्रसंगः ।

४ स न कचिदेक कचिद्वेक । तत्र वह्निर्नोत्तीत्यादी वह्निलभेवम् महान-
सीयवह्निर्नोत्तीत्यादी महानतीपत्वं वह्नित्वं चेद्युक्तम् ।

अनधिगताद्यं प्राद्वित्त्वमिति भीमांसकाः ।

प्रयोजकत्वम्—तत्रिष्टान्यभासिदिभिन्नान्यभासिद्विशून्यत्वे सति कार्य-
व्यवहितपूर्ववृत्तित्वम् ।

बहुव्रीहिः—नियमतः समासप्रयुक्तलक्षणिकोत्तरनामकसमासः ।

अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति शाब्दिकः ।

महाकालः—अनवच्छिन्नः कालः, उपाध्यनवच्छिन्नः कालः ।

युक्तिः—साधकवाधकप्रमाणोपन्यासः ।

अनुमानं तच्च साध्यसाधकलिङ्गज्ञानम् ।

न्यार्यं इति भीमांसकाः ।

लघुत्वम्—श्रीप्राप्तोर्लघ्वितिजनकारम् ।

लक्षणम्—१ यो धर्मो लक्ष्ये व्याख्या पठंते न चतंते चाख्यत्र स धर्मः ।

२ लक्ष्यतापच्छेदकसमनियतत्वम् ।

लक्षणा—स्वभावसंबन्धः ।

शब्दनिरूपितोऽर्थनिष्ठशब्दबोधप्रयोजकः शब्दार्थसंबन्धः ।

विकल्पः—द्वैविध्यम् ।

विग्रहः—वृत्त्यर्थबोधकं वाक्यमिति केचन । समासादितृत्तिसमानार्थक-
धाक्यविशेषः इति वैयाकरणाः ।

विनिगमकम्—अन्तरपक्षपातिनी युक्तिः ।

विशेषणम्—स्वरूपसंबन्धरूपः सभिकर्षविशेषः ।

प्रकारताएवो विशेष्यताविशेषः ।

वैयधिकरण्यम्—१ तद्वधिकरणवृत्तित्वम् ।

२ तदधिकरणावृत्तित्वम् ।

वैशिष्ट्यम्—संबन्धः यस्य यत्र यः संबन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम् ।

व्यभिचारः—कार्यकारणभावभङ्गः ।

व्यपस्या—१ मर्यादा । सा च शास्त्रविहितस्य विषयान्तरपरिहारेण विषय-
विशेषे स्थापनम् ।

२ स्वोत्तरेणैवापेक्षावधिनियम इति वैयाकरणाः ।

१ राजपुरुष इत्यादिवारणाय उत्तरेति नामविशेषणम् । अर्थविष्यलीत्यादि-
स्वरूपव्यपस्याय नियम्यतः इति यदम् । तत्पुत्रे तु न नियम्यतः ।

२ न्यायो नाम धृत्योः परस्परविरोधे निर्णायकप्रमाणम् ।

‘धृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवानर्थनिर्णये ।

युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥’ इति ।

३ तदर्थश्च दिग्देशवाचैरवधिनियमभेदरूपत्वम् ।

व्यापकत्वम्—यन्निरूपितसाध्यतापच्छेदकताघटकसंबन्धसामान्ये प्रतिपद्यो
गिवाधिकरणपर्यन्तविरुद्धपदुपयोगिकावाभाव तदन्याधम् ।

व्यापकत्वम्—१ तात्समानाधिकरणत्वन्ताभावाप्रतिपद्योगितानवच्छेदधर्म-
भावम् ।

२ तद्विद्यमानान्याभावप्रतिपद्योगितानवच्छेदकत्वम् ।

३ निरूप्यप्रतिपद्योत्पन्नधिकरणहेतुमधिष्ठाभावप्रतिपद्योगितासामान्ये मत्त
धन्वावच्छिन्नत्व धद्भावावच्छिन्नत्व एतदुभयाभावात् तेन संबन्धेन तद्वर्मा-
वच्छिन्नत्व तद्हेतुव्यापकत्वम् ।

व्याप्ति—अनौपाधिक सन्ध । अनौपाधिकत्व तु यावत्समानाधि-
रणात्यन्ताभावाप्रतिपद्योगिकात्यन्ताभावाप्रतिपद्योगितासामान्ये प्रति
पद्योगिप्रतिपद्योगिकात्यन्ताभावासमानाधिकरणसाध्यतासामानाधिकरण्यम् ।

व्यासज्यवृत्तित्वम्—स्वसमानाधिकरणभेदप्रतिपद्योगितापच्छेदकतादा
त्म्यहेतुभयसंबन्धेन यत्किंचिदप्यर्थविशिष्टत्वम् ।

व्युत्पत्ति—शास्त्रजन्यशब्दार्थज्ञानादिसपाद्यस्कारविशेष ।

संबन्ध—स्वभिन्नसंबन्धाधितस्वभिन्नप्रतिपद्योगिक पदार्थ ।

संसर्गमर्यादा—समभिव्याहारज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रतिपत्तिरन्धता ।

समनियतत्वम्—श्याप्यत्वे सति व्यापकत्वम् ।

समारब्धत्वम्—वर्तमानकालवृत्तिष्वसंप्राप्तयोगिसमादायकृतिविषयत्वम् ।

वर्तमानकालवृत्तिष्वसंप्राप्तयोगिसमादायविषयकत्वविषयककृतिष्वसमा
समानकालीनस्वविषयककृतित्वम् ।

मुसदायत्वम्—१ अनेकपदार्थो धर्म ।

२ त्रित्वादिपदार्थसंख्याविशेष ।

सामानाधिकरण्यम्—१ प्रतिपद्योगितासंबन्धेन तद्वदनुपयोगिकत्वम् ।

२ स्वावच्छेदेकीभूतो य काल तदवच्छिन्ना या स्वविशिष्टनिरूपिता
यत्किंचिद्व्यतिरिक्ताऽप्येवता सा ।

सुषुप्ति—पुरीवता मन सयोग ।

स्वरूपम्—स्वभावविशेष ।

स्वामिक पदार्थ ।

१ इदं प्रतिपद्योगिताव्यापकत्वम् ।

२ इदं साध्यस्य ह्यव्यापकत्वम् ।

३ अत्येकानतिरिक्त इति नैयायिकविशेषात् ।

४ इदं एकशब्दावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् ।

संस्कृतनूतनपुस्तकानि ।

कारिकावली ।

सिद्धान्तमुक्तावलीसंबलिता ।

दिनकरीव्याख्या-रामरुद्रीव्याख्याभ्यां सनाथीकृता ।

न्यायशास्त्रविशेषज्ञा मुक्तावलीसहितकारिकावलीवादावादर्णीयेति सुप्रसिद्धं सर्वेषाम् । परमुभवोरप्यतिगम्भीरायैवैनदुरुहत्वादध्येतृणामध्यापकानां च भगवत्येष व्याख्यानतरापेक्षेति तेषां सौकर्यायाऽयं ग्रन्थः सुप्रसिद्धान्वा शिरोनिर्दिष्टव्याख्याभ्यां सवोच्यं टिप्पण्यादिभिश्च सम्यक्परिष्कृत्य मुद्रितोऽस्ति ।

मूल्यं २॥ रु., मार्ग. ८ आ.

कारिकावली ।

(सिद्धान्तमुक्तावलीमहिता)

नास्त्विदितमेतत्कृतगीर्वाणभाषापरिचयानां विशेषतश्च भारतीयानां बलिलसकलप्रकरणमौलिभूता सिद्धान्तमुक्तावलीभासिता कारिकावली न्यायसिद्धान्तं फलतलगतमेव प्रकाशयन्ती गादापरीजागरीशीप्रवृत्तितत्त्वचिन्तामणिदीधिति व्याख्याभ्ययनशोभ्यतामादध्यालयेतुणामिति । सेयमस्मान्निर्दिनकरीव्याख्यापाठानुसारात् निवमस्वस्वटिप्पणीनिर्देशानुरं उरं प्रकाशिता.

मूल्यं ६ आ., मार्ग. १ आ.

न्यायलीलावती ।

श्रीमच्छङ्गभाचार्यविरचिता ।

मैथिलदेशीयप्राचीनमहानैयायिकधीमद्भद्रभाचार्यविरचितोऽयं वैशेषिकदर्शनसारभूतो न्यायलीलावतीग्रन्थोऽस्मानिर्गोर्वाणवियारसिचजनविनोदाय महता प्रयासेन सपाद्य समुद्र प्रकाशित । अस्मिन्ग्रन्थे वैशेषिकदर्शनप्रसिद्धपदार्थानामुपहनं मतान्तरस्वगुणं च विद्वज्जनमहनीयानिर्वुक्तिभिः कृतगति । श्रीमद्देशोपाध्याय श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमण्यदिग्रन्थोऽपि प्राचीनतरो वज्रभाचार्यग्रन्थार्यं ग्रन्थोऽशावधि कापि न केनापि सावत्येन मुद्रयिता प्राकृत्य नीत । अतो दार्शनिकवियारसिचैरवश्यं सप्राप्तमिदं ग्रन्थरत्नम् ।

मूल्यं १२ आ., मार्ग. २ आ.

तर्कसंग्रहचन्द्रिका

तर्कसंग्रहसहिता ।

इयं व्याख्या गभीरार्थापि सुन्दरतराम्भि । अस्या प्रणेता श्रीकाशीस्थ
 श्राव्यो विद्वान् महानदोषाभ्यासप्रतिभो गाडेभिलोपाह श्रीगुरुन्दरमासीदितिपि
 प्रायते । बालाल्पमतिदुरवबोधविषयचिन्त्यापयिषुभानेन व्याख्याना महता परि
 श्रमेण अरचीय डीका तथा विविधदृष्टिभणपरिष्कृतालीति नियार्थिभिरादरणीया-
 मूल्यं ६ आ., मार्ग. १ आ.

भास्करोदया ।

तर्कसंग्रह-दीपिका-प्रकाश(नीलकण्ठी)संवलिते-

यमपूर्वा व्याख्या

मुद्रितादि । तर्कसंग्रहदीपिकाया यथावदवबोधान तथा नीलकण्ठमुप-
 रोति एवमेव नीलकण्ठा अप्यवयवगो यथावज्ज्ञानायेव भास्करोदयातीया
 माहात्म्यकारिण्यस्ति मूल्यं १४ आ., मार्ग. २ आ.

श्रीलौगाक्षिभास्करप्रणीतः

अर्थसंग्रहः ।

श्रीमत्परमहंसरामेश्वरशिवयोगिभिधुप्रणीत-

मीमांसार्थसंग्रहकौमुदीव्याख्यासहितः ।

अयं प्रथो निरिखनीमायापदार्थनिरूपणपरत्वेन अमिनीयतन्त्रप्रविधिभूषण
 मवेपायस्वन्तोपकारक सर्वोमीमासाप्रकरणप्रन्धावसिरोते । अवमनेवप्रानेक-
 पारमार्थिकोऽप्युद्दिवाहुत्वादुचितमन्थ आसीत्तोऽस्माभिमहता यत्रेन सु
 प्रतिद्विद्वद्वारा सुतोभय टिप्पण्यादिभिरुत्तुल्य मुद्रितोऽस्ति ।

मूल्यं १२ आणका , मार्गव्यय. २ आणकी.

प्रमेयकमलमार्तण्डः ।

श्रीचन्द्रप्रभाचार्यविरचितः ।

अयं चन्द्रसंनसार्युं उचकोटिको न्यायप्रणयोऽस्ति । श्रीमण्डिक्यनन्द्याना
 यप्रणीतस्य परीक्षामुखनाम्न. सुप्रतिद्वमप्य वृत्तिहावेनाय समुष्पि ।
 प्रम श्रीभोपरायवागीनोऽस्य प्रणेतासीदित्यनुमानतोऽस्तथ ८०० नवशत
 १०० परिमितकालोऽस्य जन्मन आसीदिति निश्चयते ।

मूल्यं ४ रु., मार्ग. ८ आ.

निर्देशसागरकाल्याधिपति

पाण्डुरङ्ग जाधवी,

वालवादीगोड, मुम्बई.